

Havasi-Kovács Helga

VÁRNEVEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Havasi-Kovács Helga

Várnevek a középkori Magyarországon

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2026

A Magyar Névarchívum Kiadványai 61.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

A Szerző a Magyar Tudományos Akadémia gyermeket nevelő kutatókat
támogató ösztöndíjában részesült.

Lektorálta:
Reszegi Katalin

ISBN 978-963-615-328-1
ISSN 1417-958X

© Havasi-Kovács Helga, 2026
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2026

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés	7
I. Tudománytörténeti áttekintés.....	11
1. Várnevek a magyar névtani szakmunkákban	11
2. Várnevek a nemzetközi névtani szakirodalomban	15
3. A történettudományi és régészeti szakirodalom a várakról, a várak említéséről és nevééről	19
II. A várnév mint helynévfajta.....	23
1. A vár mint objektumfajta	23
2. Az adatok értékelésének problémája	34
III. A várnevek névrendszertani vizsgálata	41
1. A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata.....	42
1.1. Személyhez való viszonyra utaló (vagy annak tartott) várnevek	45
1.2. Lokális viszonyra utaló várnevek.....	68
1.3. Átvett várnevek	83
1.4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek	90
1.5. Fajtajelölő funkciójú névrészek	94
1.6. Összegzés	95
2. Az új típusú várak neveinek névtani vizsgálata.....	99
2.1. Lokális viszonyra utaló várnevek.....	99
2.2. Személyhez való viszonyra utaló várnevek.....	114
2.3. Átvett várnevek	119
2.4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek	124
2.5. Fajtajelölő funkciójú névrészek	130
2.6. Összegzés	148
3. A középkori várnevek névrendszertani sajátosságainak áttekintése.....	149
Összegzés és kitekintés.....	157
Irodalom	161
Névmutató	185

Bevezetés

1. A helynevek sajátos csoportját alkotják a várak, erősségek megjelölései. Az általuk jelölt erődítmények különösen fontos szerepet töltek be mind az európai, mind ezen belül a magyar történelemben. A várnevek vizsgálata révén pedig nem csupán a középkori névadási gyakorlatról kaphatunk pontosabb képet, a nevek esetenként maguknak a váraknak a történetéről is vallanak.

A várneveket a műveltségi nevek, azaz az ember alkotta helyek megjelöléseinek egyik csoportjaként tartják számon szemben a természetes helyeket (hegyeket, folyóvizeket stb.) megjelölő természeti nevekkal. A két nagy névkategória különböző névfajtái közül jónéhány átfogó feldolgozása elkészült már. A természeti nevek közül a víznevekről GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), a hegynevekről RESZEGI KATALIN készített monográfiát (2011) történeti névanyag alapján. A műveltségi nevek köréből hasonló feldolgozást kaptak a patrocíniumi településnevek (MEZŐ 1996, európai viszonylatban nézve TÓTH V. szerk. 2011), a népnévi településnevek (RÁ CZ 2016), a *falu* utótagú településnevek (KÁZMÉR 1970), valamint a személynévi eredetű helynevek is (TÓTH V. 2017). Éppen ezért különösen szembeötlő, hogy a műveltségi nevek másik jelentős csoportja, a várnevek — noha a névtan mellett a történettudomány szempontjából is igen jelentősnek tekintett névfajtáról van szó — ezidáig nem részesültek átfogó feldolgozásban.

A várnevek feldolgozásának hiányából adódik, hogy amikor a kor műveltségi neveit említik, akkor általában elsősorban — feldolgozottságuk miatt, illetve már csak nagy számuknál fogva is — a településnevekre gondolnak, s azok alapján vannak le általános érvényű következtetéseket e kategóriára vonatkozóan, noha feltehető, hogy a szintén a műveltségi nevek körébe tartozó várnevek figyelembevételével esetleg némiképpen módosulnak a kategóriára vonatkozó ismereteink (HOFFMANN ISTVÁN akadémiai doktori értekezésében például kizárólag a településnevek sajátosságai alapján jellemzi a műveltségi nevek csoportját, 2007: 108–117).

A műveltségi nevek e két csoportja, a településnevek és a várnevek funkciójuk és névhasználati sajátosságai alapján meglehetősen jól elkülöníthetők egymástól: a településnevek elsősorban lakóhelyeket, a várnevek katonai-közigazgatási központokat jelölnek. Ugyanakkor a két névtípus között nem ritkán szoros történeti kapcsolat áll fenn, azonos vagy részben azonos nevet viselnek, ám a névalakulás iránya sok esetben nem ítéltető meg egyértelműen. Mindez azt is jelenti, hogy a településnevekből kiindulva a műveltségi nevekre megfogalmazott megállapítások nem minden esetben alkalmazhatók automatikusan a

várnevekre is. A várnevek bevonása így nemcsak kiegészítheti, hanem bizonyos szempontból árnyalhatja is a műveltségi nevekről alkotott képet.

Munkám célja tehát a helynevek e sajátos típusának, a középkori várneveknek a vizsgálata, történeti, nyelvi és névtani szempontból, a nyelv- és névtörténeti, illetve a történettudományi, valamint a régészeti szakmunkák eredményeinek figyelembevételével. Jelen monográfia tehát — tárgyából adódóan — erőteljesen interdiszciplináris helyzetű és jellegű, amennyiben három tudományterület eredményeit igyekszik ötvözni, a teljességre törekedve. A várnevekkel való foglalkozás során azonban a névkutatás nézőpontját és eljárás módját alkalmazom.

2. A vizsgálat alapjául szolgáló névkorpusz az ómagyar korra vonatkozóan, azaz az Árpád-kortól 1526-ig terjedően tartalmazza a Kárpát-medence várneveit.

Az Árpád-kori régi típusú várak névanyagának összeállításához egyrészt KRISTÓ GYULA *A vármegyék kialakulása Magyarországon* című (1988) munkáját használtam fel, melynek második nagyobb egységében az egyes vármegyék létrejötte kapcsán négy nagyobb térség (a Dunántúl és a Dráva–Száva-vidék, Észak-Magyarország, a Duna–Tisza és a Duna–Száva köze, valamint Kelet-Magyarország) vármegyéit, várispánságait, illetve a központjukként szolgáló váraikat taglalja a szerző a 11. századtól kezdődően. Ez a vármegye-monográfia alapvetően történészek számára készült, így a névtani szempontból jelentős nyelvi adatokat nem tartalmazza, csupán az egyes várak keletkezéséről, első említéseiről nyerhetünk információt ezekre a térségekre vonatkozóan.

Az új típusú várak első, illetve második korszakának várairól a szintén történész FÜGEDI ERIK közöl a várak építésére, stratégiai jelentőségére vonatkozó ismereteket, várnagyaik említésével *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* című (1977) értekezésének adattárában. E munkában szintén a történettudomány szempontjából lényeges információk kerülnek előtérbe, de több vár esetében első említéseket is közöl a szerző.

Az ilyen típusú szakmunkák jó kiindulási alapként szolgáltak adattáram összeállításához, azonban figyelembe kell venni, hogy ezek az írások megjelenésüket tekintve viszonylag régebbiek, így a később megjelenő forráskiadványok és az újabb régészeti feltárások eredményeit nem tartalmazzák. Ezért az Árpád-kor vonatkozásában KRISTÓ munkája mellett a vizsgált időszak legújabb összefoglalásaként ZSOLDOS ATTILA *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* című munkájára (2011b) is nagyban támaszkodtam. A 14. század elejétől pedig ENGEL PÁL teljességre törekvő *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című (1996) munkájának adattárát is felhasználok, mely megközelítőleg 460 vár nevét tartalmazza, továbbá Belső-Erdély területéről 35, Szlavónia területéről pedig további 100 vár adatát. ZSOLDOS és ENGEL munkái elsősorban történészek számára készültek, ennek megfelelően pontos és részletes

adatokat közölnek a várak típusáról, birtokosairól, igazgatási szerepéről és várnagyairól. A nyelvészeti kutatásokhoz szorosabban kötődő kérdések azonban — jellegükből adódóan — nem tartoznak ezeknek a munkáknak a fókuszába: a várnevekkel kapcsolatos korabeli adatok esetenként ugyan szerepelnek, de azok etimológiai vagy névtani elemzése nem céljuk.

A történészek által készített forrásmunkák nyelvészeti felhasználását az is nehezíti, hogy a címszökeént felvett formák nem is feltétlenül a korabeli névhasználatot tükrözik, inkább a történettudományban napjainkban használatos említő formákról van szó: a nógrádi *Cső* várnévre például a szakirodalmak gyakorta *Csővár* formában utalnak (lásd pl. Cs. 1: 89, FELD 1978, ENGEL 1996: 297), holott a név a vizsgált korban csupán egyrészesként adatolható. A vár utótaggal való említésre talán hatással lehetett, hogy nevét korábban tévesen egy 1319-es *Cheewar* adattal hozták kapcsolatba, mely — mint utóbb kiderült — az erdélyi, Közép-Szolnok megyei *Csehvár*-ra vonatkozik (FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979: 56).

Amint látható, az említett munkák jól használhatók a várak körének meghatározásához, korabeli névadatainak összegyűjtéséhez azonban más típusú, a korabeli névanyagot közreadó forráskiadványokra van szükség, így az Árpád-korra vonatkozóan elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzát (Gy.), a *Korai magyar helynévszótár*-t (KMHsz.) és az *Árpád-kori új okmánytár*-at (ÁÚO.), a későbbi korokhoz kapcsolódóan pedig az *Anjou-kori oklevéltár*-at (AOkl.) és az *Anjoukori okmánytár*-at (A.), továbbá a *Zsigmondkori oklevéltár*-at (Zs.) és a Hunyadiak korából CSÁNKI DEZSŐ és FEKETE NAGY ANTAL köteteit (Cs., FEKETE NAGY) használtam fel. Ezek mellett azonban még számos további forráskiadvány névanyagát is áttekintettem a lehetőség szerinti teljes korpusz összeállításához. A forráskiadványok adatait igyekeztem az eredeti oklevelek fényképmásolataiban is ellenőrizni, pontosítani. Az egyes várnevek etimológiájának feltárásához, illetve továbbélésének vizsgálatához pedig többek között KISS LAJOS etimológiai szótárát (FNESz.) hívtam segítségül.

Adattáram közel 780 várnevet tartalmaz az Árpád-kortól II. Lajos uralkodásának végéig. Ezek között nagyobb számmal szerepelnek várnevek a szlavón és horvát területekről, s nem vagy csak elvétve van jelen a szerb, illetve bosnyák részéről adatolható várnevek csoportja, melyeknek magyar vonatkozásai vannak.¹

¹ A teljességre törekvés jegyében a más országrészekről adatolható várneveket is beemltem a névkorpuszba, követve ENGEL PÁL *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című kötet adattárának eljárását, miszerint azok a horvátországi és külföldi (boszniai és szerbiai) erődítmények is a magyarországi várak közé sorolódnak, „amelyek történetében akadt magyar vonatkozás” (1996: 261), igen valószínű ugyanis, hogy ez esetben magyar névhasználattal is számolnunk kell.

3. Munkám három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a várnevek kapcsán eddig megfogalmazódott tudományos eredményeket tekintem át. Először a vonatkozó magyar nyelvtudományi és névtani szakmunkákat ismertetem, majd röviden áttekintem, hogyan jelenik meg a névfajta a nemzetközi névtudományban. Ezután a történettudományi és régészeti kutatások várakkal foglalkozó irányaira térek ki, különösen azokra az eredményekre, amelyek a várnevek vizsgálata szempontjából is jelentősek. Külön figyelmet fordítok a névfajta érintő általános problémára, az adatolás kérdésére is. A fejezetbe kívánczoló gazdag szakirodalmat és a sokrétű szempontokat azonban — az ismétlések elkerülése érdekében — többnyire a későbbi elemzések során tárgyalom.

A második fejezet elméleti jellegű: a várnévnek mint helynévfajta a kategóriáját igyekszem körülhatárolni, a kérdés körüljárása ugyanis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy meghatározható legyen a vizsgálatba bevonandó nevek és adatok köre. Ennek részeként szót ejtek a vár mint objektumfajta sokféleségéről, s arra is kitérek, hogy az adatok értékelése során milyen nehézségek adódnak a várnevek kapcsán.

A monográfia legnagyobb részét kitevő harmadik egységben a várnevek névrendszertani elemzését végzem el. Elsőként behatóan tárgyalom az államalapítástól a 13. század közepéig meghatározó várispánsági rendszerbe illeszkedő várak neveit, kritikai vizsgálat alá vonva az egész névcsoporthoz, illetve az egyes nevekhez kapcsolódó nyelvészeti és történettudományi vélekedéseket. Majd a 13. század közepétől dominánssá váló új típusú várak névanyagát elemzem névrendszertani szempontból. S ennek lezárásaként a két korszak, illetve a két vártípus névadási gyakorlatában feltárt különbségeket is áttekintem.

A kötetet egy rövid általános összegző és kitekintő fejezet zárja.

I. Tudománytörténeti áttekintés

1. Várnevek a magyar névtani szakmunkákban

A várak több tudományterület képviselői számára is fontos kutatási témát szolgáltatnak. A várnevek sem pusztán a nyelvészek, illetve a névtannal foglalkozó szakemberek figyelmét kelthetik fel, fontos szerepet kapnak a történettudományi kutatásokban is. E névcsoport átfogó nyelv- és névtani felmérése azonban — mely pedig nyilvánvalóan a történettudomány szempontjából is hasznos lehet — egyelőre hiányzik a magyar névkutatásban. A nyelvészeti-névtani szakmunkákban az eddigiekben jobbra csupán érintőlegesen, illetve egy-egy konkrét kérdés tárgyalása kapcsán került elő a vármegyevezetések problémaköre, s csak a legutóbbi időben látunk példát a várnevek szisztematikusabb elemzésére.

1.1. KÁLMÁN BÉLA *A nevek világa* című munkájában (1989) az építményt jelentő helységneveket tárgyalva röviden áttekinti a várnevek jellegzetes lexikai-szemantikai kategóriáit is. A névadás motivációi között említi a szláv eredetű elnevezéseket, valamint a várak színére, anyagára, funkciójára, vízrajzi és földrajzi helyzetére, korára, nagyságára utaló neveket. Kitér az első ispánhoz köthető megnevezésekre is, ezekhez azonban konkrét példát nem társít.

KISS LAJOS a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) című munkájában több mint 150 várnév magyarázatát közli, melyek jó része visszavezethető az Árpád-korra, de akadnak köztük későbbi, olykor csak a 18-19. századtól adatolható nevek is. Bár többségük a magyar nyelvterülethez köthető, néhány külföldi név is szerepel a szótárban (pl. *Alhambra, Angyalvár, Wartburg* stb.). A várnevek részben önálló címszóként (pl. *Márevár, Medvevár, Szádvár*), részben más földrajzi nevek etimológiai magyarázatai kapcsán jelennek meg (pl. *Baranya, Hímesudvar, Zemplén*). A magyar nyelvterületről közölt várnévi adatok többsége kétrészes. A névmagyarázatok alapján a várnevekben a leggyakrabban megjelenő névadási motiváció a valamely személyhez fűződő kapcsolat kifejezése. Emellett nagy számban fordulnak elő olyan nevek is, amelyek a vár valamely más helyhez való viszonyát fejezik ki: például vízfolyások közelségére utaló várnévi alakulatok, vagy olyan elnevezések, amelyek annak a hegynek a nevét őrzik, amelyen az erősség állt. Ezen kívül szerepelnek a vár viszonyított korára, valamely külső tulajdonságra vagy a környezet jellegzetességére, esetenként a helyi növény- és állatvilágra utaló megnevezések is.

BAUKO JÁNOS tanulmányában (2006) egy szűkebb terület, a komáromi erődrendszer történeti névanyagát vizsgálja a névadás motivációja szempontjából. Az

építménynevek körébe tartozó nevek elemzéséből kitűnik, hogy leggyakoribb a személyre utaló emlékeztető nevek csoportja (pl. *Lipót-kapu*), emellett a megnevezések utalhatnak vízre (pl. *Vág-hídfő*), helységekre (pl. *Igmándi erődő*), az építmény alakjára (pl. *Duna-hídfő*), a vár korára, idejére (pl. *Öregvár, Újvár*), illetve néhány bástyát számokkal azonosítanak (pl. *I–XI. bástya*).

Az idézett szakmunkák nem tesznek különbséget a várak különböző típusaihoz, időben egymást követő kategóriáihoz kötődő várnevek között. Az ispán-sági várak neveinek beható vizsgálatával ugyanakkor KOVÁCS HELGA rávilágít arra, hogy a korai várnévanyag még kevésbé változatos képet mutatott. Hiányoznak az állatvilágra utaló nevek, és a délvidéki területeket leszámítva nem találunk hegynévből alakult várneveket sem (2017a).

1.2. ZELLIGER ERZSÉBET *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című munkájában a kétrészes földrajzi nevek *s z e r k e z e t i s a j á t o s s á g a i* kapcsán kitér a várnevekre is. Rámutat, hogy a várnevek körében gyakoriak a jelzős összetételek, melyek közül a minőségjelzős szerkezetek előtagja lehet melléknév, mely a vár valamely tulajdonságára vagy más várhoz fűződő viszonyára utalhat, vagy főnév (például anyagnév, állatnév, 1991: 545–546),² míg a birtokos jelzős szerkezetek előtagjai a vár építtetőjére, tulajdonosára vagy foglalkozására utalnak, jelölt vagy jelöletlen formában (1991: 550).

1.3. Az utóbbi időben a középkori várnevek *k e l e t k e z é s t ö r t é n e t i* elemzése is elkészült (KOVÁCS H. 2017b). Az eredmények alapján jól látható, hogy a névanyag túlnyomó többségét az egyrészes nevek teszik ki, a kétrészes elnevezések csupán mintegy ötödét alkotják a várneveknek. Az egyrészes nevek körében pedig a metonimikus módon alakult elnevezések túlsúlya érvényesül.

1.4. BENKŐ LORÁND számos — jórészt Anonymus gesztáját tárgyaló — tanulmányában érinti a névfajtát. A vár a 13. században is az erő, hatalom, uralom, tekintély szimbóluma volt (2003a: 66), ezzel magyarázható, hogy Anonymus gesztájában közel félszáz várat említ meg. Írásaiban BENKŐ jobbára egy-egy várnév, illetve jellemző várnévcsoporthoz kíván hozzászólni, ám az egyes nevek etimológiai vonatkozásain túl általánosabb jellegű megállapításokat is tesz.

A *Csák vára* és *Szabolcs vára* neveket magyarázó tanulmányában (2003a) például utal az azonos nevet viselő *v á r a k* és *t e l e p ü l é s e k* kronológiai viszonyának problematikájára, illetve arra, hogy általában a két megjelölést nem szokás különválasztani, ennek hátterében a vár és a terület, helység stb.

² Ez utóbbi a szerző megítélése szerint feltehetően rablóvárak megnevezésében lehetett jellemző (1991: 545–546).

egysége áll. Az említett *Csák vára* kapcsán a birtokos jelzős várnevek csoportjának bizonyos sajátosságaira is kitér BENKŐ: egyrészt úgy véli, hogy nagyobb számban találunk ugyan pusztá személynévi várneveket, s ezekhez képest másodlagosnak tekinthetők a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névalakulatok, ám ezek is viszonylag régiek lehetnek, esetükben a jelölt struktúrát pedig jórészt csak a 18. században váltotta fel a jelöletlen szerkezet; ugyanakkor az esetek jelentős részében a népnyelvi használatban máig fennmaradt a jelölt forma. A jelölt forma kapcsán hangsúlyozza azt is, hogy ez erőteljesebben jelzi a névnek valamely személyhez köthető voltát. S végezetül kitér arra is, hogy a *Csákvára* szerkezetű várnevek több esetben is vármaradványok, illetve romok megnevezésére jöttek létre (2003a: 48). A névszerkezeti típus kapcsán egy másik tanulmányában arra utal, hogy míg a személynévi előtagú jelölt adatok viszonylag koraiak, s a későbbiekben nagymértékben megszáporodtak (*Csákvára* 1231: *Chakwara!*, Gy. 2: 355; *Miklósvára* 1332–1337: *Myclosuara*, FNESz. *Miklósvár*; *Salamonvára* 1352: *Salamonvara*, ZO. 1: 517), addig a feltehetően ezek mintájára létrejött nem személynévi vagy személynévként már nem transzparens előtagú nevek legkorábbi adatai jelöletlenek (*Kolozsvár* [1257–1272]: *Kulusuar*, Gy. 3: 356, *Egervár* 1281: *Eguruar*, FNESz.), e típus jelölt formái szórványosak és későbbi adatolásúak (*Cserépvára* 1459: *Cserepwara*, FNESz. *Cserépváralja*, *Egervára* 1554: *Egor vara*, 1998d: 89–90 stb.).

A gesztában szereplő személynevek kapcsán BENKŐ a személynév és a helynév viszonyát is körüljárja, várnevi példákat is érintve (1998a). Megítélése szerint Anonymus személynevei nem a geszta történetének idejéből valók, inkább az valószínűsíthető, hogy az Anonymus saját korában élő hagyomány részei lehettek, emellett gyakran azzal is számolhatunk, hogy helynevek alapján születhettek, s gyakorlatilag P mester saját névadói tevékenységét tükrözik: ezt gyaníthatjuk a *Csanád*, *Borsod*, *Szabolcs (vára)*, *Tas (vára)*, *Bors (vára)*, *Kurszán (vára)*, *Csák (vára)* nevek (1998a: 15–17, 23) esetében.

1.5. A várnevek más névfajtákhoz viszonyított kategóiahelyzetéről TÓTH VALÉRIA fogalmazott meg tanulságos megállapítást. Abaúj és Bars vármegye helyneveinek névrendszertani elemzése kapcsán (2001b) a várneveket a műveltségi nevek csoportjába tartozónak, szorosabban véve a településnevekhez tartozónak ítéli, egyrészt mert „rokonságot mutatnak a kétrészes településnevek szerkezeti-történeti jellemzőivel”, másrészt mert „számos várnévből településnév alakult”, ami a várak településszerű, településképző jellegével magyarázható (58–60). Hasonlóan vélekedett a kérdésről GYÖRFFY GYÖRGY is, történeti földrajzában (Gy.) ugyanis felvette településnévi címszavai közé a várneveket is.

GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek (2011), illetve RESZEGI KATALIN a hegynevek (2011) csoportját vizsgálva tér ki az elemzett névfajták és a várnevek

kapcsolatára. GYÖRFFY ERZSÉBET az azonos alakú víz-, vár- és településnevek esetében egy víznév > várnév > településnév fejlődési iránnyal számol, azaz valószínűsíti, hogy a várak gyakorta vizekről, míg a települések a várakról kapták nevüket (pl. *Boldvakő, Marosvár*, 168–169). RESZEGI KATALIN az azonos alakú hegységek és várnevek viszonyában az alakulás mindkét irányát lehetségesnek tartja. Több kiemelkedés esetében valószínűsíthető, hogy a rajta épült vár neve vonódott át magának a kiemelkedésnek a megnevezésére is (pl. *Nyúlvár*, 2011: 137); más esetekben a név csupán egy lexémájával utal a hegyen lévő erődítményre, amint azt a nyelvterület több részéről adatolható *Vár-hegy* nevek mutatják (i. m. 138), esetükben esetleg kétrészes földrajzi köznévi hegynévvé válásával is számolhatunk. A *kő* utótagú településnevek kapcsán ugyanakkor utal arra is, hogy ezek a településnevek a hegységek mellett alakulhattak várnevekből is, amelyek alapjául természetesen elsődlegesen kiemelkedések nevei szolgálhattak (i. m. 54). Ezt erősítette meg a várnevek jellegzetes csoportját alkotó, *kő* utótagú várnevek beható vizsgálata (KOVÁCS H. 2015a).

A várnevek a tájak megnevezésében lényegesen kisebb szerepet játszottak, csupán elvétve találunk olyan tájneveket, amelyekben várral való kapcsolat jelenik meg, JUHÁSZ DEZSŐ monográfiájának adattárából csupán a *Kővár vidéke* és a *Váralja környéke* idézhető. Ezeken túl a *Sosal(d)*-ként közölt tájnév kapcsán veti fel a szerző a várnévi származtatás lehetőségét (1988: 98), ehhez a névmagyarázathoz újabban SZŐKE MELINDA fűzött kritikai megjegyzéseket (2013: 77, 2015: 119–120).

A középkorban a műveltségi nevek két nagy csoportját, mint már utaltam rá, a településnevek és a várnevek alkották, jóllehet a névfajta átfogó elemzésének hiányában a kutatás jellemzően csak az előbbiekre támaszkodhatott. A várnevek sajátosságainak figyelembevétele csupán a legújabb kutatásokban kezd hangsúlyosabb szerepet kapni (RESZEGI 2018a). Bár a továbbiakban a monográfiában a műveltségi nevek egyes alaptípusaira leegyszerűsítve településnevekként, illetve várnevekként hivatkozom, fontos megjegyezni, hogy a várnevek valójában az építmény- vagy létesítménynevek tágabb kategóriájába tartoznak. A vizsgált korszakban azonban — különösen az ispánsági várak idején — e névfajta gyakorlatilag kizárólag várnevekből áll, mivel a kastélyok és udvarházak nevei csak a későbbi századokban válnak számottevővé.

1.6. A helynevek nyelvészeti elemzéséhez és történettudományi felhasználásához a nevek eredetének feltárása szükséges. Az etimológiai kutatások egy része a várnevek, esetenként e g y - e g y v á r n é v m e g f e j t é s é r e irányul. Mivel e munkák, illetve az etimológiai szótárak (FNESz., EtSz.) várnévi vonatkozásai szinte kivétel nélkül előkerülnek a monográfia további részeiben, részletes áttekintésüket ebben a fejezetben nem tartom szükségesnek, e helyütt csupán a meghatározó tendenciákra utalok.

A legnagyobb figyelmet az etimológiai szakmunkákban a korai ispánság kori várnevek kapták. Minthogy azonban ezek értelmezésében hosszú időn keresztül az anonymusi névmagyarázatokra támaszkodtak a szakemberek (vö. pl. PAIS 1926), e nevek csupán ritkán képezték önálló kutatások tárgyát. A kisszámú kivételek között említhető meg MELICH JÁNOS *Doboká*-ról és *Orsová*-ról szóló két tanulmánya (1927, 1926), valamint MOÓR ELEMÉR *Küküllő*-ről írt cikke (1947), KRISTÓ GYULA pedig a *-grad* ~ *-grád* utótagú helyneveknek szentelt önálló írást (1986). Az anonymusi névmagyarázatok felülvizsgálata csupán az utóbbi időben, BENKŐ LORÁND munkásságában vette kezdetét (vö. az 1.3. pontban idézett munkákat). A későbbi névanyag valamivel kevesebb figyelemben részesült, ha egyáltalán foglalkoztak vele ilyen szempontból. Ennek kapcsán KISS LAJOS néhány önálló tanulmányként megjelent munkájára utalhatunk: a *Sárfenek* várnév mellett (1994b) az *oroszlán* lexémát tartalmazó nevek magyarázatára is önálló dolgozat formájában vállalkozott (1989).

1.7. A régi névanyaghoz képest még inkább periférikusnak mondható az új kori és a modern kori várnevek, várnévi formák vizsgálata, pedig egy-egy rom, feltételezett, a népi emlékezetben szereplő vár helye nem ritkán kapott a középkort követően is várnévi megjelölést. Emellett érdekes lehet a történészek által a névtelen (névvel nem adatolt) várak megnevezésére bevezetett formák tanulmányozása is. E területek a névtudomány szempontjából eddig jobbra feltáratlanok maradtak.

A várnevek kapcsán érdemes arra is rámutatni, hogy a *vár* lexéma újabban nem csupán tényleges várak vagy erődítmények neveiben jelenik meg, hanem olyan határnevekben is előfordul, amelyek nem korábbi erősség nevét őrzik, sokkal inkább a nyelvi humor, a negatív irónia példái (vö. RESZEGI 2020: 20). Az állatvilágra utaló elnevezések közé tartoznak például a *Kacsavár*, *Békavár*, *Kecskevár*, *Tetűvár*, *Rókavár*, *Bagolyvár* formák, míg más esetekben a névadás az ott lakókra utal: *Katonavár* (olyan utcában, ahol ilyen családnevűek élnek), vagy *Tapolcafő* gúnyneve, *Gogyavár*, amely a tapolcafőiek csúfnévéből (gogyások 'golyvás') ered (HOFFMANN 1993: 132). A *vár* lexémának tehát — a *kunyhó*, *tanya*, *temető* stb. szavakhoz hasonlóan — kialakult egyfajta lexikális helynévformáns szerepe is (BÁBA 2016: 39–40, RESZEGI 2020: 20).

2. Várnevek a nemzetközi névtani szakirodalomban

A várnevek vizsgálata a nemzetközi névtani kutatásokban is viszonylag perifériusnak tekinthető. A legbehatóbban a német nyelvterületeken foglalkoztak ezzel a névfajttával. E munkák alapján képet alkothatunk Svájc,

Németország és Ausztria bizonyos területeinek várnévanyagáról, illetve a névanyag tipológiai sajátosságairól: a hesseni várnevekről CLAUDIA STÜHLER (1988, 1994), a kelet-svájci várnevekről HEINRICH BOXLER (1990, 1996, 2025, vö. még a svájci nevekről MEYER 2015), az észak-ausztriai várnevekről PETER WIESINGER (2003), a pfalzi és a Saar-vidéki német várnevekről ROLAND PUHL írásában olvashatunk (2010, 2024), MARKUS JANSEN tanulmányában pedig egy sajátos névtípussal, a szentekről elnevezett várak megjelöléseivel foglalkozik (2025). Minthogy a világ megismerésének kognitív folyamatai univerzálisak, nem meglepő, hogy a várnévadás motivációs bázisában is valamennyi kultúrában hasonló tényezőkkel számolhatunk (a hely fajtájának megjelölése, a hely valamely sajátosságára való utalás stb.), különbség csupán az ezeket rendszerező tipológiák osztályozásában ragadható meg. A német várnevekről közreadott rendszerezésekben nem különül el a névadás motivációjának, azaz a nevek szemantikai tartalmának szempontja a nevek lexikai jellemzésétől.

Különösen nagy súlyt fektetnek a szakmunkák a várnevekben szereplő, azok felépítésében megterhelt földrajzi köznevek vizsgálatára. A magyar várnevek vonatkozásában is igen tanulságos az a megállapítás, hogy a német *Burg* 'vár' jelentésű helyfajtajelölő elem mellett a német várnevekben a 12–13. századtól különösen gyakran tűnnek fel eredendően kiemelkedést jelölő lexémák: *Berg* 'hegy', *Fels* 'szikla', *Stein* 'kő, szikla', *Eck/Egg* 'hegysarkantyú, hosszan elnyúló dombtető', melyek kapcsán általánosan elfogadott vélekedés, hogy ezek fokozatosan a *Burg* szinonimájává váltak, sőt egyes szakmunkák már alakváltozatként tüntetik fel a *Burg* mellett a *Berg*-et (BOXLER 1996: 1598, vö. még WALTHER 2004: 50, MEYER 2015), azaz az ezen lexémákat tartalmazó várnevek kapcsán a kutatók szerint nem a domborzati adottságra való utalás játszott szerepet a névadásban.

Szintén központi kérdésként jelenik meg a német nyelvű várnevek kutatásában a névadás motivációjával összefüggésben a névadók problematikája. Hosszú időn keresztül úgy gondolták a kutatók, hogy a középkori várak elnevezése az arisztokratákhoz, a nemességhez kötődik, azaz a várnevek egy szűk elit réteghez kapcsolhatók (BOXLER 1996: 1596). A 12–13. században ugyan az alacsonyabb nemesi réteg is élénk építési tevékenységbe kezdett, a várnevekben azonban továbbra is gyakran jelentek meg a lovagi kultúra elemei, sőt ez az újabb nemesi réteg még inkább törekedett úgynevezett „pompás” nevek választására. A nemesi öntudatot kifejező pompa-, illetve dacnevek közé sorolható például a *Werdenberg* 'értékes, pompás hegy', *Ehrenfels* 'magasztos, fennkölt, büszke szikla', *Stolzenfels* 'büszke szikla', *Freudenberg* 'boldog hegy', *Blumenberg* 'virágokkal teli hegy' vagy a *Helfenberg* 'megsegítő hegy' is (BOXLER 1996: 1598, 1600).

A várnevek arisztokratákhoz kapcsolását újabban ROLAND PUHL kérdőjelezte meg egyik tanulmányában (2010). A pfalzi várnévanyagot vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nyitott települések tájakon gyakorlatilag nem jellemző a kreatív névadás, a várak ehelyett majdnem kizárólag arról a településről kapták a nevüket, amelyen vagy amelynek a közelében elhelyezkedtek. Emellett szintén nagyobb arányban találunk hegyrajzi köznevet tartalmazó várneveket a vizsgált névanyagban, melyek kapcsán a névadásban PUHL szerint ökológiai, illetve földrajzi motivációval számolhatunk (i. m. 196, 208–209). A lovagi vagy nemesi életérzés ugyanakkor szinte egyáltalán nem jelenik meg a vizsgált névanyagban, így a névadók köre, illetve a névadás motivációja, legalábbis ezeken a területeken, nem feltétlenül kapcsolható a nemességhez, illetve a nemesi, lovagi életmódhoz (i. m. 208–209).

A magyar várnevek tanulmányozása szempontjából a német névkutatás azon megállapítása is tanulságos lehet, hogy a településnévvel azonos várnevek esetében jórészt egyértelműen *t e l e p ü l é s n é v > v á r n é v* alakulással számolhatunk (BOXLER 1996: 1596, 1597). Ennek nyilvánvalóan történeti okai vannak, ezek a települések ugyanis a várak felépítését megelőzően is léteztek már. Amint láttuk, a szakirodalom szerint az azonos alakú magyar várnevek és településnevek esetében sokkal kevésbé tűnik meghatározhatónak az alakulás iránya (vö. BENKŐ L. 2003a: 45).

A névadás motivációs és lexikai bázisának feltárása mellett olvashatunk a német várnévkutatás irodalmában a *k o r a i a d a t o k* problematikájáról is. A már létező várnevek legkorábbi adatai ugyanis sokszor nem maradtak fenn, a későbbi forrásokban pedig gyakran a későbbi írástudók alakították a várak neveit, esetenként a saját korukban használt várnevekhez igazítva azokat. Ez tehát azt jelenti, hogy a korabeli várnevek eredeti írásmódja ritkán hagyományozódott, ilyen módon filológiai jellegű vizsgálatokat nem igazán tesznek lehetővé (vö. BOXLER 1996: 1597).

A német nyelvű várnévkutatáson túl más népek várnévadási gyakorlata hasonló feldolgozottságban ismereteim szerint nem részesült. Különösen szembeötlő ez a hiány az angolszász névkutatás kapcsán: annak ellenére ugyanis, hogy ott a várak történeti feldolgozása megtörtént (vö. COULSON 2003, POUNDS 1990), ezeket az eredményeket tudomásom szerint nem hasznosították a névkutatásban.

A francia várnevek kapcsán rövid etimológiai leírást találunk a 12–13. századi francia trubadúrlírában szereplő nevekről, feltüntetve mai francia alakjukat. Ezek többségében a vár elhelyezkedésével kapcsolatos (*Belesgar*, mai fr. *Beauregard* 'szép kilátás'; *Brion*, mai *Brion* < gall *briga* 'egy magaslat, egy kiemelkedés'; *lo Toron*, mai *le Toron* < ófr. *toron* 'hegy, magaslat' < *tor* 'magas hely'), illetve erődtípus jellegére, funkciójára, méretére utaló nevek (*Botenan*, mai *Boutavant* < ófr. *boter* 'támadni, nyomulni' + *avant* 'előtt'; *lo Daro*, mai *le*

Daron < *daru* 'erős', kevésbé valószínű a *daron* 'mester', később 'apa' jelentésű szóból való származtatás; *Mirandol* < óprovánszi *miranda* 'örtorony', melyhez az *-eolum* kicsinyítő képző társult; *tor Mirmanda*, mai *tour Mirmande* < ófr. *mirmande* 'erődített ház, torony'; *Segur* < lat. *securus* 'biztosított, biztonságos'; *Tornel*, mai *Tournoel* < ófr. *Tornele* 'tornyocska'). Emellett némely várnévnek hegynévi (*Montesor*, mai *Monte-Sor* < gall *saur* 'vörös' + hegy; *Montagut*, mai *Montégut* 'éles hegy'), tájnévi (*Broil*, mai *el Brull* Barcelona tartományban < ófr. *breuil*, óprovençe-i *broih* 'fallal vagy sövénnel körülvett kis erdő') vagy személynévi (*Rocaberti*, mai *Rocabertí* Girona tartományban < *Roca Berti* 'Berto erődje') előzménye van (UCKELMAN 2005).

A várakkal foglalkozó nemzetközi szakirodalmakból összességében tehát kitűnik, hogy elsősorban történettudományi, politikatörténeti szempontú feldolgozásra törekedtek, maguk a várnevek, e névcsoport nyelvi, névrendszertani jellegzetességei az elérhető szakirodalmak alapján egyelőre nem képezik kutatás tárgyát.

A történeti névanyag vizsgálata mellett napjaink névkutatásában a nevek társadalmi közegbe ágyazott *s z o c i o o n o m a s z t i k a i* vizsgálata is megjelent. A várnevekkel kapcsolatban Svájc olasz ajkú területén ADRIAN PABLÉ végzett három bellinzonai kastély nevei, névváltozatai kapcsán ilyen jellegű, spontán interjúkat (útbaigazítás kérése) alkalmazó vizsgálatot (2009), s azt vetette össze korábbi kérdőíves vizsgálatának eredményeivel. A gyűjtés során megfigyelte, hogy a névváltozatok lényegében három kategóriába sorolhatók: egyrészt néhány régebbi név eltűnt vagy elkezdtek másként használni, értelmezni, kapcsolatba hozni más kastélyokkal. Másrészt úgy tűnik, hogy bizonyos neveket minden beszélő ismert, ugyanakkor nem feltétlenül használta mindenki, s végezetül bizonyos neveket csak bizonyos beszélőcsoportok használtak vagy ismertek.

A *k o g n i t í v s z e m l é l e t m ó d* az utóbbi időben a névkutatás terén is egyre erőteljesebben jelen van mind a nemzetközi, mind a hazai névtudományban (vö. pl. SJÖBLOM 2006, VAN LANGENDONCK 2007; RESZEGI 2022, 2023), a várnevek vonatkozásában azonban csupán elvétve jelenik meg ez a nézőpont. Hogy ez a szemléletmód is hozhat új eredményeket, azt jól szemlélteti NÚRIA GARCIA-QUERA tanulmánya (2025), amely a kognitív nyelvészet és a történeti topográfia szempontjait integrálja. Írásában a középkori katalán helynevek szemantikailag nem áttetsző jelentésrétegeit vizsgálja, különös tekintettel azokra az elnevezésekre, amelyek metaforikus vagy perzeptuális alapú szemantikai motivációval bírnak. Azt találta, hogy a helynevek egy részében magának a térbeli észlelésnek és a katonai megfigyelésnek a funkciója képeződik le nyelviileg: a 'szem' jelentésű katalán *ull* lexéma a középkori forrásokban például rendszeresen összekapcsolódik a magaslati, stratégiai szerepű pontok, őrtornyok

vagy várak említésével (1092: donamus nos vobis ipso chastro de *Castel Nouvo* que dicunt *Vill*, cum terminos et fines et omnia sibi pertinencia esse, GARCIA-QUERA 2025: 9).

3. A történettudományi és régészeti szakirodalom a várakról, a várak említéséről és nevéről

A várak, illetve a várnevek kiemelt szerepet kapnak a történettudományi kutatásokban. A történészeket persze leginkább a korabeli birtokviszonyok, a várakhoz kapcsolódó események, vagyis maguknak az erősségeknek a története foglalkoztatja, hiszen ezek feltárása révén a politikatörténet és a birtoklástörténet egyaránt jelentősen gazdagodhat (vö. HORVÁTH 2009: 63). A kapcsolódó szakmunkák és forráskiadványok ugyanakkor a névtani vizsgálatok számára is több ponton hasznosíthatók, valójában a nevek megalapozott elemzéséhez, az egyes névmagyarázatokhoz, de az átfogó tendenciák feltárásához is elengedhetetlenek a várak elhelyezkedéséről, építésmódjáról, szerepéről, működéséről, sajátosságairól stb. feltárt ismeretek. Ezekre a továbbiakban mindvégig tekintettel leszek. Az ismételések elkerülése érdekében a történettudománynak a várak típusaival, illetve ezzel összefüggésben az erődítményekhez kötődő terminológiával kapcsolatos megállapításait a következő nagyobb egységben, *A várnév mint helynévfajta* című fejezetben ismertetem. Az egyes várak (és megjelöléseik) vonatkozásában lényeges megállapításokat a várnevek funkcionális-szemantikai elemzése során veszem számba. A továbbiakban e fejezetben a szerteágazó szempontok közül a teljes névanyagot érintő adatolás problematikája kapcsán foglalom össze röviden a történettudományi eredményeket.

A várakkal foglalkozó tudományterületek képviselői számára lényegi kérdés, hogy — az egyes történeti korszakokat tekintve és általában véve — mekkora várállománnyal számolhatunk. Ennek megállapításához alapvető fontosságúak a történeti forrásokban szereplő váremlítések, de ezen túl a régészeti várfeltárásoknak is kiemelt jelentősége van, hiszen ezek tudják a várak egykori meglétét, pontos helyét igazolni. A történeti névtani kutatások számára — a régészeti eredmények jelentőségét elismerve — az írott források a jelentősebbek, lévén a várnevek nyelvi elemek. A történeti forrásokra épülő névtani kutatás esetében azonban mindenképpen utalnunk kell az *a d a t o l á s e s e t l e g e s - s é g é r e*. Közismert, hogy a régi névanyag vonatkozásában általában véve esetleges, hogy egyáltalán mely oklevelek maradtak fenn, továbbá az is, hogy egy adott helyet, objektumot mikor említenek meg az írott források. Így számolnunk kell azzal, hogy a helynevek akár hosszabb ideig is léteztek azt megelőzően, hogy olyan jogi ügylet (birtokadományozás, birtokperек stb.) kapcsolódott

hozzájuk, amit írásban rögzítettek. S noha azt gondolhatnánk, hogy a várak s így neveik is jogi szempontból jelentősebbek lehettek, mint általában a mikrotoponimák, valójában a várnevek első adatai kapcsán szintén számolhatunk bizonyos fokú esetlegességgel.³

Igaz ugyan például, hogy a 13. századtól megjelenő magánvárak építése engedélyköteles volt, vagyis a király engedélyével lehetett csak várat építeni (a téma legújabb feldolgozásához lásd HORVÁTH 2009, 2011), de ezek az engedélyek, amennyiben fennmaradtak, jobbára csupán a várépítés helyét jelölik meg, a leendő vár nevét nem, esetleg a névadás jogára utalnak (vö. FÜGEDI 1977: 10–12). Jól tükrözik a források hiányát FÜGEDI ERIK 13. századi várakra irányuló vizsgálatai: eszerint sok várról bizonyítható, hogy 1242–1270 között épült, de jellemző, hogy az engedélyt csupán alig néhányuk esetében ismerjük. A fennmaradt engedélyek pedig olyan lakonikusak, hogy az a benyomásunk támadhat, mintha a korszakban a várépítéshez elégséges lett volna csupán az uralkodó szóbeli jóváhagyása vagy felszólítása (1975: 67–68). Az írásos engedély nélküli várépítést látszik támogatni az is, hogy HORVÁTH RICHÁRD szerint az 1200-as évek második felében — a királyi hatalom meggyengülésével és a kiskirályok megerősödésével összefüggésben — jóval több vár épült, mint amennyire királyi engedélyt adtak ki, I. Károly várfoglalásai ugyanis olyan várakat is érintettek, amelyeket a korábbiakban nem engedélyeztek (2011: 93). A várnevet pedig főként majd csak akkor említették hivatalos iratban, amikor a már megépült várhoz valamilyen jogi ügylet kapcsolódott. Ebből a szempontból nincs különbség a királyi tulajdonban lévő erődítmények, illetve a magánkézben lévő várak között. Egyes esetekben ezeken túl az adatok esetlegességét magyarázó tényezőként számolhatunk az oklevelek szándékos elpusztításával is, várfoglaláskor ugyanis az ott lévő oklevelek megsemmisítésére is törekedtek (vö. FÜGEDI 1977: 26).

A fenti, alapvetően az oklevelek megsemmisülését magyarázó tényezők mellett ENGEL PÁL szerint a várak, illetve a várnevek kapcsán számolnunk kell azzal is, hogy eleve nem is kerültek bele az oklevelek szövegébe. Feltevését meggyőzően magyarázza a váruradalmak kialakulásáról kidolgozott elméletével (ENGEL 1987/2007). Az új típusú várak ugyanis szerinte kezdetben nem töltöttek be olyan fontos szerepet a környező birtokok szempontjából, mint a későbbiekben, amikor az uradalmak központjaivá váltak, ezért a korai magánvárakat jobbára nem is említették az oklevelek. (Mivel ENGEL elmélete különösen fontos a várnév fogalmának, illetve a várak típusainak meghatározása szempontjából, az ezzel foglalkozó fejezetben ismertetem részletesen.)

³ ENGEL PÁL meglehetősen pesszimistának tűnő véleménye szerint lényegében az oklevelek 1-2%-a maradhatott ránk 1320 előtt épült várainkról (1987/2007: 17).

Mindebből fakadóan érthető, hogy esetenként még jelentős kőváraink nevei is csak meglehetősen későn vagy egyáltalán nem kerültek bele a hivatalos iratokba (példákhoz vö. még FELD 2014a: 370–371, KUBINYI 1990: 291, SÁNDORFI 1979: 244). Még inkább így van ez a kisebb erődítmények esetében. Jól szemléltetik ezt a zempléni várak, a területen jónéhány kisebb vár, köztük középkori erősség romjait feltárták, ezeknek azonban várnévi adata nem maradt fenn: *Leányvár* településnévként adatolható már a középkor folyamán, *Ingvár* puszta (praedium) neveként szerepel. Több esetben pedig csupán a későbbi *Várhegy* vagy *Várdomb* név utal a korábbi várra, annak neve azonban még áttételesen sem őrződött meg (vö. NOVÁKI–SÁRKÖZY 2004). Mindezeket figyelembe véve tehát az adatolás kapcsán mindenképpen le kell szögeznünk, hogy a várnevek első okleveles adatai nem szükségszerűen jelzik a névadás idejét, s fordítva: az adatok hiánya sem jelenti feltétlenül a névhasználat hiányát.

II. A várnév mint helynévfajta

A középkori várnevek elemző feldolgozásának egyik első lépéseként szükséges egy látszólag triviális kérdést tisztázni: körül kell határolni a vizsgálatba bevonandó nevek körét, azaz meg kell határozni a vizsgálat tárgyát, vagyis tisztázni kell, hogy mit is tekinthetünk várnévnek. Ennek mintegy első lépéseként definiálni kell a várat mint objektumfajta. Minthogy azonban középkori névanyagot kívánunk vizsgálni, nem indulhatunk ki a várak mai, kizárólag katonai célokat betöltő erődítményként való felfogásából; e helyett azt kell szem előtt tartani, hogy a vizsgált időszakban mit tekintettek várnak (vö. KOVÁCS H. 2015b).

1. A vár mint objektumfajta

1. A helyfajta meghatározásakor mindenképpen megfontolandónak gondolom ENGEL PÁL figyelmeztetését, miszerint a történeti tudományok legnagyobb veszélye a historizálás. Ebből az alapállásból kiindulva indokolt meghatározunk, értelmeznünk magát a *várnév* terminust is. Igaz ugyan, hogy a *vár* szó, illetve a *v á r f o g a l m a* mindenki számára ismeretes, ami azonban leginkább a 19. századból ismert, illetőleg a késő középkorra jellemző várfogalmat tükrözi, ezt viszont nem lehet visszavetíteni a korábbi évszázadokra (1987/2007: 12, 2003: 167). Nem szabad tehát egyenlőségjelet tennünk a mai kor várfogalma és a középkori várfelfogás közé. Amennyiben pedig a középkori várnévadási gyakorlat alakulását akarjuk megérteni, tekintettel kell lennünk arra is, hogy a várfogalom a középkor folyamán is formálódott. A vár mint fogalmi kategória változása azt jelenti, hogy módosult az emberek felfogása arról, hogy milyen is egy tipikus vár, s a változás jelentheti új típusok megjelenése mellett a kategórián belüli átrendeződést, a tipikus és a kevésbé tipikus várak, típusok közötti elmozdulást is (a fogalmi kategóriák s ezzel együtt a szavak jelentésszerkezete változásának magyarázatához vö. TOLCSVAI NAGY 2017: 217–218, RESZEGI 2018b: 12–13).

A vár mint objektumfajta sokféleségéből és változásából adódóan a középkori várak különböző típusait szokás elkülöníteni birtokjogi, gazdasági, építészeti, funkcionális szempontból egyaránt. E vártípusok jellemzésével a történettudomány, illetve a régészet foglalkozik, áttekintésük azonban a névtan számára sem haszon nélküli, a középkori várnévállomány jellemzéséhez pedig semmiképpen sem nélkülözhető.

2. Mindenekelőtt el kell különítenünk a korai (ispánsági) várakat az ún. új típusú váraktól.

2.1. A Kárpát-medencében a korábban nomád életmódot folytató magyarság letelepült, ezzel együtt pedig új közigazgatási rendszer szerveződött, mely immár nem vérségi, hanem területi alapokra helyeződött (KRISTÓ 1988: 88). Ebbe a rendszerbe illeszkedik a várispánság és a vármegye intézménye is, melyek kezdeti Szent István korára nyúlnak vissza (i. m. 91), s melyben kiemelt fontosságúak a várak: körük épülnek ki a várispánságok és a vármegyék, éppen ezért a várak szerepéről e két intézménnyel való kapcsolatukat is szem előtt tartva kapunk teljes képet. A vármegye összefüggő területű, királyi, egyházi és földesúri birtokokat is felölelő, mindenre kiterjedő hatalmi szervezet, míg a várispánság a király birtokait összefogó katonai és gazdasági szervezet, területét tekintve „szórt birtokszervezet” (KRISTÓ 2003: 68, 1988: 127). E két intézmény ugyanakkor a korai időkben igen közel — „szimbiózis jellegű kapcsolatban” (ZSOLDOS 2001: 19) — állhatott egymáshoz. Mindkettő királyi tulajdonban álló birtokokra támaszkodott, s fennhatóságuk is közel azonos területekre terjedt ki. Mindkettő központja a vár, mely a korai vármegyék és ispánságok létrejöttének elemi feltétele, s ekkortájt minden vármegye várispánsági háttérrel rendelkezett. Továbbá mindkettő élén egyazon ispán (*comes*) állt. Ezt a korai összefonódást mutatja az is, hogy a latin terminológiában sem mutatkozik különbség a két struktúra között, az Árpád-kori forrásokban mindkettő *comitatus*-ként jelenik meg (KRISTÓ 1988: 126–127, 2003: 68–69, 73). S ebben a kapcsolatrendszerben a várak központi szerepét jelzi magának a *vármegye* szónak⁴ a kialakulása: ami az „X-vármegye”-típusú jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből magyarázható, a vármegyét ugyanis a várak után nevezték meg. Később azonban ebben a szerkezetben eltolódott a szóhatár, s váras megyékről lévén szó, kialakult az „X vármegye” szerkezetként való értelmezés (vö. pl. FNEsz. *Csanád vármegye*, KRISTÓ 1988: 194, 2003: 73–74).

Nem minden, a korból adatolható várról mondható el azonban, hogy ispánsági központ, esetleg megyék központja volt, egy ispánságnak ugyanis lehetett több vára is (ZSOLDOS 2010: 7–8), melyek egyéb szerepet is betölthettek. Továbbá kezdetben sokkal több várispánság létezett, mint ahány területileg körülhatárolt megye, vagyis a várispánságok vármegyei háttér nélkül is fennállhattak (KRISTÓ 1988: 200, DÉNES 2001: 19, ZSOLDOS 2011a: 10). Ilyen megyei háttérrel nem rendelkező határvárispánságokat, marchiákat nagyobb számban hoztak létre Nyugat-Magyarországon (pl. *Szolgyóor*, *Bolondóc*, *Kovázd*, *Locsmán*), illetve Szlavóniában (pl. *Gari*, *Gerzence*, *Moróc(s)a*), vagy a később megyévé fejlődő zágrábi és kőrösi ispánság, ZSOLDOS 2000b: 100, 2011: 10).

⁴ A magyar *vármegye* szó az oklevélírás latin nyelvű volta miatt csak viszonylag későn, a 14. századból adatolható, első adata helynévi említés: 1329: *Warmedye*, hn. (EWÜng.), köznévként 1504-ből maradt fenn az első előfordulása (EWÜng.).

A várak eredendően részben katonai feladatokat ellátó intézményként létesültek: ilyen funkcióval jórészt a korabeli határok közelében emeltek erődítményeket, különösen a nyugati, északnyugati határvonalak, a gyepek mentén; ezek a környező népek betörései ellen védték az országot (ZSOLDOS 2000c: 17). E várak köré pedig főként a hadászati feladatokat ellátó népesség települt (KRISTÓ 1988: 191). Ám, mint az a fentiekből is látható, nem csupán határvédelmi szempontok érvényesültek egy-egy vár építése kapcsán: ispáni várak létesültek ugyanis ott is, „ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű”, továbbá olyan nagy számú népesség lakta területeken, amelynek „irányítása királyi tisztségviselőt” kívánt (BUZÁS 2006: 43, FONT 2005: 183). Érthető tehát, hogy a várak az ország peremvidékei mellett a királyság belső régióiban is helyet kaptak, s mivel a várispánságok központjaiként is működtek, a korszak kezdetétől fogva uralmi, majd bizonyos mértékig bírói funkció mellett adóztatási és katonai feladatuk is jelentős volt (ZSOLDOS 2000c: 17). Minthogy pedig a várak nagyobbik része a 11. századtól fokozatosan elvesztette katonai jelentőségét, ennek következtében az itt élő népelemek katonai kötelezettsége is fokozatosan visszaszorult, s a várnépek termelői tevékenységre tértek át. Ugyanakkor a királyi haderő továbbra is a várak katonaságán alapult (KRISTÓ 1988: 173).

A vártípusról szólva utalnunk kell arra is, hogy funkcionális sajátosságaiakon túl építészeti jellegüket tekintve sem esnek egybe mai várfogalmunkkal, ugyanakkor az ide sorolható várak nem is egységesek építészeti szempontból. A magyarországi ispáni várak kezdetben jórészt kisebb méretű várak voltak, melyek hosszabb időre csak kisebb létszám befogadására feleltek meg (KRISTÓ 1988: 94), de emellett voltak nagy méretű várak is (pl. *Szabolcs, Bihar, Zemplén, Abaújvár*, vö. BÓNA 1998: 38). Több ispáni erődítménynek 10. századi központok szolgáltak előzményükkül, melyek nem feltétlenül várakként épültek fel (BÓNA 1998: 21), más részüket a magyarság maga építette. Esetenként a korábban létesült nemzetségi várak is fennmaradhattak, s szintén ispánsági központtá alakulhattak (pl. *Galgóc, Szolgyó, Locsmán, Karakó*, FELD–SEBŐK 1994a: 229, KRISTÓ 1994m: 654, 1994f: 413–414, MIKLÓS 1994a: 327).⁵ Nagy részük az Árpád-korban föld-fa vár, vagyis bizonyos szintig földdel feltöltött favár volt (BÓNA 1998: 22, WOLF 2001: 192),⁶ szerkezetét tekintve zömmel kazettás-

⁵ BÓNA ISTVÁN szerint azonban a korai Árpád-korban csak kivételes esetekben számolhatunk azzal, hogy nemzetségfők szállása szolgált későbbi ispáni várak alapjául, a nemzetségfők lakhelye ugyanis a 10. században jórészt egyszerű árokkal és paliszádkerítéssel körülvett szállás (1998: 43).

⁶ Korábban többen úgy vélekedtek, illetve fogalmaztak, hogy korai váraink földvárak voltak (vö. pl. FÜGEDI 1994: 710–711, BENKŐ E. 1994a: 103, ENTZ 1994: 224). A földvár terminus kapcsán azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szó helyneveinkben való előfordulása alapján a régiségben nem ’földből készült vár’ jelentésben volt használatban, hanem ’lepusztult várhely,

esetleg rácsszerkezetű, utóbbit agyaggal és némely esetben kővel is megerősítették (BÓNA 1998: 22). Már a legkorábbi várak között is voltak ugyanakkor olyanok, amelyek legalább részben kőből épültek, amint azt a *Fehér-vár* elnevezések előtagja jelzi, ezek ugyanis mészkőből épült erődítmények világos színére utalnak.⁷ (A *Fehérvár* nevekhez lásd még BENKŐ L. 1998g.)

Szent István uralkodásától a 13. századig tehát a várispánság és vármegye szerves kapcsolata jellemezte ezt a berendezkedést: mind az ispánság, mind pedig a megye egyaránt vár köré szerveződve épült ki, és közös ispáni vezetés alatt működött. A népesség újabb és újabb területekre betelepedésével pedig a 13. századig a várak (és ezzel is összefüggésben, illetve a korábbi területi egységek osztódásából adódóan a várispánságok s részben a vármegyék) növekvő számával számolhatunk. Szent István korában ZSOLDOS ATTILA szerint 44 ispánsági vár létesülhetett (bár nem mindegyik szolgált ispánság központjaként), 11 pedig egyéb funkciót töltött be (2000c: 17, 2010: 7, ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016: 39).⁸ A források alapján Szent István korából mindössze 10 megye léte mutatható ki, a források hiányából adódó „fehér foltok” azonban ZSOLDOS ATTILA szerint valószínűsíthők, hogy már a korban is több vármegye lehetett (2000c: 18). KRISTÓ GYULA 1000–1038 között 29 vármegyével számol, vagyis már a legkorábbi időktől is meghaladta a várak száma a vármegyékét. A 12. században robbanásszerű gyarapodás figyelhető meg a vármegyék és a várispánságok létrejöttében: a század közepe és vége felé a magyar várispánságok száma már meghaladta a hetvenet, s ezzel összefüggően a várak száma is növekedett (KRISTÓ 2003: 76, 1988: 205).⁹ És továbbra is jellemző, hogy több vár volt, mint ahány várispánság, illetve megye. Ezt tükrözi Anonymus gesztája is: P mester 45 várat említ, ebből 28-at vármegyék székhelyeként, illetve várnépekkel, várföldekkel rendelkező várként, 17-et pedig nem vármegye központjaként

várrom, vármaradványok’ értelemben (BENKŐ L. 1998h: 131). S a feltárt korai várak régészeti vizsgálatának tanulságai is támogatják ezt a felvetést: „korai forrásaink földvárnak olyan hajdanvolt várakat neveztek, amelyek létezéséről sáncmaradványok árulkodtak” (BÓNA 1998: 22).

⁷ BÓNA ISTVÁN ugyanakkor a 10. századi magyarországi várak építészeti jellege kapcsán felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy e korszakból biztos történeti és régészeti adatunk nincs (BÓNA 1998: 64, WOLF 2001: 179). A faanyag korlátozott időtállósága miatt ezek az építmények többször is renoválást igényeltek, ám jobbra még ezzel együtt sem lehettek túl hosszú életűek (vö. DÉNES 1993: 419). Így tehát a várak építészeti jellemzőiről jobb híján a későbbi forrásokból vonhatunk le következtetéseket, ha egyáltalán fennmaradtak ezek, ám messzemenő következményekkel járó találgatásokba nem bocsátkozhatunk. Különösen azért nem, mert a várépítéssel a különböző korokban módosulhatott, továbbá a várak gyors hanyatlása miatt elképzelhető, hogy egy elpusztult várat már más szempontok szerint építettek újjá.

⁸ Fontos megjegyezni, hogy a korban, noha nagyobb számban — mint majd látni fogjuk — csak később, a 13. századtól kezdődően épülnek magánvárak, az ispánsági várak mellett néhányan ekkor is feltételeznek magánkézben lévő erősségeket (vö. pl. DÉNES 1993), emellett néhány, püspökségek székhelyéül (is) szolgáló vár neve szintén a korai várnevek között említhető.

⁹ Vö. még BÓNA ISTVÁN szerint 85 vár valószínűsíthető 1141 előttre (1998: 21).

(KRISTÓ 1988: 21). S noha Anonymus e várakat a honfoglalást követő időszakokra vetíti vissza, információi valójában saját korának viszonyait mutatják.

A 12. század végén a várispánság szervezete a királyi hatalomgyakorlás változásával együtt hanyatlásnak indult, s maguk az ispáni várak is. A királyi várszervezet felbomlásával új típusú (magánkézben lévő) erősségek tűntek fel, s a korábban a király által épített várak szintén ekkortájt jutottak magánosok kezébe.¹⁰ Ez a folyamat a tatárjárást követően felgyorsult, s noha a 13. században még viszonylag nagyobb számban jöttek létre várispánságok (erdőispánságok; a kérdéshez lásd FELD 2014b), esetenként még a 14. században is, ezek már jórészt nem voltak hosszú életűek. A vártípus hanyatlását jelzi, hogy a várak tulajdonjogában, illetve a várszervezetekben az új típusú várak megjelenésével bekövetkező változások nyomán a 14. századra vármegyeközpontokként már nem feltétlenül várak szolgáltak (KRISTÓ 2003: 79).

A vizsgált időszak kapcsán olyan vélekedések is olvashatók, hogy néhány erősség már ekkor nemzeti vár lehetett. Utalnunk kell továbbá arra is, hogy a korszakban, vagy inkább a korszak vége felé — nem túl nagy számban ugyan, de — számolnunk kell a püspökségek tulajdonában lévő erősségekkel is. Ezek történeti, illetve hadtörténeti szerepe a régészeti kutatások alapján egyelőre nem állapítható meg bizonyosan, s több esetben építési idejük sem egyértelmű, de találunk néhányat, amelyet erre az időszakra datálnak (vö. DÉNES é. n. (a), é. n. (b), FELD 2012).

2.2. A 13. század elején megjelentek, majd a tatárjárást követően kezdtek megszorodni az ún. új típusú várak. Ez azonban nem jelentett azonnali éles váltást, az első új típusú várakkal egy időben még hoztak létre újabb ispánsági várakat is — jórészt az erdőispánságok területén (vö. FELD 2014b). Az „új típusú várak” megjelölés összefoglaló jellegű kifejezés, mely több különböző vártípust foglal magába. Az ide sorolható várak nem tekinthetők egységesnek építészeti szempontból. ENGEL szerint nem is ez a lényeges vonásuk, mivel „a vár építési módja pusztán külsőség” (1987/2007: 14). A régész FELD ISTVÁN is hangsúlyozza, hogy a várak formáját, méretét, anyagát stb. „alapvetően a topográfiai helyzetük, illetve az építendő anyagi lehetőségei és igényei határozták meg” (1985: 183, 1990: 12, 2017: 380). Egy részüket pedig a kényszer hatására, illetőleg az erőszakolt ütem miatt — IV. Béla ugyanis nem csupán engedélyezte, hanem sok esetben kényszerítette várak építését a tatárjárást követően — továbbra is fából építették (vö. FÜGEDI 1975: 68, FELD 2017: 380). Az új típusú várak építési idejére vonatkozóan utalnunk kell ugyanakkor arra, hogy a korábbi, általános vélekedéssel ellentétben — miszerint IV. Béla intézkedéseihez köthető az

¹⁰ Ez a jelenség — amint arra ZSOLDOS ATTILA rávilágított — a nyugati határszélen különösen szembeötlő (2000a: 42–46).

új típusú várak megjelenése hazánkban — már a tatárjárást megelőzően, II. András uralkodásának idejében is épülhettek olyan várak, amelyek magánkézben voltak, s ily módon később csupán „a korábban megindult és IV. Béla uralmának elején átmenetileg megakadályozott fejlődés gyorsult fel” (FÜGEDI 1977: 23–24).

Nem tekinthetők egységesnek ezek az új típusú várak tulajdonosuk alapján sem. ENGEL szerint a fordulatot a várak történetében az hozta meg, hogy lehetőségessé vált a várépítés magánosok számára is (1987/2007: 14, 1982: 899), ez a változás azonban nem jelentette azt, hogy az új várak építése kizárólag hozzájuk köthető. Az erődítmények tulajdonosai között ugyan egyre nagyobb arányban jelentek meg földesurak, a magánkézben lévő várak mellett azonban továbbra is léteztek, illetve épültek királyi tulajdonban lévő várak is. Ráadásul a várak birtoklása a királyi hatalom erősödésével vagy éppen gyengülésével párhuzamosan folyamatosan változott az elkövetkező évszázadokban. A királyi és a magántulajdon mellett ebben a korszakban is számolnunk kell az egyházi birtoklással is. Amint HORVÁTH RICHÁRD utal rá, a 14. században tűntek fel „az egyes egyházi méltóságok által épített vagy megszerzett ún. »menedékvárak« vagy »mellékrezidenciák«” (mint például az egri püspökség birtokolta *Szarvaskő*, a veszprémi püspökséghez tartozó *Tátika*, a zágrábi püspök építtette *Medvevár* stb., 2001: 52).

A várak topográfiai helyzete sem egységes, a napjainkban tipikusnak tartott hegyi erődítmények mellett a korban épültek síkvidéki várak is. A környező településekhez való viszonyuk sem azonos, az ún. extrém helyzetű hegyi várak mellett a hegy- és dombvidékeken is léteztek olyan erődítmények, amelyek települések közelében helyezkedtek el (a várak és a települések viszonyához vö. MIKLÓS–TEREI 2006). Azt ugyanakkor sok esetben nem könnyű megállapítani, hogy ezek a települések az erődítmény építését megelőzően is léteztek-e, vagy éppen a vár ellátására hozták őket létre.

A várak erődítményjellege sem tekinthető egységesnek, ennek jellemzésére a történészek korábban teljesen jól használhatónak gondolták a vár – kastély – kúria fogalomhármast, újabban azonban ezek következetes használata is megkérdőjeleződött, ennek taglalására a latin fajtajelölő lexémák használata (3. pont) kapcsán térek ki részletesen.

Az új típusú várak terminus, amint látható, valóban több különböző vártípust magába foglaló kategória. A vártípus feltűnésekor egyfajta közös jegynek tekinthető azonban, hogy míg a korai ispánsági várak működését a megyebéli királyi birtokok biztosították, addig a 12. század végén meginduló fejlődés során ezek helyébe olyan új típusú várak léptek, amelyek gazdasági alapját a magánuradalom képezte. Bár a két várforma között méretbeli különbségek is kimutathatók, ezek nem minden esetben jelentősek: ismert viszonylag kis birtokháttérrel

rendelkező ispánsági vár, ahogy nagy kiterjedésű uradalomhoz tartozó későbbi magánvár is. A társadalmi viszonyok változása azonban egyértelmű: míg a korábbiakban a várnépek személyükben tartoztak a várhoz, az új típusú várak esetében maga a birtok válik fontossá, a jobbágyságnak a várhoz való viszonya pedig közvetett, telke után járulékkal szolgál (FÜGEDI 1977: 45, FELD 2014a: 361). ENGEL az új típusú várak első időszakát tekintve meglehetősen sajátosan vélekedik helyzetükről: cáfolja a történettudomány azon korábbi nézetét, mely szerint a „vár a középkori táj legszembeötlőbb és legfontosabb eleme, amelynek tehát szükségképpen fel kell merülnie a tájra vonatkozó egykorú írásos emlékekben, amennyiben ilyenek egyáltalán vannak” (1987/2007: 12). Ez a vélekedés ugyanis meglátása szerint helytálló a késő középkorra vonatkozóan, a korábbi évszázadokra nézve azonban nem megalapozott.

Az új típusú várak időszakának — amint utaltam rá — a birtoklásuk alapján több korszakát is elkülöníthetjük. A 13. századtól 1320-ig a várak nagy része magánkézben volt, s még nem jöttek létre a később jellemző váruradalmak. A korai magánvárak építéskor a védelmi szempontok mellett már kezdetekkor megjelent a hatalmi jelkép szerepük, amely az oligarchák idején tovább erősödött. Az Anjouk korában (1301–1387) a vár lényegében azonossá vált a politikai hatalommal: ezért is törekedett Károly Róbert arra, hogy a várak minél nagyobb hányadát birtokolja. Ez az a korszak, amikor a vár a váruradalom központjává válik, jogi és gazdasági szerepe felerősödik a katonai funkciója mellett (ENGEL 2003: 172).¹¹ 1391–1526-ig a várak többsége az arisztokrácia kezébe kerül, emellett néhány új várral is bővül a magánvárak köre (FÜGEDI 1975: 66–83, ENGEL 2003: 177–193).

3. Az oklevelekben szereplő helynevek által jelölt objektumok jellegének megítélésében leggyakrabban a névadat mellett álló latin fajtajelölő szóra támaszkodhatunk. A latin nyelvű terminológia problémája szorosan összefügg a vártípusok kérdésével.

Nagyjából a 12. század közepéig terjedően a várakat a *civitas* szóval jelölték az oklevelekben (pl. *Fehérvár* lat. *Alba Civitas* és *Ujvár* lat. *Nova civitas*, lásd ehhez: BÓNA 1998: 12, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40). A későbbiekben a latin fajtajelölő szemantikai tartalma módosult, és a 14. századi magyarországi latinban a *civitas* már következetesen 'város = váras hely' jelentésben áll.¹² Ezt

¹¹ ENGEL egyenesen úgy véli, hogy „a vár jelentősége nem katonai, vagyis nem abban áll, hogy külső támadás ellen védelmet nyújt (ez legfeljebb a határvárakra érvényes), hanem abban, hogy — békében éppúgy, mint háborúban — az »uralom magjaként szolgál«, »politikai intézmény«” (2003: 172).

¹² A német terminológiai kutatásokból a fajtajelölő lexémákra vonatkozóan hasonló megfigyelésekre juthatunk. A német nyelvterületen a 9–11. század közötti időszakban a ném. *burg* 'vár' és *stat* 'hely' szóval jelölték az erődített helyeket; emellett a várak megjelölésére a latin *civitas* szót is

követően nincs adatunk arra, hogy a szó egyértelműen 'vár' jelentésben szerepelne. Ezt a feladatot fokozatosan a *castrum* lexéma veszi át (KRISTÓ i. h., HUDÁČEK 2017).

A *castrum* a 12. század első felében még csak az erre a korra hamisított oklevelekben szerepelt, használata a 13. század elején vált általánossá (KRISTÓ 1988: 41, HUDÁČEK 2017), első előfordulásai az új típusú várak feltűnésével közel egy időre tehetők. A 13. századra, a várszervezet megszűnésével pedig a megyék központjai, továbbá az ispáni székhelyek addig *civitas*-ként említett alakjai is immár *castrum* alakban tűntek fel (GYÖRFFY 1975: 332). Az oklevelek későbbi (többszörre interpolált) átírásakor pedig nem egyszer előfordult, hogy a másolók kicserélték az elavultnak érzett, illetve megváltozott értelmű latin *civitas*-t a várak megjelölésére használt későbbi *castrum* szóra (ebben az időben az *Újvár* latin megfelelője a *Novum Castrum*, de lásd még: pl. 1067: *castro de Zobolchy*, DHA. 1: 184; 1075: *castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 218; BÓNA 1998: 12). Bizonytalanul ítéltető meg azonban az átmenet kezdete. Az ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy a *castrum*-nak ebben az időben meglehetősen általános 'erődítmény' jelentést tulajdoníthatunk. A 13. századi oklevelek ugyanis a tipikus kővárak mellett ezzel a lexémával említenek egyszerű, csupán egyetlen kőtorony alkotta erősséget csakúgy, mint a kőből emelt védővonalat nélkülöző építményeket (vö. FELD 2014a: 369–370).

Nem minden — építészeti jellege alapján — várnak látszó erődítmény szerepel azonban az oklevelekben *castrum*-ként, ez figyelhető meg Székelyföld erősségei és a szász várak esetében is. Míg ugyanis a megyei földbirtokos számára a vár a terület védelme mellett birtokközpontként és hatalmi jelképként is funkcionált, addig a székelység erősségei nem rendelkeztek uradalommal — ennél fogva hatalmi funkcióval sem —, csupán menedékek, *refugium*-ok voltak, melyeket veszély esetére tartottak fönt, s ilyen módon a birtokok tartozékainak tekintettek (SÓFALVI 2006, HORVÁTH 2009: 64). Az ilyen típusú erődítmények jellegzetes példái a vártemplomok¹³ (GYÖNGYÖSSY 1995), amelyekre a helyi közösségek ma is gyakran Vár-ként hivatkoznak.¹⁴

A következő évszázadban, a 14. század utolsó harmadában újabb latin terminus tűnik fel az oklevelekben: az 'erődítmény' jelentésű *fortalitium*. A szó

használták, miközben a *stat* a helyre (Stätte) vonatkozott. A jelentésszűkülés következtében a 12. században a *burg* következetesen 'vár'-at, míg a *stat* 'város'-t jelölt (EBNER 1976: 35–36, erről lásd még korábban: SCHLESINGER 1963: 433, KÖBLER 1973: 61–76).

¹³ A „vártemplom” megnevezés a köznyelvben elterjedt, ugyanakkor a terminológia megítélése nem egységes a szakirodalomban. Tüdös S. Kinga (1995: 20) például azért nem tartja pontosnak a kifejezést, mert ezeknél az épületegyütteseknél a templom volt a meghatározó, és a védőfalakat annak védelmére, köré emelték; helyette a „templomvár” elnevezést javasolja. E terminológiai kérdések részletes kibontása ugyanakkor nem tartozik a monográfia központi vizsgálati tárgyához.

¹⁴ Az információt köszönöm Bölcskei Andreának.

ugyanakkor az újabb vizsgálatok szerint nem vált általános használatúvá az oklevélírásban, csupán építési engedélyekben szerepel, illetve katonai események leírása kapcsán fordul elő, katonai céllal emelt objektumok jelölésére (vö. HORVÁTH 2009: 64, HUDÁČEK 2017).

A 14. század utolsó harmadában új erődítménytípus is megjelenik Magyarországon, a latin *castellum* 'kastély' szóval jelölt építmény, ami építészetiileg hasonló, mint a 13. századi magánbirtokosi erődítmények (vö. FELD 2014a: 370–371). (A latin szó maga azonban már a 13. század első felében előfordul az oklevelekben régészetiileg még feltáratlan építmények jelölésére, ezért korabeli jelentése bizonytalan, vö. FELD i. h.) Ezt követően tehát a várak mellett kastélyok és udvarházak fogalomhármasával írták le a nemesek építményeit. És sokáig úgy gondolták történészeink, hogy ez a fogalmi hármas megfeleltethető az arisztokrata – tekintélyes nemes – kisebb birtokos nemes társadalmi felosztásnak (vö. HORVÁTH 2009: 65).

Ezt az axiómaként kezelt tételt KUBINYI ANDRÁS meggyőzően cáfolta (1985: 619–623), a 15. századtól ugyanis számos olyan eset idézhető, amikor a latin fajtajelölő lexémák használata következtetlenséget mutat. KOPPÁNY TIBOR talán szélsőségesnek tűnő megfogalmazása szerint a latin nyelvű oklevelek változatos, következetesnek nem mondható megjelölései sem fogalmi kategóriák, sem épületek és épületformák elkülönítésére nem alkalmasak (1999: 17). A korabeli erődítmények okleveles említéseit behatóan tanulmányozó HORVÁTH RICHÁRD szerint valóban találni következtetlenségeket az írásgyakorlatban, ám ezeket — korlátozott számuknál fogva — inkább a szabályt erősítő kivételeknek tekinthetjük (2009: 76). A jelenség ugyanakkor nyilvánvalóan magyarázatot igényel, különösen annak fényében, hogy — noha törvényi szabályozása nem igazolható — nagy valószínűséggel állítható, hogy „a késő középkor évtizedeiben a királyi hatalom minden esetben, a nemesi társadalom pedig jórészt tisztában volt az udvarház – kastély – vár mibenlétével, illetőleg azok esetleges formai és jogi következményeivel” (vö. HORVÁTH 2009: 67, 2008: 18), a köztük lévő pontos határvonal azonban esetenként kérdéses lehet (2006: 66, vö. még HORVÁTH 2018, 2020: 257–260, HUDÁČEK 2017, a vár fogalmának helyi változásához lásd HORVÁTH 2012).¹⁵

¹⁵ Hasonló terminológiai problémák a közép-európai térségben is megfigyelhetők. A lengyel kutatások szerint a középkorban a *castrum* és a *castellum* kifejezéseket gyakran szinonimaként használták, olykor a *civitas* szóval is felcserélve. Bizonyos eltérések azonban kimutathatók: a *castrum* — amennyiben nem egész térségre vonatkozott — rendszerint nagyobb, folyamatosan használt helyet jelölt, míg a *castellum* elsősorban erődítményt jelentett. A két fogalom között hierarchikus viszony érvényesült: minden *castrum* egyúttal *castellum* is volt, de nem minden *castellum* minősült *castrum*-nak (POLIŃSKI 2018: 48).

A rendszertelen fogalomhasználat egyik magyarázó tényezőjeként HORVÁTH szerint fogalmi devalvációval számolhatunk: a *castellum* és a *castrum* szó a Jagelló-korra a korábbinál tágabb értelmezést kaphatott, s így az addig csupán udvarházként emlegetett épületek egy részére is utalhattak ezekkel a lexémákkal. Feltűnő ugyanakkor, hogy elsősorban tulajdonosaik tüntették fel ilyen módon a birtokukban lévő építményeket, s ennek nyomán azután olykor a központi kormányzat is használhatta ezeket a megjelöléseket (2009: 68, 74). Esetenként ugyanakkor arra is van példa, hogy a várakat *domus*-ként szerepeltetik (*domus paterna*), emögött pedig talán a királyi gyakorlat (*domus regia*) hatását, illetve német, francia és angol analógiákat is gyaníthatunk (2009: 68), azaz a külföldiek szóhasználatának lenyomatával, illetőleg általában véve humanista hatással számolhatunk. Hasonló hatásokat a *castrum* kibővült használata mögött is kereshetünk.

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól sem, hogy ki és miért nevez várnak, kastélynak, udvarháznak bizonyos épületfajtaikat. A megjelölések következetlen voltát ugyanis esetenként HORVÁTH kutatásai alapján birtokpolitikai okokkal magyarázhatjuk. Minthogy ugyanis a vár- és kastélyépítés királyi engedélyhez volt kötve, ez az uralkodó kezében igen jól használható eszköznek bizonyult az egy-egy személy elleni leszámolásra vagy éppen jutalmazásra. Úgy tűnik továbbá, hogy a latin szóhasználat a birtokosok társadalmi helyzetével is mutat összefüggést: egyrészt a birtokosok hasonulni szerettek volna a náluk előkelőbb társadalmi réteghez, más oldalról az előkelőbb birtokosok akár még erődítmény nélküli építményeit is eleve nagyobb valószínűséggel nevezték meg kastélyként (vö. 2008: 11).

Mindezekon túl a következetlen terminushasználat magyarázataként azzal is számolhatunk, hogy a korban a nemesi közösség már olyan fokú differenciáltságot mutatott, s ez kifejeződött az általuk birtokolt építmények jellegében is, amit a fent említett latin lexémahármassal már nem tudtak visszaadni (HORVÁTH 2009: 74).

A vázolt folyamatok azután HORVÁTH RICHÁRD szerint helyenként a szóhasználat fellazulásához vezethettek, vagyis a helyi és a regionális köznyelvben egyszerűen *vár*-nak hívták a tekintélyesebb nemesek által lakott épületeket, udvarházakat (2008: 18), és a latin szóhasználat eszerint a magyar nyelvben a *vár* szó jelentésében bekövetkező változást tükrözi. Hasonló jelenséggel találkozunk a lakótoronyok megnevezésében is: szintén a tulajdonostól függ, hogy a sánccal körülvett tornyokat a latin *turris*-ként vagy *castrum*-ként jelölik meg (*Simontornya* 1324: *Castrum seu turris sive possessio Symonthornya*, Cs. 3: 405; vö. HORVÁTH 2009: 70–71). Ez a kérdéskör, noha viszonylag nagy teret kap a történeti kutatásban, csupán a kései középkorban, az 1400-as, 1500-as években jelentkezik problémaként.

4. Úgy gondolom, az eddigi áttekintés alapján is nyilvánvaló, hogy a legkorábbi erődítménytípusnak, a korai ispánsági váraknak a megnevezéseit feltétlenül a várnevek körébe sorolhatjuk. A korban ez a várfajta volt a vár prototipikus megjelenése, bár utalni kell arra is, hogy nem minden várról igazolható, hogy ispánsági központ volt, de mivel az okleveles említéseikben nem mutatkoznak különbségek, ezek adatait is ide sorolom. S hasonlóan járok el a korszakra datált püspöki várak, illetve a feltételezett nemzetségi várak nevei kapcsán is. Az új típusú várak első és második korszakából való várnevek sem jelentenek ebből a szempontból problémát (a különböző építészeti típusú erődítményeket egyaránt *castrum*-ként jelölik a korban): ezek megnevezéseit is figyelembe vehetjük tehát. Elvileg problémás lehetne a határvédő, katonai funkciójú, tehát nem birtokközpontként szereplő erődítmények megítélése. Mivel azonban ezeknek a váraknak névadatuk nincs, esetleg elvétele akad a korból, szempontunkból ez a csoport figyelmen kívül hagyható.

Csupán a 15-16. századtól — a latin fajtajelölők gazdagodását, illetőleg az új erődítménytípusnak, a kastélynak a megjelenését követően — látszanak az erődítményfajták fogalmilag keveredni. Ennek kapcsán a kérdést bonyolítja, hogy ezeket a különböző mértékben erődített épületeket ráadásul átépíthették, megerősíthették, azaz az udvarháztól a vár felé való elmozdulásuk teljesen általánosnak mondható. Emellett, ahogy láttuk, a korabeli fogalomhasználat szerint akár várnak tekinthetők bizonyos alig erődített épületek is. Amennyiben pedig ezt tekintjük kiindulópontnak — s nem ragaszkodunk a királyi hatalom szervezetének kategorikusabb várfelfogásához —, akár valamennyi, az udvarháztól a várig terjedő építmény tulajdonnévi megjelölését is a várnevek állományába sorolhatjuk. Kétségtelenül számolhatunk azonban e kitágult fogalmi kategórián belül is a korban a tipikus várakról való tudással. Ebből kiindulva, és mert a források azt mutatják, hogy a nemesi társadalom valóban megkülönböztette a három építménytípust, a késő középkorra vonatkozóan is csupán a jobbra *castrum*-mal álló, tehát várként megjelölt neveket tekintem várneveknek. Annál is inkább, mert a kastélyok megnevezésében nem szerepelnek vár utótagú névformák (vö. KOPPÁNY 1999). Ez pedig azt bizonyítja, hogy a névadók nem tekintették (tipikus) várnak ezeket az építményeket. Az ezeken túl felmerülő problémás esetekben pedig a történészek megítélésére hagyatkozom.

2. Az adatok értékelésének problémája

1. A *várnév* terminus tartalmának meghatározásában nem csak a vár fogalmának a korabeli rekonstrukciója okoz nehézséget. A terminus másik összetevőjének, a névnek, azaz egy latin szövegben egy vár megjelölésére használt szerkezet tulajdonnévi státusának a megítélése szintén nem problémamentes.

2. Kérdésként merül fel, hogy egy-egy latin lexémát is tartalmazó szerkezet (*castrum X*) ténylegesen használt nevet takar-e. A legkorábbi időszakban, amint láttuk, a várnevek még a latin *civitas* szóval álltak, s csak később, a 13. századtól jelenik meg és válik általánossá (és sokáig szinte kizárólagossá) a *castrum* a várak megjelölésére (a *castrum* a 12. század első felében csupán hamis oklevelekben szerepel, vö. mindehhez KRISTÓ 1988: 40–41). Így tehát — ahol ezt más tényezők nem teszik egyértelművé — a *civitas*-szal álló nevek egyaránt jelölhetik a várat és a települést (pl. *Fehérvár*: lat. *Civitatem Albam*, Gy. 2: 143; *Újvár*: lat. *Nove Civitatis*, Gy. 1: 58, *Visegrád*: lat. *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705, *Úrhida*: *Hurhida civitatis*, Gy. 2: 412 stb. lásd ehhez: BÓNA 1998: 12–13, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40). Ez azonban megítélésem szerint csupán az adott névadat objektumhoz kötése szempontjából lehet problémás, magának a várnévnek a meglétét és használatát nem bizonytalanítja el, illetve e korai vártípus esetében az erősség a település, illetve a vármegye megnevezésének szerves összefonódásával számolhatunk. A metonimikus szemléleten alapuló azonos korai várnév – településnév (–vármegye) névpárok/névhármak azután újabb olyan neveket eredményezhettek, amelyek szintén egyszerre jelölhették e névfajtákat. Egy-egy okleveles adat kapcsán merül fel csupán, hogy az valóban tulajdonnévi forma-e, vagy inkább valamiféle körülíró szerkezetnek tekinthető — épp a vár, a település, illetve a vármegye azonos nevűségéből fakadóan (vö. pl. 1240: *castro Neugrad*, 1284/1361: *villa Neugrad*, 1266: *comitatu Neugrad*, Gy. 4: 277–278).

Jóval több kérdést vetnek fel ebből a szempontból az új típusú várak okleveles megjelölései. Különösen problémásak a település- vagy birtoknévvel azonos alakú egyszeri előfordulású vármegyelölések. Ilyen például többek között az esztergomi *Bajót* vár (1317: in occupatione castri nostri *Boyoth*, Gy. 2: 225; 1202: *villa Boiouth*, Gy. 2: 225), a hevesi *Bene* vár (1411: *Castrum Benee*, Cs. 1: 52; 1301: *villa Bene ... sub eodem castro*, Gy. 2: 71; 1322: *possessio Bene*, Gy. 2: 71), a Szatmár vármegyei *Becs* királyi vár (1364: *castrum suum regium Bech*, DF. 252599; 1314/1499: *Bench*, FNEsz. *Szamosbecs* és 1427: *Beecz, Bech*, tel., Cs. 1: 471), valamint az ugoccai *Szólós* vár neve (1308: *castellanus de Sceuleus*, A. 1: 149; 1262/1319/1329: *Zceuleus*, FNEsz. *Nagyszólós*). A *castrum X* szerkezetű vármegyelölések esetében gyaníthatunk egyrészt tényleges, meto-

nimikus névadással létrejött várnevet, amely például *Bajót* vagy akár *Bajótvár* formában is rekonstruálható. De minthogy a település-, illetve birtoknevek első adatai korábbiak, mint az azonos alakú várnevek, egyéb támpontok híján ugyanilyen valószínűséggel gyaníthatunk 'X település vára' körülíró szerkezetet is: pl. *Bajót vára* stb. Ebben az esetben — esetleg egy adatokkal nem szereplő egyéb várnév mellett — ENGEL PÁL szerint a 13. század második felére, a 14. század elejére vonatkozóan azt is fel lehet vetni, hogy a várnak nem volt saját neve.

ENGEL felfogása szerint eleve nem kell számolnunk a mondott időszakból várnevekkel. A királyi kézben lévő ispánsági várakat a 13. századtól felváltó magánvárak ugyanis a korábitól teljesen eltérő jogi struktúrába illeszkedtek. Míg ugyanis a korai ispánsági várak a várszervezet fejeként mintegy birtokosai voltak a várföldeknek, addig a magánvárak ekkoriban még nem képezték egy tartozékrendszer, azaz uradalom jogi központját. ENGEL szerint ekkor valójában épp fordított viszonyral számolhatunk: a felépült vár volt a föld tartozéka, akárcsak a vizek és az erdők. Ezt látszik igazolni, hogy a korabeli forrásokban birtokjogi ügyekben legtöbbször nem X vár és tartozékai leírással találkozunk, hanem Y földdel „várával együtt” (cum castro suo) (1987/2007: 14). Más forrástípusok, például a határjárások esetében, amelyben megnevezik egy föld határait, semmilyen jogi megfontolás nem igényelte, hogy feltüntessék az azokon álló várakat. Birtokjogi szempontból a vár léte vagy nem léte ekkoriban teljesen lényegtelen kérdés volt (1987/2007: 17). ENGEL szerint az a körülmény is a várak jogi tekintetben mellékes voltát támasztja alá, hogy ezek az építmények gyakran nevet sem kaptak (ENGEL szerint a közszoí megjelölés, a várnevek oklevélbeli hiánya egyértelműen a várnév tényleges hiányával magyarázható), ha pedig mégis, akkor sem adtak nekik saját nevet, hanem legtöbbször a birtok nevét kapták meg (1987/2007: 15). A váruradalmak kialakulása, s ezzel együtt a várak jogi szempontú felértékelődése majd a 14. században veszi kezdetét, amikor a várak legnagyobb része királyi tulajdonba kerül, a királyság ugyanis a várakat — az ispánsági várszerkezet mintájára — újra birtokközpontként kezelte (1987/2007: 15). ENGEL elméletének gondolatmenete alapján feltehető, hogy ez a változás a várak megnevezésére is hatással lehetett.

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól a tényről sem, hogy az ember eredendő igénye megnevezni, tulajdonnévvel illetni a számára valamilyen szempontból jelentős dolgokat, objektumokat. Pragmatikai szempontból tehát nem túl valószínű, hogy a korban — noha uradalmak központját nem képezték — egyáltalán ne is nevezték volna meg a várakat (hiszen jelentős erőfeszítések árán felépítették, majd használták ezeket az építményeket, a környék feltűnő objektumai voltak stb.). Szintén ezt a gyanúkat erősíti, hogy a korabeli építési engedélyek esetenként utalnak a vár megnevezésének jogára (vö. FÜGEDI 1977: 11). És

persze a korábbi ispánsági várak esetében sem kérdéses, hogy a sok esetben megyék, illetve a közeli település megnevezéseként is szereplő nevek a várak megjelölésére valóban használatban voltak. Az ezekről való ismeret birtokában pedig még kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy az újabb várakat ne nevezték volna meg. Azzal ugyanakkor joggal számolhatunk, hogy a korban (akárcsak korábban a vármegyék és várispánságok nevével azonos várnevek esetében) a metonimikus névadás lehetett a meghatározó elnevezési eljárás, illetve az írott nyelvben az 'X birtok vára' jelzős szerkezet, amely kezdetben latinizált formában kerülhetett az oklevelekbe. A Győr megyei *Bercs* (későbbi *Börcs*, 1468: villa *Berch*, in qua nunc castellum habent ..., Cs. 3: 537) és a Pilis megyei, romként említett *Diód* (1422: castellum desertum in villa *Dyod*, Cs. 1: 27) települések várainak említéseit például nem tekinthetjük a forrásban várnévnek, a latin szöveg mindkét esetben az adott településen lévő várra utal a település említésével.¹⁶ A birtok nevével azonos várneveket, illetőleg a birtok nevét tartalmazó vármegjelöléseket ugyanakkor általában véve nem zárhatjuk ki a vizsgálatból, az egyes említéseket azonban külön-külön meg kell vizsgálni, s így esetenként valószínűsíthető tényleges státuszuk.

3. Vannak ugyanakkor viszonylag egyértelműbben megítélhető példák is, amelyek esetében későbbi — más objektumokra vonatkozó — névadatok alapján rekonstruálhatunk egyes v á r n é v i f o r m á k a t. Ilyen az 1297: *castrum ... Mathei Beren vocatum* (Gy. 2: 487) adat, a tényleges névhasználatot ugyanis a közeli *Birinyvár* hegynév őrizte meg (1887: *Biriny vár*, Gy. 2: 487), illetve a hevesi *Benevár* 1411: *Castrum Benee*, Cs. 1: 52, vö. *Benevár-bérc* (DÉNES–NOVÁKI 1995).

A Bereg vármegyei, víznévi eredetű *Borsova vára* az 1200-as években a *castrum Borsoa* (1232), *t-m castri nostri Borsua* (1282) megjelölés mellett *castro de Borsua* (1232), *castri de Bursua* (1268; Gy. 1: 534–535) szerkezetekben is szerepel. Az 1300-as évekből ugyanakkor *Borzauauara*, *Borzouauara* (1308; Gy. 1: 535) adatai maradtak ránk. A latin *de* prepozícióval álló adatok talán inkább körülíró szerkezetnek tarthatók, a *castrum Borsova* formák tulajdonnévi státusa azonban nem kérdéses, a korai ispánsági várak esetében a tulajdonnévvel való megjelölés hiánya fel sem merül. Az azonban nem egyértelmű, hogy ezek valóban latin fajtajelölővel álló egyrészes várnévként értelmezhetők-e, ebben az esetben metonimikus névadással létrejött névformával számolhatunk (*Borsova*),

¹⁶ A középkori *Bercs* településen például ismeretes, hogy egykor, a 15. század közepén körülbelül egy évtizedig állt fenn erődítés (HORVÁTH 2016), melynek bizonyosan nevet is adtak, s feltehető, hogy épp *Bercs* település neve vonódott át a várra, utóbbi feltevással kapcsolatban az erősség nevére vonatkozó adatok híján azonban csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Ilyen fokú sokszoros bizonytalansággal ugyanakkor — úgy vélem — egy nyelvészeti feldolgozásban már nem lehet, nem érdemes dolgozni, ezért is zártam ki ezeket az eseteket eleve a további vizsgálatokból.

mely a későbbiekben a korra jellemző névváltozási folyamat részeként földrajzi köznévvvel kiegészülve kétrészesessé vált (*Borsova vára*). De feltehetjük azt is, hogy a latin fajtajelölős szerkezet a későbbből adatolható kétrészes név latinizált megfelelője. Ezt a feltevést támaszthatják alá azok a várnevek, melyeknek közel egy időben adatolhatók *castrum X* és *X vára* szerkezetet mutató névváltozataik. Erre példa a Torda megyei *Szentmiklósvára* (1453: *castrum Zenthmyklos*, Cs. 5: 675 és 1508: *castrum Zenthmykloswara*, Cs. 5: 675), a zempléni *Cékevára* (1407: *castrum Ceeke*, DL. 57410 és 1407: *castrum Czeke-Vára*, SZIRMAY 1804: 22), a Krassó megyei *Szentlászlóvára* (1460: *castrum Zenthlazlo*, 1462: *castrum Zenth-lazlowara*, Cs. 2: 96) és a Gömör megyei *Rákosvár* (1461: *castrum Rakos*, Cs. 1: 126 és 1465: *castra Crasnaorka et Rakoswar*, DL. 16278). A Zágráb megyei *Szomszédvár* első említése kapcsán (1299: *tria castra nostra Zumzed, Vrbaz et Galas*, BlagayOkl. 66) szintén feltehető, hogy már ekkor is kétrészes várnév fordítása lehetett (vö. 1379: *Zomzydwara*, FNESz.), a ’közvetlen közelben levő, határos’ jelentéstartalmú (TESz.) *szomszéd* szó ugyanis önmagában nem valószínű, hogy várat jelölt volna, ahogyan más képzetlen melléknevek is jellemzően földrajzi köznévi utótaggal töltötték be helynévi szerepüket. Efféle latinizálásra más névfajták, például a településnevek vagy a hegynevek körében is bőségesen van példa (lásd: HOFFMANN 2004, RESZEGI 2008a: 143). Hasonló, kezdetben *castrum X*, majd *X vára* névstruktúrát mutató adatsorokkal más esetekben is találkozunk, vö. pl. Győr vármegye: *castro Hedrici* (1314, 1322, Gy. 2: 601), *castrum Hedreh-uara* (1443, Cs. 3: 538), *castrum Hedrewara* (1484, uo.); Pozsega vármegye: *possessio Orywa cum Castro suo* (1290, HOkm. 6: 371), *castrum Oryoua* (1395), *castrum Oriarwar* (1422), *castrum Oriawara* (1454, DL. 14822), *castrum Orywawa* (1427, Cs. 2: 391), *Orywawara* (1459, uo.); Valkó vármegye: *castrum Zenchlerynych* (1387–1388, Cs. 2: 276), *Castrum S. Laurencii iuxta aquam Baza* (1408, uo.), *castrum Zenthlewrincz* (1432, HOkm. 7: 452), *Zenthlerinczwara* (1459, Cs. 2: 276), *castrum Zenthlewrinczwara* (1491, uo.), *Castell. Zenthlerynychwara* (1495, uo.), *castrum Zenthlewrynczwara* (1503, uo.); illetve *castrum Niuna* (1395, Cs. 2: 273), *castrum Newna* (1422, uo.), *castrum Nywna* (1474, uo.), *castrum Newnawara* (1483–1486, uo.).

Számolnunk kell azzal is, hogy nemcsak koronként változhatott az, hogy a latin szövegekben milyen formában tűnt fel egy-egy várnév, de mindez az oklevélíró nyelvi ténykedésével is összefüggésben lehet. A Vas vármegyei *Vasvár* név esetében aligha valószínű, hogy egyrészes *Vas* formában használatban lehetett volna, korai adatai között ennek ellenére találunk körülíró szerkezetes formát is: 1143–1146: *Castro quod Ferreum vocatur* (FNESz.). Döntően azonban *Castrum Ferreum* formában szerepel az oklevelekben (1270: *Castrum Ferreum*, ÁÚO. 8: 301, lásd még: A. 1: 375 stb.), ami a név továbbélése alapján egyértelműen a kétrészes *Vasvár* latin fordítása lehet (ZÁGORHIDI CZIGÁNY

2001: 66), de hasonlóan értelmezhetjük a körülíró formát is. Ezt a feltevést erősíti, hogy már a 12. században adatolható magyar formában (1108: *Wasuar*, BÓNA 1998: 59) is.

Ebből a szempontból érdekes az Ung megyei *Tiba* megítélése, a vár neve a 15. század első évtizedeiben *castrum Tyba*-ként (1419, Cs. 1: 386) említődik, ezt megelőzően viszont a 14. században *Tybauara* adata maradt ránk (1337, Cs. 1: 386). Minthogy azonban a kétrészes várnév *castrum desertum* megjelöléssel áll, feltehető, hogy a név egy korábban elpusztult vár megnevezésére jöhetett létre eredetileg, melyet a későbbiekben újjáépítettek, az egyrészes névforma ilyen módon tehát már az új várat jelölte (vö. FÜGEDI 1977: 205). Az adatok nem túl nagy időbeli távolságát, illetve az adatolás esetlegességét szem előtt tartva ugyanakkor fordított irányú alakulással, sőt a két névforma egyidejű létrejöttével is hasonló valószínűséggel számolhatunk. S az sem zárható ki, hogy a *castrum*-mal álló egyrészes névformák latinosítás eredményei.

A *castrum X, X vára* névstruktúrák kapcsán utalnunk kell arra is, hogy a korabeli névalakok megállapításakor nemigen támaszkodhatunk a modern kori történettudományi munkákban használt névformákra. Ezekben ugyanis az egy- és kétrészes formák feltehetően saját intuíción alapuló, ám szerzőnként sem feltétlenül következetes szerepeltetését láthatjuk. Hasonló jellegzetességre hívja fel a figyelmet BENKŐ LORÁND az újkori Anonymus-fordítások kapcsán, melyekben egy-egy várnév esetében szintén előfordul, hogy a fordítók *vár* utótagú névszerkezetekkel adják vissza a latin *castrum*-mal álló alakokat, holott BENKŐ szerint a *vár* lexéma sosem volt a név része (pl. *Bihar vára*, *Orsova vára* stb., 2003a: 49). Ilyen szerkezetek ugyanakkor ma is használatban vannak más névfajták esetében is (pl. *Debrecen városa*), s noha ma esetükben a földrajzi köznevet egyértelműen nem tartjuk a név részének, a régebbi időkben, amikor az írásosság nem rögzítette a hivatalos névformát, az ilyen fajtajelölő szós szerkezetek használata fokozatosan elterjedhetett, s tényleges névvariánsnak tarthatták.

Biztosabb fogódzónk van a puszta személynévből, illetve víznévből alakult korai várnevek adatainak értelmezésére vonatkozóan. BENKŐ LORÁND szerint a korai várnevek nagyszámú csoportját alkotják az úgynevezett puszta személynévi várnevek, ezek esetében egyrészes névformával számolhatunk, például *Szolnok*, *Veszprém*, *Bihar*. A személynévi eredetű korai várneveknek jóval kisebb hányadánál feltételezhetünk kétrészes névformát (vö. 2003a: 48–49, vö. *Torda*: 1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 218, a kétrészes névformát a településnévi továbbélése örzi: *Turdawar* alias *Warfalwa* vocata, BICSOK 2001: 11). A személynévi előzményű várnevek körén túl — a településnevek névszerkezetének vizsgálata analógiájára (eszerint az egyrészes településnevek közel két évszázaddal korábban kulminálnak, mint a kétrészesek, ehhez vö. RÁ CZ 2015: 20–21) — a korai várnevek más csoportjánál is inkább az

egyrészes forma gondolható általánosabbnak. A várnévből alakult *Baranyavár* (1332–1335/Pp. Reg.: *Baranawar*, *Baranauar*, Gy. 1: 280, a településnév ma is használatos) településnévi forma azonban arra utalhat, hogy esetleg egyes várnevek kapcsán a kétrészes névformák korai létrejöttével is számolhatunk. Ugyanakkor a víznévből alakult várnevek esetében a kétrészes, víznév + vár forma gyakoribb névszerkezeti típusnak bizonyul az adatok alapján, például *Temesvár*, *Szalavár*, *Kaposvár*, *Küküllővár* (1998e: 104, vö. KISS 1992: 415).

4. A névkorpusz összeállításakor — az eddigiek alapján — minden olyan adatra tekintettel voltam, amely a forrásokban várat jelölő latin fajtajelölővel áll, vagy maga a magyar névszerkezet tartalmazza a vár lexémát, azokat a névelőfordulásokat is számba vettem tehát, amelyek a vizsgált korból nem erődítmény neveként maradtak fenn, de a területen valóban állt erődítmény, s az adatolható névformák lexikális szerkezete alapján egyértelműen várnévi előzményre vezethetők vissza. Nem vettem viszont számba azokat a vármegjelöléseket, amelyek csupán körülíró szerkezetben utalnak egy település várára (pl. *Bene* település vára: villa *Bene* ... sub eodem castro, Gy. 3: 71). Így az adatbázis több mint 700 névvel jelölt vár mintegy 780 nevét tartalmazza. Az elemzés során alapvetően az okleveles adatok tükrözte névformákkal számolok, ám az így megmutatkozó arányok eltérhetnek a korban ténylegesen használatban lévő formáktól.

III. A várnevek névrendszertani vizsgálata

1. Amint láttuk, a várak a középkor folyamán fontos szerepet töltöttek be az emberek életében, s mint ilyen objektumok, jórészt saját nevet is kaptak. A továbbiakban azt igyekszem feltárni, hogy milyen jellegzetességek figyelhetők meg a várnévadásban, ehhez e névállomány rendszertani elemzését végzem el HOFFMANN ISTVÁN több szempontú névtipológiájára támaszkodva (1993, 1999). Az elemzési modell szerint ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a nevek nyelvi sajátosságairól, alapvetően két szempontú közelítés szükséges. Egyrészt vizsgálnunk kell a nevek szerkezetét, ezen belül a névadás szemléleti alapját (funkcionális-szemantikai elemzés, 1993: 30–31, 43–44), illetve hogy a nevekben megjelenő szemantikai tartalmak milyen nyelvi eszközökkel fejeződnek ki (lexikális-morfológiai elemzés, 1993: 31–32, 55–57). Másrészt azt is fel kell tárnunk, hogy az újonnan alakult nevek milyen nyelvi szabályok szerint szerveződnek, illetve épülnek be a már meglévő helynevek sorába. A várnevek rendszertani elemzése kapcsán a terjedősség és az ismétlések elkerülése végett fő szempontként a névadás motivációjára fókuszálok, s a szemantikai kategóriák kapcsán utalok a nevek lexikális-morfológiai struktúrájára, illetve a névközlés módjára.¹⁷

A helyek megnevezésében elvileg igen sokféle motivációval számolhatnánk, már csak abból kiindulva, hogy a várak építési helyének kiválasztását tekintve is sokszínű kép bontakozik ki: a személyes, spirituális szempontok, a hadászati megfontolás, az ivóvíz helyben léte, az utak közelsége stb. egyaránt szerepet játszottak ebben (vö. KRENN 2006, SZÖRÉNYI 2011). A várnevek névrendszertani analízise alapján ugyanakkor megállapítható, hogy e névfajta — s különösen a korai névanyag — nem mutat túl változatos képet, alig néhány szemantikai jegy dominál. A névadási motivációk kis száma miatt nem tartom szükségesnek a HOFFMANN-féle tipológia elemzési rendjét mechanikusan követni. A névfajta

¹⁷ Az elemzés során a HOFFMANN-féle tipológia fogalomkészletét használom. A funkcionális elemzés alapfogalma a *névrész*, amely a helynév olyan szegmentuma, amely „a denotátumáról valamely információt közöl”, a név keletkezésekor a megjelölt denotátumra vonatkozó bármiféle szemantikai jegyet kifejez (1993: 30). A helynevek névrészei három fő funkcióban állhatnak: 1. a névrész megjelöli a hely fajtáját (F), 2. a névrész megnevezi magát a helyet (M), 3. a névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát (S). Egy név egy vagy két funkcionális névrészből állhat, tehát nem kapcsolódik feltétlenül a nevet alkotó minden egyes lexémához külön névrészfunkció. A névrészek morfológiai értelemben vett összetevői a *névelemek*, melyekbe a nevet felépítő lexémák és a toldalékmorfémák egyaránt beletartoznak (1993: 56). A nevek és a névrészek egy vagy több névelemből is felépülhetnek. Az Abaúj vármegyei *Újvár* név például két névrészből és egyúttal két névelemből áll (*új + vár*). A név később új előtaggal egészült ki, s az *Abaújvár* névváltozatban már három névelem különíthető el, de a név továbbra is két névrészből áll: az *Újvár* utótag mellett az *Aba* előtag a nemzetséghez való viszonyra utal: a több *újvár* nevet viselő erősség közül az *Aba* nemzetség várát azonosítja így a név.

kapcsolódó névadási-névhasználati szokások jobb megismerésének érdekében a tipikusabb névrészfunkciók taglalása felől haladok a kevésbé meghatározók felé.

2. Az elemzés során elkülönülten vizsgálom a korai (jórészt az ispánsági rendszerbe tartozó) várak névanyagát, majd az új típusú várak neveit. Amint ugyanis a korábbiakban láttuk, az erősségek e két csoportja között több szempontból is jelentős különbségek mutatkoznak, s érdemesnek látszik megvizsgálni azt is, hogy ez hatással van-e a névadásra is.

3. Az elemzés során nehézséget jelent a névadási szituáció ismeretének hiánya, illetve az időbeli távlatok. A motiváció feltárásában egy-egy név kapcsán segítségünkre lehet a mai névismeretünk, ami ugyanakkor esetenként helytelen következtetésekhez is vezethet. Az eseti bizonytalanságok ellenére az elemzési keret lehetőséget ad a helyneveinkben rejlő általános vonások megragadására, melynek kiterjesztésével némely esetekben a kérdéses helynevek motivációi is felfejthetők.

1. A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata

1. A magyarországi erődítmények egy sajátos típusát, legkorábbi csoportját alkotják az ispánsági várak.¹⁸ E várak tulajdonnévi megjelölései kapcsán több olyan feltevés is megfogalmazódott, viszonylag széles körben elfogadottá vált, és gyakran használatban van ma is, ami felülvizsgálatra szorul. A monográfia ezen fejezetében a kapcsolódó várnévanyagot, illetve általánosabban a korból adatolható várneveket igyekszem átfogóan bemutatni, ennek részeként kitérek a névadás motivációs hátterére, illetve a nevek létrehozásának módjára. A vizsgálat során pedig a neveket érintő korábbi megállapításokra is reflektálok.

2. Amint korábban utaltam rá, Szent István uralkodásának idejétől a 13. század első feléig az ispánsági várak tekinthetők a meghatározó vártípusnak, ám ezt követően is jöttek létre az ország peremterületein várispánságok, vármegyék, és ezzel együtt épültek ispánsági várak, melyek ilyen módon szintén nem különböznek a jelen vizsgálódás szempontjából. A jelzett időszakból az ismertetett közigazgatási rendszerhez tartozóan adatolható valamennyi vár nevét be kívánom vonni a vizsgálataimba függetlenül attól, hogy az erődítmények milyen típusúak

¹⁸ Az „ispánsági vár” terminust egységes fogalomként használom, amely magában foglalja a szakirodalomban előforduló eltérő megnevezéseket (pl. vármegyei központ, királyi vár, közigazgatási központ). Bár a kifejezés nem teljesen bevett a hazai történeti irodalomban, és az ispánság mint uralmi, bírósági, majd rendi, végül közigazgatási szervezet valójában a 20. századig fennállt, jelen munkában e terminust elsősorban a várak 11–13. századi, funkcionális működésének megjelölésére alkalmazom. A következetes terminushasználat a vizsgálat átláthatóságát és egységes-ségét, valamint a névtani elemzés szempontjait szolgálja.

építészeti szempontból, illetve hogy a korban milyen funkciót töltöttek be. Így az ispánsági vármegyék központjaiként szolgáló erődtímenyek névanyaga (ehhez lásd még: KOVÁCS H. 2017a) mellett az egyéb, ispánsággal kapcsolatba hozható várak neveit, a viszonylag kései erdőispánsági várak neveit egyaránt bevontam az elemzésbe. A korszak kapcsán emellett két további — bár kisebb számú — erődtímenyítípussal találkozhatunk. Egyrészt szem előtt kell tartanunk, hogy az államszervezet kiépítésével egy időben, ahhoz igazodva folyt az egyházszerzés is, a megyésispánok székhelye gyakorta szolgált a püspökök székhelyéül is (vö. LÁSZLÓ 2000: 26, ZSOLDOS 2000a: 40–41, FELD 2012). A szerves összefonódás miatt a két csoport elemei a névadás terén sem mutatnak különbséget. Sok esetben nem célszerű, s nem is lehet az ispánsági és püspökségi várakat, s ezzel együtt azok névanyagát különválasztani. Ebből az alapállásból kiindulva a korból adathozható, püspökvárakat jelölő neveket szintén bevontam a vizsgálatba. Emellett — mint utaltam rá — egyes történészek szerint már a vizsgált időszakban számolhatunk korai nemzetségi várakkal, ez a gyanú azonban alig néhány erősség kapcsán merül fel. Az ezeket megnevező formákat szintén beemeltem a vizsgálatba. A 12. század végétől megjelenő, s a 13. századtól domináns magánvárak névanyagával azonban jórészt a következő nagy egységben foglalkozom.

A történettudományi szakirodalom alapján közel 130 várnév sorolható a fenti kritériumokkal jellemezhető várak megnevezései közé, azonban utalnunk kell arra, hogy a történészek véleménye sem egyezik azt illetően, hogy pontosan hány ilyen típusú várral is számolhatunk. Egyes várak esetében ugyanis — a korai okleveles adatok esetlegessége miatt — nem állapítható meg egyértelműen, hogy ispánsági várakként jöttek-e létre, vagy magánvárakként épültek: például *Árva* és *Turóc* várak esetében FELD ISTVÁN szerint feltehető, hogy erdőispánsági várak voltak, míg GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint ezek az erődtímenyek eleve magánvárakként épültek (vö. FELD 2014b: 387).¹⁹ Máskor az erődtímenyek azonosítása is problémát jelent: egyes vélemények szerint például a *Galgóc* és *Szolgagyőr* nevek ugyanazt a várat jelölhették, mások két külön várral számolnak (vö. KRISTÓ 1988: 358–359). Így azután nem meglepő, hogy KRISTÓ GYULA mintegy 100 ispánsági várról ír a vármegyék kialakulását tárgyaló munkájában (1988), míg DÉNES JÓZSEF 91 ispánsági várral számol (DÉNES é. n. (b)), ám az általuk számba vett várak nem is feltétlenül esnek egybe (82 vár kapcsán egyezik csupán a véleményük). ZSOLDOS ATTILA 93 megyét, ispánságot és uradalmat tárgyal együtt munkájában utalva arra, hogy ezek szoros kapcsolatban állnak egymással (2011b: 125–250). Magam — a teljességre törekedve — a névanyag

¹⁹ Nehezíti a névanyag összehasonlítását az is, hogy azok a történettudományi munkák, amelyek az ispánsági várakkal is foglalkoznak, többnyire valamely más kérdésre fókuszálva érintik a várakat is, így nem is várható el tőlük, hogy valamennyi erődtímenyre utaljanak.

összeállításakor valamennyi olyan vár nevét figyelembe vettem, amely a mondott időszakból adatolható, illetve amelynek meglétére közvetett adataink vannak. Azokra a várnevekre is kitérek tehát, amelyek ugyan a korból nem adatolhatók, ám logikai úton például ispánjainak, várjobbágyainak, várnépeinek említése alapján következtethetünk a várispánság meglétére. A teljességre törekvés jegyében a korabeli oklevelekben szereplő várnevek mellett azokra a várnevekre is tekintettel voltam, melyek csak Anonymus gesztájában vagy más krónikákban szerepelnek, ám gyaníthatóan ispánsági várak nevei voltak.²⁰

Nyilvánvaló az is, hogy az adatok fennmaradásának esetlegességéből adódóan ennél több ilyen típusú név is létezhetett a vizsgált korban, ezekről azonban nem maradtak fent írásos emlékek. BÓNA ISTVÁN szerint például különböző írott források alapján 85 vár megléte valószínűsíthető 1141 előttre, de nem mindegyik szerepel oklevélben (például *Alpár* és *Pata* nevét csak Anonymus említi, 1998: 21), BÓNA ugyanakkor olyan régészetileg feltárt várakat is említ, amelyeknek nem maradt fenn neve a korból: ilyen például Sajósárvár 11. század végi határvára, Malomfalva Marostól elmosott 11. századi határvára, Bácsa-Szent Vid határvára vagy a Bars megyei Tolmács falu melletti 1042-ben elpusztult határvár (i. m. 46–48) stb. Más esetekben viszont esetleg azzal is számolhatunk, hogy egy várnak két névváltozata is használatban volt, míg ispánsági várként funkcionált (pl. *Krassó – Harám, Újvár – Abaújvár, Marosvár – Csanád*).

3. A korai ispánsági várak nevei a későbbi várnevekhez képest a névadás motivációja tekintetében viszonylag egységes képet mutatnak. A legtöbb esetben a vár elhelyezkedésére utaló helynév (pl. víznév, tájnév) vált a megnevezés alapjává. Emellett meghatározó a valamely személyhez való viszony kifejeződése a névanyagban, s közel hasonló arányú a más nyelvből átvett megnevező funkciójú névformák aránya. Ezeken túl, de lényegesen kisebb számban egyéb névadási motivációk is szerephez jutottak (lásd pl. a *Vasvár, Óvár, Fehérvár* várnevek esetében). Ezek a szemantikai jegyek nagy arányban — a nevek négyötödében — egyrészes névformában jelennek meg, de legalábbis *civitas*-sal vagy *castrum*-mal álló egyrészes formában adatolhatók.

Amint utaltam rá, a névanyag elemzésekor a névrészfunkciók gyakoriságának megfelelően ismertetem a neveket. Mivel azonban a korai névanyag egy részéhez, a személynévi eredetűnek tartott nevekhez valóban bőséges szakirodalom, illetve a feltételezések kiterjedt köre kapcsolódik, s ezek felülvizsgálatához szükséges a névanyagot együtt látni, egymáshoz is viszonyítva elemezni, ezért a korai névanyag vizsgálatát ezzel a névtípussal kezdem, még ha — mint majd látni

²⁰ A várnevek kategorizációja során én magam a nevek legkorábbi említését vettem kiindulási alapul. A korai erősségek neveit így — még ha később használatban maradtak is — az első nagyobb egységben tárgyalom.

fogjuk — a valós arányok alapján más gyakorisági sorrend rajzolódik is ki. Az itt tárgyaltak fényében lesz érthető a nevek egy részének a továbbiakban a hágmányostól eltérő besorolása.

1.1. Személyhez való viszonyra utaló (vagy annak tartott) várnevek

Az ispáni várak neveiben a valamely személyhez fűződő viszony kifejeződése több mint 40 név kapcsán merült fel. Közülük a legkorábbiak Szent István idejére nyúlnak vissza, mint például a vármegyéknek is nevet adó *Bács, Bars, Bihar, Borsod, Csanád, Doboka, Hont, Kolon, Komárom, Veszprém, Zaránd*. A személynevből alakult várnevek között különösen nagy számban vannak jelen olyanok, amelyek kapcsán felvetődött, hogy az első ispánjuk nevét őrzik. E névadási, névalakulási mód, illetve az ide sorolható várnevek megítélésében néhány kivételtől eltekintve sokáig meglehetősen egyetemesen vélekedtek a szakemberek, s csupán az utóbbi időben fogalmazódott meg a kritikusabb hozzáállás igénye.

A vezérnév/ispánnév > várnév (> vármegyenév) irányú névmagyarázatok elsőként Anonymusnak a honfoglalás történetét elmesélő *Gesta Hungarorum*ában fogalmazódtak meg. P mester a *Bors (vára), Borsod, Csák (vára), Csanád, Kurszán (vára), Örsúr (vára), Pata, Szabolcs (vára), Tas (vára), Torda* neveket egyaránt személyekkel, személynevekkel hozza kapcsolatba. S minthogy korábban mind a nyelvész, mind a történész szakemberek (MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ stb., erre vonatkozóan lásd még: BENKŐ L. 1998a: 25) hiteles forrásnak tekintették Anonymus leírását, a benne foglaltakat, így a várak nevének keletkezésére vonatkozó megjegyzéseket is szinte nem vagy csupán csekély mértékben felülvizsgálva vették át, sőt a későbbiekben más várnevek magyarázatára is kiterjesztették. Ehhez hozzájárult az is, hogy a nyelvészeti magyarázatokat a történészek is átvehették, és fordítva, tovább gyarapítva ezzel a vázolt sémán alapuló etimológiai összecsengések számát és a szélesebb körben való elterjedtségét eredményezve. Így azután Anonymus honfoglaláskori hőseinek (vár foglaló, esetleg várépítő vezérek, első ispánok) névadó szerepéből kiindulva, illetve a későbbi várispánságot és vármegyét megszervező ispán személyének jelentőségét szem előtt tartva a személynévvel azonos alakú várnevek, különösen a megyenévvé váló várnevek egyre nagyobb köre kapcsán merült fel az (első) ispán nevéből való alakulás lehetősége: esetenként nem is csupán lehetőségként utalva rá, hanem elég határozottan fogalmazva meg ezt (BENKŐ L. 2003a: 65–66, 2003b: 133, 2003e: 168–169).

Sok esetben valóban helytállónak tűnhet a fenti séma alapján álló névmagyarázat, a várak építői, elfoglalói, (első) ispánjai valóban fontos, kitüntetett szerepet játszottak a várszervezet kiépítésében, s ez akár a vár megnevezésében

is tükröződhetett. Csakhogy emellett számos további névadási motívummal is számolhatunk, még a személynévi eredetű várnevek esetében is, ez azonban el-sikkadni látszik az etimológiákban. BENKŐ LORÁND éppen erre a fontos momen-tumra, a névmagyarázatokban elterjedő személynévi (ispánnévi) származtatás tendenciaszerűségére hívja fel a figyelmet a személynév > helynév, illetve a személynév (ispánnév) > várnév (> megyenév) alakulásmód tárgyalása kapcsán (1998f: 117, erre később a történész ZSOLDOS ATTILA is utalást tesz, vö. 2010: 7). BENKŐ hibásnak véli azt az általánosan elfogadott vélekedést, miszerint „megyenevekké lett várneveink mintegy felére igaz volna első ispánjuk szemé-lyének és nevének névadó szerepe”, bár sok esetben ezek logikusnak látszó következtetések, „az elvi alapból kiinduló tömegesítés” mégis túlzásnak mond-ható. Nem ritkán ugyanis olyan, a személynevekkel morfológiailag egyező hely-nevek kapcsán is ispánnévi előzménnyel számolnak, amikor ezt semmiféle történeti vagy filológiai kutatás nem igazolja (1998f: 117, vö. még 2003a: 65–66). Esetükben az ilyen irányú felvetések ugyan nem zárhatók ki, de nem is bizonyíthatók, csupán annyi állítható, hogy egy, a vizsgált nevet viselő személy volt a névadó, aki feltehetően olyan társadalmi tekintély lehetett, aki az adott várhoz valamilyen formában kötődött (BENKŐ L. 2003a: 65–66). BENKŐ az Anonymusra támaszkodó etimológiák kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy P mester éppen arra a tudására támaszkodott magyarázataiban, hogy a helynevek nagyon gyakran személynévvel azonos alakúak, s valamiféle birtokosi viszony fejeződik ki bennük, és épp ezért saját korának helynévanyagát gyakran ma-gyarázta a korabeli előkelők birtokjogának igazolása érdekében személynévből, melyhez jórészt maga talált ki történeti szereplőket. Vagyis magyarázataiban a személynevek és helynevek viszonya esetenként éppen fordított: a helynévből, annak alapján hozott létre személyneveket, személyeket, s kapcsolt hozzájuk történeteket (1998a: 25–27).

A továbbiakban ezt a szempontot szem előtt tartva veszem sorra az ispáni névi eredetűnek tartott várneveket azokkal a nevekkel kezdve, amelyek esetében tény-legesen, vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel számolhatunk ezzel a névala-kulási móddal, majd rátérve azokra, amelyek esetében nem vagy csak részben tartható ez a fajta magyarázat.

1.1.1. Nagy valószínűséggel az első ispán lehetett a névadó *Hont* vár (1222: castris Blondich et *Hunt*, Gy. 3: 201) esetében, melyre Kézai Simon Képes Krónikája tesz utalást: eszerint Hont vitéz a testvérével, Pázmánnyal — akik egyes vélemények szerint Szicíliába tartó páncélos vitézek voltak, akiket Géza feltartóztatott; más vélekedések szerint Gizella királyné kíséretében érkeztek Magyarországra — a Koppány vezér ellen vívott csatában királyi testőrként harcolt Szent István oldalán, s a feltevések szerint ő lett a vár első ispánja (Gy. 3: 202, VESZPRÉMY 1994: 267, FNEsz. *Hont*, KISS 1992: 418). A vár valóban korai

építésű, a régészeti leletek alapján a 10. század második felében emelhatték (MIKLÓS–NOVÁKI 1994: 267), s a történészek szerint a várispánság és a megye létrehozása is Szent István korára tehető, noha magának a várnévnek az első adata 1222-ből maradt fenn, és az ispánság és a megye is csak a 12. századtól adatolható (Gy. 3: 156, ALMÁSI 1994a: 267). A *Hont* a régiségben személynévként is használatban volt, s bár ilyen adataink is csak a 12-13. századtól vannak (vö. +1135/+1262/1566: *Hunt* szn., +1214/1334: *Huntone* szn., 1220/1550: *Hunt* szn., 1244>1410: *Hunth* szn., ÁSz.), használatával korábbiakról is számolhatunk (KRISTÓ GYULA egyik munkájában utal ugyan arra, hogy Szent István korából is ismeretes egy *Hont* nevű személy, de konkrét névadatot nem közöl, talán a krónikák alapján valószínűsíti, vö. 2003: 74). A személynév német eredetű, a 'száznagy, hadnagy' jelentésű *Hunt* vagy a kfn. 'száz' jelentésű *hund* szóból (FÖRSTEMANN 1856: 762–763) alakult német *Hund* ~ *Hun(d)t* személynévre (vö. 1339: *Hund*, BRECHENMACHER 1957–1963: 753) vezethető vissza (FNESz., SLÍZ 2011: 169), bár a magyar személynévek egy része helynévi eredetű is lehet. Mindenesetre a Képes Krónika és feltehetően a személynév német eredete alapján a történészek egy német nyelvtürelről betelepülő lovaghoz kötik az ispánság megszervezését (Gy. 3: 202), ő lett a Hontpázmány nemzetség alapítója, akinek dédunokája, Lampert comes a királyi családba is benősült (Gy. 3: 156). A vár és a Hontpázmány nemzetség kapcsolatát az is jelzi, hogy a vár birtokainak jó részén a nemzetség is birtokolt (vö. i. h.). Mindezek fényében ZSOLDOS ATTILA úgy véli, hogy „ha van vár, amelynek esetében joggal alkalmazható a »nevét első ispánjáról kapta« formula, akkor az a kazettás szerkezetű várak közé tartozó Hont” (2010: 7).

A *Csanád* várnév (1217 k.: quod castrum nunc *Sunad* nuncupatur, SRH. 1: 50, 1232: castro *Cenadiense*, Gy. 1: 851) esetében a szakirodalom Anonymus és a Szent Gellért-legenda leírásaira támaszkodva valószínűsíti az első ispán névadó szerepét. Az elbeszélés szerint Doboka fia, Csanád, I. István neposa legyőzi Ajtonyt, s a korábban *Marosvár*-nak hívtott várát elfoglalja, ettől kezdve a várat *Csanád*-nak nevezik. Az egykori csanádi földvár pontos helyét azonban máig nem ismerjük (KRISTÓ 1994b: 145). A gesztabeli *Csanád*-ot a történészek zöme valós történelmi személyként fogadja el (Gy. 2: 67, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 460, 484, 2003: 74, BÓNA 1989: 116), s BENKŐ LORÁND is valószínűsíti, hogy valós történelmi alak, kalandozó vezér, esetleg Szent István rokona lehetett, akit a korabeli mondai hagyomány vagy írott forrásai alapján szerepeltet gesztájában P mester (1998a: 15). Annak ellenére, hogy a névadó *Csanád* neve hiteles okleveles forrásból közvetlenül nem adatolható, BENKŐ mégis elképzelhetőnek tartja, hogy — a gesztabeli várnevek közül egyedülként — *Csanád* vár nevének létrejöttében valóban számolhatunk az Anonymus által elmesélt történettel (1998a: 26–27). Bár a *Csanád* névről BENKŐ nem adott közre részletes

elemzést, amiben véleményét indokolná, meglátását talán arra alapozza, hogy Anonymus gesztája mellett a Szent Gellért legenda is tartalmazza a *Csanád*-történetet, s noha az sem hiteles kútfő, valamennyire mégis támogatja az elbeszélés hitelességét. A várnév személynévi eredetét mindenesetre alátámasztja, hogy a *Csanád* személynév gazdagon adatolható az Árpád-korból ([1220–1230> 1417]: *Chanad* szn., *1213/1550: *Chenad* szn., 1141–1161: *Cunad* szn., ÁSz.), ezt a tisztázatlan eredetű régi magyar *Suna* személynév származékának szokás tekinteni (FNEsz. *Csanád vármegye*). Maga a vármegye megszervezése — noha a várispánságra utaló adatok csak a 13. század elejétől tűnnek fel — 1028 körülre tehető (ZSOLDOS 2011b: 145).

Anonymus megemlíti *Veszprém* várát is (1217 k.: *castrum Bezprem*, SRH. 1: 97, 1369: *castrum Wesprimiense*, Cs. 3: 212), nevét azonban nem magyarázza (a gesztából csak annyit tudunk meg, hogy Veszprémet római katonák védelmezték Ösbő és Öse honfoglaló vezérektől). A névadó személyéről két elképzelés is megfogalmazódott, annyi azonban bizonyos, hogy személynévi eredetű a várnév, s a szláv eredetű személynév alapjául a szláv 'makacs, önfejtű, békétlen ember' jelentésű szó szolgált (FNEsz.). A várat már a veszprémi püspökség 1009-es alapítólevele is említi (*quatuor civitates, nominibus Wesperen*, DHA. 52), s ez az adat azt is jelzi, hogy az ispánság és a megye is a legkorábbiak közé tartozik (ZSOLDOS 2011b: 226).²¹ A történészek vélekedése szerint a vár névadója a 987-ben Árpád-házi Judit, magyar anyától született *Besprym* lengyel herceg, aki 988–989 körül Magyarországra menekült. Itt azután a feltételezések szerint egy több megyére kiterjedő hercegi uradalmat kaphatott, közte a róla elnevezett veszprémi várispánsággal, melynek első ispánja lehetett (vö. GYÖRFFY 1977: 232, BÓNA 1998: 49–50, KRALOVÁNSZKY 1994: 726). KRISTÓ GYULA azonban nem tartja túl valószínűnek, hogy István „1000 körül egy alig tizenkét éves fiúról nevezte volna el első püspökségének székvárosát” (1988: 240). A vár névadója szerinte ehelyett a Nyitrai Fejedelemség uralkodója, Pribina főembere, szláv csapatvezér lehetett, „aki 850 körül az utóbb nevről nevezett (veszprémi) várat erősítette”. KRISTÓ szerint ugyanis a vár eredetileg 9. századi frank erősség lehetett, tőlük került a honfoglalás után a magyarok kezébe, nyugati szláv eredetű nevével együtt (i. h.). Ugyanakkor a régészeti leletek alapján a vár nem lehet korábbi a 10. század második felénél, végénél (vö. BÓNA 1998: 49–50). KRISTÓ utóbbi vélekedése nyelvészetileg sem állja meg a helyét: a pusztá személynévből való helynévkeletkezés tipikusan magyar névadási sajátosság, erre a szláv nyelvben nem találunk példát, ilyen módon a szlávban a helynév személynévből való

²¹ A veszprémi püspökség 1009-ben kelt oklevele ugyanakkor csak 13. századi átiratban maradt ránk, így az ispánság és a megye létrejöttére vonatkozóan nem támaszkodhatunk egyedülként csupán erre az okleveles említésre.

alakulásával nem számolhatunk. Ezek alapján KRISTÓ magyarázata nem tartható, ugyanakkor viszont, mivel a lengyel herceg magyarországi tartózkodása egybeesik a várispánság létrehozásának feltételezett idejével, talán nem megalapozatlan a köztük lévő kapcsolattal számolni, ami a névadásban is megjelenhetett. E magyarázat valószínűségét növelheti az a tény is, hogy *Beszprem*, *Veszprém* személynevet egyébként az Árpád-kor magyarországi forrásaiból nem ismerünk (ÁSz.).

1.1.2. Az anonymusi névmagyarázatokon is nyugvó, ám annak nyomán a 20. századi nyelvészeti és történettudományi kutatásokban bevett sablonná váló etimológiai elvnek a hatását jól szemléltetik a *Bars*, *Borsod*, (*Borsséd*) *Zólyom*, illetve a *Borsova* helynevekhez kapcsolódó vélekedések. Anonymus 15 kun személyt szerepeltet gesztájában, egyikük az Anonymus munkássága idején is meglehetősen gyakori *Bors* nevet viseli (lásd pl. 1211/1252, 1222, 1228, 1233: *Bors* szn., ÁSz.) — e személynevet az ótörök eredetű *bors* szóra szokás visszavezetni (FNESz. *Borsod*) —, s a geszta szerint három vár építése is hozzá kötődik. A Bódva mellett az ország védelmére emelt várnak Árpád az ispánjává nevezi ki, s a várat — kis méretére is utalva — a nép *Borsod*-nak nevezi (1217 k.: iuxta fluvium Boldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo *Borsod*, SRH. 1: 58). A Garam mellett pedig két várat is épít Bors vezér, s *Bars* várra (1217 k.: castrum *Borsu*, SRH. 1: 75) saját maga ruházza a nevét, de szintén róla nevezik meg *Borsséd-Zólyom*-ot is (1217 k.: castrum *Borssed Zouolvn*, SRH. 1: 76, vö. BENKŐ L. 2003f: 37). *Bars* földvára a 8-9. századból valónak tűnik a régészeti leletek alapján, *Borsodé* pedig a 10. században vagy a 11. század elején épülhetett (MIKLÓS–KRISTÓ 1994: 84, GÁDOR 1994b: 121). A fenti történet nyomán a *Bars* (1206: castrum *Bors*, Gy. 1: 430) és *Borsod* (1275: castrum *Borsodiensis*, Gy. 1: 762) neveket az utóbbi évekig egyértelműen személynévi eredetűnek, s gyakran az első ispánról, illetve kun vezérről elnevezett várneveknek tartották. KISS LAJOS szerint például egy *Bors* nevű személyről kaphatták nevüket, aki vélhetően honfoglaláskori nemzetségfő volt (FNESz. *Bars vármegye*), *Borsod* vára esetében pedig az első ispán nevével is számol (FNESz. *Borsod*). KRISTÓ GYULA *Bars* várát a legrégebbiek között sorolja fel, s nevét — a *Borsod* névformával együtt — szintén személynévinek ítéli azzal a kiegészítéssel, hogy a nevek alapján szolgáló *Bors* nevű személy feltehetőleg az első ispán lehetett (1988: 370–371, 396). BENKŐ LORÁND szerint azonban Bors vezér Anonymus képzeletének szülötte, akinek alakja jó lehetőséget adott arra, hogy P mester nagy tekintélyű kortársa, *Bors* ispán nemzetségének az ősi voltát igazolja (2003f: 38). A várnevek kapcsán nagy bizonyossággal csupán a következőket állapíthatjuk meg: a Szent István korában épült *Borsod* vár névadója valóban egy *Bors* nevű személy lehetett, az első ispánhoz kapcsolása azonban — a forrásokban ilyen ispánnevet nem találván — nem bizonyítható. Az első ispán névadó szerepével való

számolás lehetősége BENKŐ szerint rendre olyan névmagyarázatok kapcsán kerül elő, amelyekben „a várnévre egyéb magyarázat nincs” (i. m.), azaz más motívációs tényező nem igazolható. A *Borsod* helynév *-d* képzőjét kicsinyítő képzőnek szokás tartani a vár méretére utalva, a *-d* helynévképzőként való interpretálása azonban valószínűbbnek tartható (ehhez lásd: BÉNYEI 2012: 58–59). A szintén Szent István kori ispáni határvár, *Bars* esetében ugyanakkor BENKŐ LORÁND meggyőzően igazolja, hogy hang- és helyesírástörténeti érvek alapján még a *Bors* személynévből való magyarázat is kizárható.²² A *Borsséd-Zólyom* várnév előtagja pedig még csak nem is létező név, csupán P mester találmanya, az általa jelölt várat az Árpád- és az Anjou-korban is *Zólyom*-ként említik (vö. 2003c). (A *Borsova* név etimológiáját lásd az 1.3. alpontban.)

Több kutató támaszkodott P mester leírására *Szabolcs* (1217 k.: quod nunc castrum *Zobolsu* nuncupatur, SRH. 1: 62, 1092/XV. sz.: in civitate *Zabolcz*, 1266/1272: castri de *Zabolch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111) nevének etimológiai magyarázatát illetően is — eszerint Árpád fejedelem Szabolcs nevű unokaöccse építtette fel a Tisza melletti Szabolcs várat —, s a geszta alapján a várnév kapcsán Szabolcs vezér névadó szerepével számoltak (FNESz. *Szabolcs*, KRISTÓ 1988: 418). Mások a vár nevét a későbbi első ispán nevéből magyarázták (PAIS 1926: 138, GYÖRFFY 1970: 211, KRISTÓ 1988: 418). Sajnos a vár régészeti keltezése vitatott, NÉMETH PÉTER szerint 950 előttre tehető (1994: 614), BÓNA ISTVÁN szerint viszont — noha egyelőre kevés a rendelkezésre álló adat — nehezen hihető, hogy a 10–11. század fordulójára tehető Sopron és Moson várakéval megegyező kazettás várfalak egy évszázaddal korábban épültek volna, s a későbbi datálást valószínűsíti az is, hogy a várnép temetője is a 10–11. század fordulójára keltezhető (1998: 38–39). Az ispánság és a megye megszervezése KRISTÓ GYULA szerint a 11. század második–harmadik évtizedére tehető (1988: 419, lásd még: ZSOLDOS 2011b: 200), magának a várnak az első említése 1067 körülről való (castrum de *Zabolchy*, DHA. 58, a *castro* lexémát az magyarázhatja, hogy az adat többszörös átiratban maradt ránk, később 1092: in civitate *Zabolch*, vö. KRISTÓ i. h.). Ezek alapján a vezérnévből való alakulás elvethető, az ispán nevéből való származtatás lehetősége azonban nem zárható ki. BENKŐ LORÁND viszont ennek kapcsán is a *Szabolcs*-féle helynevek Anonymus által ismert voltára hívja fel a figyelmet, s a személynévi alap helyett egy birtoknév > vezérnév

²² BENKŐ meglátása szerint *Bors* személynévek alapjául is szolgáló csuvasos török nyelvből kölcsönzött *bors* 'Pfeffer' szavunk előzményeként egy középső nyelvállású [ã]-val számolhatunk, mely a magyarban [o]-ként realizálódott, s a *Burs*-féle alak ennek az eredeti jelölésmódnak lehet változata. Az [u]-s változat kapcsán ilyen módon BENKŐ szerint az [a]-s olvasat kizárható, s nem merülhet fel a nyíltabbá válás lehetősége sem. Az [o] nyíltabbá válása ellen szólnak azok a helynévi adatok is, amelyek a *Bors* személynévből vagy köznévi előzményéből alakultak, az így létrejött nevek ugyanis zömében o-s, esetenként u-s írásváltozatot mutatnak (2003f: 41–42).

irányú fejlődéssel számol: P mester „a vezér nevét a helynév ismeretében és felhasználásával, írói alkotásként hozta létre” (2003a: 60; újabb munkájában KRISTÓ is hasonlóképpen vélekedik, 2001). A várnevet illetően pedig csupán „annyi bizonyos, hogy ilyen nevű személy volt a névadó, és annyi valószínű, hogy ez a személy ehhez a tájhoz, alkalmasint valamilyen szálon ehhez a várhoz kötődő társadalmi tekintély lehetett” (BENKŐ L. 2003a: 66). *Szabolcs* nevet viselő személyekről legkorábban a 13. századból van tudomásunk (1211: *Sobolch* szn., ÁSz.). Magának a személynévnek az eredete vitatott, ám egyik felmerülő magyarázat sem visz közelebb a névadó személyéhez. KISS LAJOS magyar eredettel számol: a *szab* ’megszab, meghatároz’ ige igenevének kicsinyítő képzős származékából magyarázza a személynevet (1986: 165, vö. MELICH 1925–1929: 221, BENKŐ L. 2003a: 53). NÉMETH GYULA ótörök eredetűnek tartja (< török *sabci**, *sabidži* ’követ, próféta’, 1991: 295), KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ismeretlen eredetűnek véli (Adatok 1: 52, lásd még: KORDÉ 1994: 614).

Az anonymusi névmagyarázatok nem csupán filológiai érvek alapján cáfolhatók. A kizárólag Anonymusnál szereplő (tehát oklevelekből nem adatolható) *Pata* (1217 k.: in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea *Pota*, nepos eorum, castrum construxit, SRH. 1: 73) várnév esetében a kutatók jó része elfogadta P mester történetét, mely szerint Árpád *Pata* nevű hadvezére emelte a várat a 10. század második felében, s így a vár az ő nevét viseli. A régészeti ásatások leletei alapján azonban az erődítmény nem lehet korábbi a 11. századnál (vö. BÓNA 1998: 46–47), ez pedig a névmagyarázatot is elbizonytalanítja, ahogyan a feltételezett *Pata* nevű vezér vagy ispán létét alátámasztó adatok hiánya is. A korból ugyanakkor nagyobb számban adatolható a személynév (1211: *Pata* szn., 1213: *Pota* szn., ÁSz.), amely egyes feltevések szerint ótörök eredetű lehet, és talán a csag. *bota* ’újszülött teve, tevecsikó’ főnévvel lehet összefüggésben (FNESz. *Gyöngyöspata*). Ez alapján azonban csupán a várnév személynévi eredete valószínűsíthető.

BÓNA ISTVÁN szerint tévedésen alapul az a magyarázat is, amely a *Békés* (1295/1423: castrum *Bekis*, Gy. 1: 503) várnevet az első ispán nevéből származtatja. A krónikák *Belus*-ként (vagy *Selus*-ként) említik a Csolt nembeli lázadó, Vata várát (Chron. saec. XIV. 1046-ra: Vatha de castro *Belus*, Gy. 1: 503), melynek élére Vata lázadása után Békés ispán került. Ezt a várnévi adatot a történészek, arra alapozva, hogy a Csolt nem Békésben is birtokolt, tévesen *Békés*-ként (*Bekus*) rekonstruálták, s azt feltételezték, hogy ez *Békés* vár első adata, amely *Békés* ispán nevét tükrözi (vö. FNESz.). A krónikákban említett vár azonban oklevélben Bodrog megyéből adatolható, a fenti névadat tehát nem képezi a *Békés* várnév adatsorának részét. Magának *Békés* várának az építése pedig későbbi: amint hiteles adatai mutatják, a 13. századra tehető (vö. BÓNA 1998: 52),

az egykori vár helyét azonban nem ismerjük (JANKOVICH B. 1994: 89). KRISTÓ a vármegyét sem sorolja a korai alapításúak közé, létrehozását mindenképpen 1046 utánra teszi, de felveti, hogy Bihartól talán csak a 13. század elejére szakadt el teljesen (1988: 479–480), ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé válását 1203 utánra datálja (2011b: 135). Az első ispán nevéből való alakulással az ispán nevét igazoló adatok híján csak feltételelesen számolhatunk, a korból adathozható Békés személynévek (+1086: *Bekes* szn., 1202–1203/1500 k.: *Beques* szn., 1237–1240: *Bekes* szn., ÁSz.) alapján ugyanakkor a személynévből való alakulás valóban valószínűnek tartható. A személynév a magyar *béke* köznév származéka lehet (FNESz.).

1.1.3. Az ispánnév > várnév névmagyarázó elv kritika nélküli kiterjesztésének jó példáját adják a víznévvel azonos alakú *Borsova* névről való etimológiák, melyet sokan szintén Anonymus *Bors* nevű kunjával hoznak összefüggésbe. Elsőként MELICH JÁNOS vetette fel a személynévi származtatás lehetőségét: véleménye szerint a *Bors* személynévhez egy szláv *-ova* birtokos képző társult 'Borse' jelentésben, s benne a *bors* köznév vagy egy azonos etimonú török tulajdonnév rejlik (1926: 2–3). PAIS DEZSŐ (1937: 278), KNIEZSA ISTVÁN (1938: 451), MIKESY SÁNDOR (1947: 55–56) és KISS LAJOS (FNESz. *Borsova*) is elfogadja MELICH vélekedését. GYÖRFFY GYÖRGY szintén az Anonymus által említett *Bors* vezér nevét látja a *Borsova* nevekben, de egyúttal a vár első ispánjának névadó szerepét is feltételezi (1970: 227). MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER viszont a *Bors* nemzetség- és személynévből tartja magyarázhatónak a nevet (1972: 41). MOÓR ELEMÉR szintén a személynévi magyarázat mellett foglal állást, de a név alapszavát szláv eredetűnek véli (szl. *Boriš* szn., 1927: 438). KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ugyanakkor a *Borsova*-féle helynevek etimológiai magyarázatait nem látja tisztázottnak, ilyenformán pedig nem tekinti megnyugtatóan felveendőnek az ilyen típusú személynévi adatok közé (Adatok 1: 63). Elsőként és sokáig egyedülként SZTRIPSZKY HIADOR utalt a folyónév elsődlegességére: a nevet egészében véve szlávnak mondja, benne véleménye szerint egy szláv *Brěžava* előzmény rejlik, 'partos, magas partú (folyó)' értelemben (1944: 352). BENKŐ LORÁND szintén elhatárolódik a korábbi, a helynevek kapcsán személynévi előzményt feltevő etimológiai magyarázatoktól. Az azonos névformát viselő vizek, várak és települések névadástörténeti viszonyában pedig a folyóvíz nevének elsődlegességét hangsúlyozza: „a mellettük fekvő helységek és a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyóktól kapják nevüket” (2003b: 136). Ilyen irányú metonimikus névadással alakulhatott a *Borsova* név is. Magának a víznévnek a tövében ugyanakkor szintén nemigen gyanítható a *Bors* személynév, BENKŐ szerint ehelyett a név a Kárpát-medencei korai szlávság névadásához köthető, s noha a név tövét pontosabban nem tudjuk magyarázni, a név végén álló helynévképző egyértelművé

teszi a szláv eredetet (2003b: 138). A vezér- vagy ispánnévből való magyarázat ellen szól az is, hogy *Borsova* földvárának építése nem lehet korábbi a 10–11. századnál, a hozzá kapcsolódó település leletanyaga azonban inkább a 11–13. századra keltezhető (KRISTÓ–TAKÁCS 1994: 122). A várispánság, illetve vármegye kialakulását KRISTÓ a 11. század közepére, második harmadára teszi (1988: 422).

Hasonló névalakulási móddal számol BENKŐ LORÁND *Ung(vár)* (1217 k.: castrum *Hungu*, SRH. 1: 37, castrum *Hung*, i. m. 51, vö. 1284: Martinus de Kopus Stephanus de *Wngwar*, HOKm. 6: 313, lásd még: 1332–1337: *Hunguar*, *Hungwar*, Cs. 1: 387)²³ esetében is: véleménye szerint a vár a folyóról kapta a nevét (BENKŐ L. 1998e: 108, 2003b: 136, lásd még: KRISTÓ 1988: 415–416). Ezzel együtt pedig megalapozatlannak véli azokat a korábbi etimológiai magyarázatokat, amelyek szerint a vár nevében egy török, végső soron szláv **Ung* személynév rejlik, melyre az *Ung* folyónév is utal (1998e: 104, a korábbi személynévi magyarázatokhoz lásd: MELICH 1925–1929: 125, MOÓR 1929: 387). Nagyobb vizek nevei ugyanis nemigen származtathatók személynévekből (BENKŐ L. 2003b: 136, ehhez lásd még: GYÖRFFY 2011: 59–61). Szintén a személynévi származtatás ellen szól, hogy *Ung* személynévről az Árpád-korból nincs tudomásunk (de mégis esetleg lásd ehhez: 1247/1247: *Vnga* szn., ÁSz.). *Ung(vár)* várának régészeti feltárása bizonytalan eredményeket hozott, egyesek szerint már a kijeji orosz birodalom idején is állt, mások szerint a helye sem rekonstruálható pontosan (TAKÁCS 1994a: 700). Az ispánság, illetve a vármegye KRISTÓ GYULA szerint esetleg már I. István király idején is létezett, fennállása azonban csak 1085 óta bizonyítható, amikor is várát említik (provincia castrorum *Vng* et Borsua, SRH. 1: 408, 1988: 415), a megyére és a várispánságra vonatkozó adatok ugyanakkor zömmel csupán a 13. századtól szerepelnek (ZSOLDOS 2011b: 218). Ispánja az oklevelekben először 1238-ban tűnik fel (comitis de *Hung*, Z. 1: 3).

Az ispánnév > várnév séma kiterjesztését példázza az Anonymusnál castrum *Borona* formában szereplő *Baranya* (1217 k.: castrum *Borona*, SRH. 1: 96, é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279) várnév magyarázatának változása is a szakirodalomban. A nevet GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS a 20. század elején a szláv *brána* 'kapu, gát, védmű' jelentésű szavakból magyarázza (EtSz. *Baranya*), s ezt az elgondolást a későbbi nyelvészeti szakmunkák is osztják (MELICH 1925–1929: 82, PAIS 1926: 105). Emellett ugyanakkor az EtSz.-ban, bár jóval kisebb súllyal, de felvetődik a személynévi eredeztetés lehetősége is, amely mellett csak jóval később MIKOS JÓZSEF foglal határozottabban állást

²³ Anonymusnál az *Ungvár* név a castrum *Ung* forma mellett magyar utótaggal is szerepel (1217 k.: *Hunguar*, SRH. 1: 37), ebből magyarázza P mester a *Hungária* megjelölést. Elbeszélése szerint itt választották Álmost fejedelemmé, ezért nevezik *hungvári* vezérnek, katonáit *hungváru-sok*-nak.

(1935: 163). Ez a vélekedés — amely tehát esetünkben Anonymustól függetlenül, nyilvánvalóan a vázolt séma alapján merült fel — a továbbiakban egyre szélesebb körben terjedt: a történész GYÖRFFY GYÖRGY a *Baranya* név mögött egy István kori határispán nevével számol, melyet véleménye szerint az Árpád-kori *Baranya* személynévek is igazolnak (1977: 232). A szlavista KISS LAJOS szintén személynévi alapot (*Brana*) tételez föl, kiegészítve azzal, hogy „feltehetőleg a vár első ispánjának nevét őrzi” (FNESz. *Baranya megye*), másutt a *Husztbaranya* név tárgyalása kapcsán ugyanakkor a magyar nyelvterületen található *Baranya* névelemet tartalmazó neveket már árnyaltabban magyarázza: lehetnek szláv eredetűek, melyek a hajdani gyeprüendszer kapuival állhattak kapcsolatban, vagy nevükben ómagyar kori személynév fordulhat elő, de alakulhattak a magyar *bárány* szó szláv származékából is (1991b: 354–355). BENKŐ LORÁND azonban rendkívül alaposan körbejárva e nevek kérdését — a *Baranya*-féle helynevek nagy száma, más oldalról viszont az alapul szolgáló személynévanyag elenyésző volta alapján — kategorikusan elveti személynévi származtatása lehetőségét, s az érintett helynevek határmenti lokalizációja alapján, bár nem kizárólagosan, de a határvédelmi terminológiához köti azokat: a szláv eredetű kifejezéssel a korai határvédelemnek a mesterségesen emelt akadályait jelölhették a szláv eredetű szóval (1998c: 77, 82). BENKŐ érvelését látszik alátámasztani az ÁSz. névanyaga is, mivel az Árpád-korból csupán egyetlen kétségtelenül ide vonható személynévet idéz: 1258: *Barana* szn., mely ugyanakkor településnévi előzményű is lehet, a helynevek ugyanis alapalakban is válhattak személynévvé (vö. pl. *Tisza*, lásd még: TÓTH V. 2015: 121–135). Ennek fényében a *Baranya* várnevet nem tarthatjuk a személynévből alakult várnevek csoportjába tartozónak.

A *Doboka* név Anonymus gesztájában mindössze egyszer szerepel, Csanád apjának neveként (1217 k.: *Sunad filius Dobuca*, SRH. 1: 50), akiről több információt nem tudunk meg. A 19–20. századi történészek azonban kész történetet kerekítettek köré: így lett belőle Gyula legyőzője, Géza felesége testvérének, Karoldnak a férje, Doboka vár első ispánja és egyben névadója (PAULER 1899: 55, MAKKAI 1988: 281, GYÖRFFY 1977: 199, BÓNA 1989: 130).²⁴ Ezt a fantáziadús magyarázatot a nyelvészek is átvették (MELICH 1927: 240–245, PAIS 1926: 112, KISS 1992: 418, ugyanígy a FNESz. is), mely vélekedést elsőként BENKŐ LORÁND (1966: 140, majd 2003g: 394–396), később FEHÉRTÓI KATALIN (2001) is meggyőzően cáfolta. A *Doboka* személynév az egész ómagyar korban ritka volt, Anonymus korából csupán egyetlen név adata maradt ránk: a Csák nembeli Dobokáé, a Vértes vidékéről (1221: quidam nomine *Doboka*..., HOkm. 8: 19), ezért elképzelhető, hogy a gesztabeli névemlítés Anonymus kortársának nevét

²⁴ Történeti–régészeti tanulmányában CRETIER KÁROLY a nevet az ómagyar *dob* személynév -ika kicsinyítő képzős származékaként magyarázta (1934).

vetíti vissza a múltba (BENKŐ L. 2003g: 395–396). *Doboka* vára már a 10. században állhatott, létrejöttének korából azonban adatokkal nem mutatható ki *Doboka* nevű személy a várhoz kapcsolódóan, ezért az ispánnévi származtatás minden alapot nélkülöz. A személynév ritka voltából adódóan ugyanakkor a személynévi származtatás is gyenge lábakon áll, inkább a *Doboka* személynév helynévi eredete valószínűsíthető. A várnév (1265: castrum de *Dobka*, vö. 1279: ville castrum *Dobokawarfolua* vocate, Gy. 2: 66) pedig nagy valószínűséggel, amint ez néhány korai névmagyarázatban is felvetődött, szláv átvétel, végső etimonja is viszonylag jól megállapítható. GYARMATHI SÁMUEL véleménye szerint a *Doboka* név egy dalmát-horvát *duboka* melléknévre megy vissza, melynek jelentése 'a víz mélysége → mély víz' (1816: 13; vö. még MELICH 1927: 241, TAGÁNYI–RÉTHY–KÁDÁR 1900/3: 320). MOÓR ELEMÉR a *Doboka* nevet viselő helyek topográfiája alapján von le következtetéseket a név eredetét illetően. Több helyről megállapítja, hogy azok mély völgyben vagy mély völgy közelében helyezkednek el: a Fejér megyei Rácalmás melletti *Doboka* majorság a közelében fekvő Doboka-völgyről kapta nevét, s mélyvölgy található a Baranya megyei *Doboka* település mellett is. Ezek alapján szintén a nevek szláv származtatását valószínűsíti (1927: 435–440). PESTY FRIGYES helynévgyűjtésében a baranyai Görcsönydoboka kapcsán szerepel a *Doboka* név etimológiája: „A név szláv eredetű, ti. *Doboka* két hegy közt szorult, az éjszakai (sic!) és keleti részről is mélységes völgyiséget képez, a szlávok a hely fekvésétől adták elnevezését, *Duvokát*, azaz mélységes helyet” (vö. BMFN. 2: 261). Arra is találunk példát, hogy a *Doboka* mint pataknev vonódott át település megnevezésére (vö. FEHÉRTÓI 2001: 27). Mindezek fényében FEHÉRTÓI KATALINNA egyetértve valószínűsíthető, hogy *Doboka* vár neve is a „szláv nyelvből átvett földrajzi névvel” magyarázható (2001: 28).

A szakirodalom *Torda* nevét (1075/+1124/+1217: ultra silvam ad castrum, quod vocatur *Turda*, DHA. 1: 218) ugyancsak kapcsolatba hozza ispánnévvvel. P mester leírásában *Torda* püspököt Velek ispán leszármazottjaként említi, aki a „történetészövésében szervetlenül, mintegy külön megemlítésre méltó szereplőként tűnik elő” (BENKŐ L. 2003c: 145–146). Ilyen nevű történelmi vagy krónikabeli személyről, püspökről vagy egyházi méltóságról azonban nincs tudomásunk; és bár némely magyarázatokban az első ispán névadó szerepének lehetősége is megjelenik (FNESz. *Torda*, GYÖRFFY 1977: 232), ez utóbbi felvetés sem igazolható. BENKŐ LORÁND véleménye szerint Anonymus hőségének nevét helynév felhasználásával vagy ismert személynévek alapján alkothatta meg (1998a: 20), a korból ugyanis a személynév többször is adatolható (pl. 1212: *Turda* szn., 1219/1276: *Torda* szn., 1247/1311/1370: *Thorda* szn., 1193: *Turde* szn., ÁSz.). Ez alapján valószínűsíthető, hogy a vár is valamely ilyen nevű személyről kaphatta nevét. Maga a várnév azonban feltehetően korábban keletkezett, bár a

történészek és a régészek között nincs egyetértés a vár és a várispánság, vármegye létrejöttének idejére vonatkozóan. Egyes vélekedések szerint a megye és a várispánság kialakulásával már a 11. században, Szent István vagy László korában is számolhatunk, mások szerint csak jóval később, a 12. század végén, esetleg a 13. században válhatott ki Fehér vármegyéből (KRISTÓ 1988: 507–508, ZSOLDOS 2011b: 273, a további elképzelésekkel kapcsolatban lásd bővebben: KRISTÓ 1988: 507, 1994n: 680). A régészek szerint ugyanakkor a vár bizonyosan „a legrégibb erdélyi feudális vár” lehet, 11–12. századi leletanyaga alapján az Istvánkorra tehető (BÓNA 1995: 25). Ezt sajnos okleveles adatok nem erősítik meg, a várnak az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélbeli adata (*castrum quod vocatur Turda*) ugyanis az oklevél interpolált részében szerepel (DHA. 1: 218, SZŐKE 2015: 202). A várnév ispánnévi származtatása (FNESz. *Torda*) nem igazolható, személynévi eredete azonban valószínűsíthető, a személynév alapjául talán egy török *Turdi* ’megállt, megmaradt’ személynév szolgálhatott (FNESz. *Torda*).

A Győr vármegyének is nevet adó *Győr* (1210: *Geuriensi castro*, Gy. 2: 590) vár Kézai Simon krónikája szerint már 997-ben állhatott (a legyőzött Koppány testrészeinek egy részét ennek kapujára tűzhették ki, portam ... *Iauriensem*, SRH. 1: 313–314), s a pécsi püspökség alapítólevele alapján az is bizonyos, hogy a vár 1009-ben már a *Győr* (lat. *Jaurinum*) nevet viselte (in *Ciuitate Jauriana*, HEQ. 1: 72). KRISTÓ GYULA szerint a várat első ispánjáról nevezhették el (hasonlóan vélekedik pl. GYÖRFFY 1977: 276), s ez a személy lehetett véleménye szerint a Győr nemzetség első tagja. KRISTÓ utal is arra, hogy 1061-ből adatolható egy *Győr* nevű személy, a somogyi ispáni tisztséget betöltő Ottó apja, s felveti, hogy talán épp ő lehetett a vár névadója (1988: 264), ez a felvetése azonban — írásos bizonyíték hiányában — nem igazolható. Csupán az interpolált Zselicszentjakabi alapítólevél említi a Győr-nembeli Győrt mint a monostort alapító Ottó ispán apját (+1061/1257: Ego Ottho [filius Gewr de genere Gewr] Simigiensis [comitatus] comes, ÁSz.),²⁵ magát Győr lovagot azonban nem sikerült azonosítani, így a várhoz és a névhez való viszonya is spekulációnak tekinthető. A várnév személynévi magyarázatát támogathatja ugyanakkor, hogy több ilyen nevű személy is adatolható a korból (vö. 1212: *Geur* szn., 1256: *Gewr* szn., 1213: *Jewr* szn., ÁSz.). Más oldalról viszont a Kárpát-medence más részeiről is adatolhatók *Győr* helynevek (vö. Borsod: 1304: v. *Gyous Geur*, 1261/1271: v. *Kysgeur*, Gy. 1: 774, Nyitra: 1217: *Zulgageur*, Gy. 4: 383, Abaúj: +1326/1400 k.: montem

²⁵ A Győr nemzetség történetének modern feldolgozását C. TÓTH NORBERT végezte el nagy alaposággal. A vár (a püspökség és a megye) névadása kapcsán — GYÖRFFY magyarázatát elfogadva — Győr ispán nevével számol azzal a kikötéssel, hogy nem bizonyos, hogy Ottó Győr fia volt, s így a Győr-nem tagja, a zselici oklevélben ugyanis a „filius Gewr de genere Gewr” adat későbbi interpoláció eredménye (2001: 54–55).

Nogh Gyur, Gy. 1: 40, Veszprém: 1339: iuxta monticulum Gyur, FNESz. *Gyűr-hegy*), ennek alapján az sem zárható ki, hogy a várnév eredetileg mikronév volt, a *gyűr* 'domb, bucka' jelentésű szóból hegynévi áttétellel alakult, emellett kisebb valószínűséggel az is feltehető, hogy nevében a *gyűrű* 'gyűrű alakú erősség' főnév rejlik (FNESz. *Győr*, RESZEGI 2011: 94). Azzal is számolnunk kell ugyanakkor, hogy a különböző *Győr* helynevek nem is feltétlenül azonosan magyarázhatók, hanem más-más előzményre vezethetők vissza (vö. PÓCZOS 2017).

A Borsod vármegyei *Győr* vár és neve (1217 k.: castrum, quod dicitur *Geuru*, SRH. 1: 72) több problémát is felvet. Egyrészt a történészek feltételezik, hogy Anonymus idejében itt régi földvár állhatott (vö. Gy. 1: 774), ám ez a feltételezett vár BÓNA ISTVÁN szerint régészetileg nem igazolható (1998: 56). Ugyanakkor az, hogy a 14. század elején emelt várat 1319-ben *Újvár* néven említik (Gy. 1: 774), talán mégis azt látszik alátámasztani, hogy valamiféle erődítménnyel esetleg ezt megelőzően is számolhatunk. Az *Újvár* megjelölések ugyanis több esetben is egy korábbi erődítményhez viszonyítva fejezik ki az erősség építési idejét, új voltát (ehhez lásd az 1.4. pontban írottakat). Az így feltételezett vár nevééről azonban nincsenek okleveles adataink, csupán Anonymus elbeszélésére támaszkodhatunk, illetve annyi bizonyos, hogy a terület *Nagygyőr* néven a borsodi vár földje volt ekkoriban (1248, Gy. 1: 774). Amennyiben valóban létezett a név, etimológiája kapcsán — mint láttuk — személynévi és helynévi előzménnyel egyaránt számolhatunk.

Bihar vár (1217 k.: castrum *Byhor*, SRH. 1: 59, é. n. [1177]/1202–1203/1334: *Bihoriensis castri*, Gy. 1: 601, 1198: castri *Bychor*, Gy. 1: 601) Anonymus szerint a honfoglalást megelőzően Ménmarót vezér vára volt, Ménmarótot azonban nem tartják valós történeti személynek. Maga a nagyméretű földvár ugyanakkor a régészeti adatok szerint honfoglalás kori lehet (vö. BÓNA 1995: 30). KRISTÓ GYULA szerint a vármegye is a korai alapításúak közé tartozhat (1988: 475), ZSOLDOS ATTILA azonban megszervezésének idejét ismeretlennek mondja, s bár felteszi Szent István kori létét, nem tartja igazolhatónak (2011b: 137). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a környék szláv helynevei alapján feltételezhető, hogy maga „a vár is szlávok által épített földvár volt, akár a honfoglalás előtt itt lakott, akár a honfoglalás után idetelepített szlávok munkájaként készült” (Gy. 1: 571).²⁶ A

²⁶ GYÖRFFY az érvelését olyan közeli helynevekre alapozza, mint *Csatár*, *Szeben* és *Zomlin*. A hivatkozott nevek azonban nyelvészeti szempontból nem támasztják alá egyértelműen a szláv névadást. *Szeben* ugyan szláv eredetű személynévre (*Sibin*) vezethető vissza, maga a településnév azonban magyar névadókhoz köthető (RÁCZ 2022: 263). *Csatár* esetében a korábbi szláv helynévi értelmezés mellett valószínűbb, hogy egy szláv eredetű, de a középkori magyar nyelvben meghonosodott jövevényszóból (*csatár* 'pajzsgyártó, fegyverkészítő') metonimikus módon létrejött helynévről van szó, amit TÓTH VALÉRIA névrekonstruktív vizsgálatai is megerősítenek (2019). Ugyanakkor a *Csatár* személynévként is adatolt a korban (1138/1329: *Citar*, 1211: *Chatar*), s e foglalkozásnévi eredetű személynévből a településnév szintén könnyen kialakulhatott (RÁCZ

Bihar várnév szláv személynévre vezethető ugyan vissza (vö. szl. **Bychorъ* szn. > 1211: *Bihor* szn., 1311: *Bichor* szn. stb., FNESz. *Bihar vármegye*),²⁷ ám a puszta személynévi névadás egyértelműen magyar névadó(k)ra utal, magának a névadásnak az idejéről azonban nincs adatunk (a vár korai volta miatt akár az államalapítás előtti névadással is számolhatunk). Az ispánnévi származtatás (vö. MELICH 1915–1917: 340, 1925–1929: 221, KNIEZSA 1943a: 194, GYÖRFFY 1977: 232, KISS 1992: 418, FNESz. *Bihar vármegye*, RÁ CZ 2007: 54) — aminek a feltevését az indokolhatja, hogy korai, vármegyének is nevet adó várról van szó — adatokkal nem igazolható.

A fent említett, többek által vitatott várnevek mellett további erősségek neve kapcsán is felmerül az ispánnévből való alakulás lehetősége: így a vármegyéknek is nevet adó *Keve*, *Zaránd*, *Szatmár*, *Gömör*, illetve *Ugocsa* neve kapcsán is megfogalmazódott ez. A római kőváron épült *Keve* vár (1217 k.: castrum *Keuee*, SRH. 1: 91, 1204 Pp/Reg.: castrum quod vocatur *Keve*, Gy. 3: 317) köré a 11. század második felében szerveződhetett megye (vö. BÓNA 1998: 28–29, KRISTÓ 1988: 466), de ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé alakulásának befejeződését ennél későbbre, a 12. század közepére teszi; a várispánságra vonatkozó adatok ugyanakkor csupán a 13. századból adathatók (2011b: 161). Az erősség neve kapcsán KRISTÓ GYULA és GYÖRFFY GYÖRGY (1977: 232) mellett KISS LAJOS is számol az ispánnévi eredettel (FNESz. *Ráckeve*). KRISTÓ szerint szintén 11. századi lehet *Zaránd* vára (1217 k.: comitatum de *Zarand*, SRH. 1: 106, 1269: terris Castri *Zarandiensis*, F. 7/1. 356) és a megye is (1988: 474), ispánjai ugyanakkor az Árpád-korban nem ismertek, szolgabírák a forrásokban a 13. század végén jelennek meg, mely arra utal, hogy ekkor már bizonyosan önálló megyévé vált (ZSOLDOS 2011b: 234, a várnév ispánnévi eredeztetéséhez vö. FNESz. *Zaránd*, GYÖRFFY 1977: 232). *Szatmár* vár (1217 k.: castrum *Zotmar*, SRH. 1: 63, 1213/1550: castrum *Zathmar*, VárReg. 379) a régészeti leletek szerint a 11–12. század fordulóján épülhetett (BÓNA 1998: 59–60), s maga a megye is ekkoriban szerveződhetett (KRISTÓ 1988: 491, ZSOLDOS 2011b: 202; ispánnévi származtatáshoz lásd: GYÖRFFY 1977: 232, FNESz. *Szatmárnémeti*). *Gömör* (1217 k.: castrum *Gumur*, SRH. 1: 74, 1216/1387: castrum *Gumur*, Gy. 2: 499, 1289/1479: castrum) *Gemeriensis*, Gy. 2: 500) sem tartozott a legkorábbi várispánságok közé (vö. KRISTÓ 1988: 386), erre vonatkozó adatokat csak a 13. század elejétől találunk (ZSOLDOS 2011b: 156). Az erdőispánságként létrejött *Ugocsa*-t a 13.

2022: 71). *Zomlin* szláv eredete ugyancsak nem meggyőző: a korai hangalakok nem támasztják alá a szláv eredetet, a palatális formák másodlagos fejlemények lehetnek (RÁ CZ 2022: 322). Mindezek alapján a GYÖRFFY által feltételezett szláv származtatás ebből a szempontból nem igazolható, de nem is cáfolható.

²⁷ MOZGA EVELIN a feltételezett szláv személynévi előzmény kapcsán megjegyzi, hogy arra „egyik szláv nyelvben sem találunk példát” (2019: 199).

században említik (vö. 1274: in Comitatu de *Vgocha*, F. 5/2. 164; KRISTÓ 1988: 494). Az ispánnévből való alakulás a korból konkrét adatokkal egyik várnév esetében sem igazolható, így ez csak igen bizonytalan magyarázatnak tekinthető. Ugyanakkor a személynévi származtatás lehetőségét valamennyi várnév esetében több, a korból adatolható személynév is alátámasztja (vö. pl. 1138/1329: *Kewe* szn., 1186/1240: *Keue* szn., 1211: *Keueh* szn., ÁSz., benne a *kő* szavunk (*kev-*) rejtőzhet, FNESz. *Ráckeve*; 1138/1329: *Sothmar* szn., 1228: *Zothmar* szn., 1239: *Sathammar* szn., ÁSz.; 1247: *Vgocha* szn., ÁSz., vö. még 1211: *Eguche* szn., 1237: *Egucha* szn., ÁSz.). A *Zaránd* várnév esetében azonban ezt a származtatást elbizonytalanítja, hogy az Árpád-korból csupán egyetlen *Zaránd* személynévi említésről van tudomásunk (vö. 1237: *Zarand* szn., ÁSz.), ezért KISS LAJOS felveti, hogy talán egy szb.-hv. *Svaranić* < **Svaran* < *Svařen* személynévből alakulhatott (FNESz. *Zaránd*). A Gömör korábbi *u-s* írásmódja palatális *Gümür* ~ *Gömör* alakot takarhat (BENKŐ L. 2003d: 156). A személynévi eredetét feltételező szakemberek szerint a név egy török eredetű személynévből alakulhatott, vö. < ótör. *kömür* 'szén' fn. (vö. pl. *Ila* 4: 15, KRISTÓ 1988: 386). Ezt azonban elbizonytalanítani látszik, hogy a Gömör-rel kapcsolatba hozható személynevek a vizsgált korból csupán *-d* képzővel adatolhatók (1266/1296–1301: *Gyumurd* szn., 1289/1315: *Gomord* szn., ÁSz.), vagy meglehetősen késeiiek (vö. 1393: *Johannes Gemur* szn., *Ila* 4: 15, 1398: *Gemur* szn., 1457: *Gemery*, RMCsSz. 420), s ez alapján esetükben inkább egy fordított irányú, várnév/településnév > személynév alakulásmóddal számolhatunk, a várnévről pedig, amint arra már MELICH is utalt (1922: 144), csupán annyit állíthatunk, hogy tisztázatlan etimonú (vö. BENKŐ L. 2003d: 156).

A régészeti leletek tanúságai alapján (vö. BÓNA 1998: 58–59) egyaránt a 11. századra tehető *Komárom* (1217 k.: de *Camaro* castro, SRH. 1: 54, castrum construxit, quod *Camaram* nuncupavit, SRH. 1: 55, 1218: castri *Kamarniensis*, Gy. 3: 427), *Szolnok* (1075/+1124/+1217: civibus *Zounuk*, DHA. 1: 217, 12. század: castrum *Zounuk*, BÓNA 1996: 231, 1213/1550: castrum *Zounuc*, VárReg. 253) és *Bodrog* (1217 k.: castrum *Budrug*, SRH. 1: 88, 1256: castro *Budrug*, Gy. 1: 712) várak nevei kapcsán is felmerült az ispánnévi származtatás lehetősége, esetükben azonban más, valószínűbbnek tartható vélekedések is megfogalmazódtak. A *Komárom* esetében az ispánnévi magyarázatot, mely szerint a várnév az első ispán, *Komár* nevéből alakulhatott (vö. 1275>1375: *Kamar* szn., ÁSz.), amihez *-m* kicsinyítő képző járult (vö. FNESz. *Komárom*, GYÖRFFY 1977: 231–232, ALMÁSI–ENGEL–FELD 1994: 365), cáfolja, hogy a személynév *-m* képzős származéka nem adatolható, és az első ispán névadó szerepe sem igazolható. Elfogadhatóbbnak tűnik, hogy a név szláv eredetű, s benne a *komarъ* 'szűnyog' szó rejlik (FNESz. *Komárom*, vö. KNIEZSA 1943b: 4, MELICH 1925–1929: 387), a név végén álló *-m* azonban funkcióját tekintve bizonytalan. Nem igazolható a

Szolnok várnév ispánnévi eredete sem (a felvetéshez lásd: FNESz. *Szolnok*), ám esetében KISS LAJOS szerint a szlávból való magyarázat (< szl. *solb* 'só' ~ *solbnikъ*, MELICH 1903: 329) sem tartható (FNESz. *Szolnok*). A nevet ehelyett személynévi eredetűnek tarthatjuk (BENKŐ L. 2003a: 48), vö. +1086: *Zolnic* szn., *1264/1326: *Zolnuk* szn., *1276>1327: *Zolnuk* szn., vö. még 1193: ad *Zounuch* szn., 1213/1550: *Zounuc* szn., 1221/1550: *Zounuk* szn. stb. (ÁSz., lásd még: GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 434, KISS 1992: 418), melynek alapja talán a magyar *szónok* 'szószóló, követ' főnév. A *Bodrog* várnév esetében feltehető, hogy benne a magyar *bodor* szavunk rejlik 'göndör hajú' jelentésben, mely alapján a személynévi jelleg ugyancsak feltehető, az ispánnévi magyarázat (vö. GYÖRFFY 1977: 232) ugyanakkor nem igazolható. Valószínűbb azonban, hogy a *Bodrog* folyónévből alakulhatott metonimikus névadással, mely végső soron a magyar *bodor* 'hullámos, nem sima víztükrű folyó' szóra megy vissza (FNESz. *Bodrog*², BENKŐ L. 2003e: 180). A *Bodrog* személynév a várnév alakulásmódjától független lehet, köznévi háttérük azonban azonos. A személynév ugyanakkor ritka, s csak viszonylag későn adathozható (vö. 1223: *Budurog* szn., 1237–1240: *Budrug* szn., ÁSz., vö. 1138/1329: ? *Bodor* szn., *Budur* szn., TESz.), így a személynév inkább helynévi eredetű lehet.

Elvétve találunk olyan várnevet, amely szerepel ugyan Anonymusnál, mégsem tartják ispánnévi eredetűnek. A várkerület központjaként működő Nyitra vármegyei *Sömpte* ~ *Sempte* (1217 k.: ... castra ... *Stumtey*, SRH. 1: 79, 1221/1550: ciues castrī *Sumtey*, FNESz. *Sempte*) a Vág folyó völgyében épült, s határvédő funkciót töltött be, mely szerepe a tatárjárást követően szűnt meg. A síkföldi, kőből épült erősség építési idejét közelebbről nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy a 14. századi krónikakompozíció már 1074. évi esemény kapcsán említést tesz róla (KRISTÓ 1988: 354, FELD–SEBŐK 1994c: 599). A várnév személynévi eredetű lehet, vö. 1256/1273: *Sumptu*, vö. még 1138/1329: *Sumpu* (ÁSz.).

1.1.4. Amint utaltam rá, Anonymus magyarázatai, illetve az első ispán személynévének fontossága tudatában a gesztában nem szereplő korai várnevek etimológiája kapcsán is felmerült az ispánnévből való származtatás. Az eddigiek fényében azonban szükségesnek látszik e várnevek alakulásmódjának alaposabb vizsgálata is.

A *Kolon* (1009//+1257: *Colon* et Vyssegrad civitates, Gy. 4: 705), a *Pozsony* (1165: *Posoniensis* castrī, MSz. 251), a *Sopron* (1000–1038: castrī *Supruniensis*, A. 1: 22, lásd még: 1096: castrum nostrum, *Ciperon* nomine, DHA. 1: 321) és a *Hunyad* (1364: castellanus de *Hunyad*, Cs. 5: 46) várnevek esetében viszonylag egységes ebből a szempontból a kutatók vélekedése (Kolon: KRISTÓ 1988: 247, FNESz. *Kolon*², GYÖRFFY 1977: 232; Pozsony: KRISTÓ 1988: 346, FNESz. *Pozsony*, GYÖRFFY 1977: 232; Sopron: FNESz. *Sopron*; Hunyad: FNESz.

Vajdahunyad, GYÖRFFY 1977: 232). Az ispánnévi eredeztetést azonban egyik esetben sem támasztják alá írott források, így valójában, noha teljesen kizárni sem lehet, ezzel a magyarázattal e nevek vonatkozásában is inkább csupán mint elvi lehetőséggel számolhatunk.

BÓNA ISTVÁN szerint az 1009-ből már adatolható *Kolon* nem is volt igazi vár — a régészeti kutatás itt (a mai Zalavár és Balatonmogyoród között fekvő pusztára teszik *Kolon* település helyét) nem találta ispáni vár nyomát —, inkább az első ispán valamiféle szálláshelye lehetett (1998: 52).²⁸ Az igazi megyeközpont és ispáni vár Zalaváron alakult ki, de a megye egy ideig viselte még a *Kolon* nevet, ez alapján mégis joggal feltehető, hogy a *Kolon* nevet a korban várnévként értelmezték és használták. A személynévi magyarázatot elbizonytalanítani látszik, hogy *Kolon* személynév csupán egy adatolható a régiségben (1256: *Kulun* szn., FNESz. *Kolon*²). HOFFMANN ISTVÁN a magyar nyelvterület különböző részein előforduló hasonló nevek vizsgálata alapján megállapítja, hogy „öt település- és egy víznév korai előfordulásai az egyetlen *Colin* adat kivételével azonos formát mutatnak” (2010: 172). Ilyen módon némely *Kolon* helynév mögött *Kolin*-féle személynév (1113: *Colin* szn., 1278: *Kolyn* szn., ÁSz.) is állhat, az adatok *i > u > o* hangváltozást mutatnak. Emellett a *Kolond*, *Kolont*, *Colonus* nevek (ÁSz.) is e személynévvel lehetnek kapcsolatban (HOFFMANN 2010: 172–175, KOVÁCS É. 2015: 107).

Az egyaránt korai, 10–11. század fordulóján épült várat jelölő (vö. BÓNA 1998: 34) *Pozsony* és *Sopron* várnevek személynévi eredete a korból fennmaradt személynévek viszonylagos gyakorisága alapján (vö. 1138/1329, 1221: *Poson* szn., 1231: *Pusun* szn., ÁSz., < régi m. *Pos* + kicsinyítő-becéző képző, FNESz. *Pozsony*; 1235, 1237–1240: *Suprun* szn., 1301: *Supruny* szn., ÁSz., < lat. *Sophronius* szn. szláv közvetítéssel) szintén nagyon valószínűnek tartható.

Hunyad ispánsági várak közé sorolása problémás, okleveles említése ugyanis nem maradt fenn, logikai úton mégis feltehető, hogy számolnunk kell vele, ilyen módon ugyanis *Hunyad* vármegye is illeszkedne azok táborába, amelyek várukról kapták a nevüket. GYÖRFFY GYÖRGY szerint is feltehető, hogy 15. századi kővára helyén egy tatárjárás előtti földvár állt, amely azonban már korán elveszíthette jelentőségét (Gy. 2: 287, 295), s minthogy a közeli település a *Hunyad* nevet viseli, valószínűsíthető, hogy a régi földvár neve is *Hunyad* lehetett. A feltételezett várnév eredete azonban bizonytalan, személynévi származtatásának valószínűségét csökkenti, hogy a személynévvel csupán egy *Honod* (1213/1550, ÁSz.) névalak hozható kapcsolatba, ám az sem zárható ki, hogy egy *Una*, *Huna* személynévből (1111, 1217, ÁSz.) alakult, melyhez *-d* képző járult.

²⁸ Talán ez az erősség a várszervezet kezdetleges előzménye lehetett, valamiféle erődített udvarház, amint azt *Heves* kapcsán is feltételezi GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 3: 101).

Az *Arad* (é. n. [1177]>1399: castro *Orodiensi*, Gy. 1: 170) várnév esetében az ispánnévi eredeztetés a vázolt séma mellett a krónikahagyomány kiterjesztésén alapul. Láttuk, hogy a Szent Gellért legenda szerint Ajtony legyőzése után Csanád került *Marosvár* élére, hasonlólt feltételeznek *Arad* vár kapcsán is: eszerint Ajtony legyőzése után Szent István saját, *Arad* nevű ispánját ültethette a várba (FNESz. *Arad*). Minthogy azonban valójában *Arad* vármegye csak később szakadhatott ki a korábbi nagy területű Csanád vármegyéből, maga *Arad* vár is későbbi lehet (vö. KRISTÓ 1988: 462, BÓNA 1998: 98, ZSOLDOS 2011b: 125). Mások csupán a valószínűsíthető személynévi eredet (vö. 1237–1240, 1246/1348/1408, 1247, 1295: *Arad* szn., ÁSz.) alapján vetik fel itt is az ispánnévből alakulás lehetőségét (KRISTÓ 1988: 462, GYÖRFFY 1977: 232), ez azonban nyelvi tényekkel és adatokkal nem igazolható.

A *Liptó* várnév esetében a denotátum meghatározása is problémás. A régészeti adatok szerint számolhatunk egy 10–11. századi föld-fa várral, ennek azonban okleveles adata és neve nem maradt fenn (Gy. 4: 71–75), a IV. Béla uralkodása alatt épült új vár neve egy esetben *Liptóújvár* (1262>1391: *Novo Castro Lipto*), máskor csak *Liptó* (1278: castrum *Liptouiense*, Gy. 4: 72), ez alapján a korábbi vár neve nem állapítható meg egyértelműen, de számolhatunk azzal, hogy az is a *Liptó* nevet viselte. A *Liptó* várnév kapcsán — amennyiben ispánsági vár neveként számolunk vele — szintén felmerül, hogy talán iderendelt első ispánjára utalhat (vö. Gy. 4: 73–75). Valójában csak annyi vehető biztosra, hogy szláv eredetű személynévre vezethető vissza, KISS LAJOS szerint azonban a személynév a szláv nyelvben vált a vár nevévé (< szlk. R. **Lubtov grad* 'egy **Lubta* nevű személy vára', vö.: 1279: *Lypto* szn., 1282: *Lyptov* szn., 1285/1287: *Lyptou* szn., ÁSz. stb.), mely talán helynévi közvetítéssel (vö. szlk. *Liptov*, N. *Luptov*, FNESz. *Liptó vármegye*, lásd még: 1230: terra *Lyptou*, Gy. 4: 71) került át a magyarba egyrészes formában.

A *Somogy(vár)* (1224: *Ciuitate seu Opido castri Symidiensis*, HOkm. 7: 11, lásd még: 1332–1337: *Sumugvar*, FNESz. *Somogyvár*) és a *Bács* (1237/1279/1385: castro *Bachyensi*, Gy. 1: 211) nevek esetében egyaránt felmerülnek további névalakulási módok az ispánnévből, illetve általában véve a személynévből való magyarázat (vö. 1215/1550: *Sumug* szn., FNESz. *Somogyvár*; 1236: *Bach* szn., 1252: *Baach* szn., 1278: *Batch* szn., ÁSz.) mellett. A 11. század első harmadának végén épült (BÓNA 1998: 40) *Somogy(vár)* nevében — esetleg tájnévi előzményből — végső soron a magyar *som* főnév -gy helynévképzős származéka lehet, és 'somfában bővelkedő hely'-re utal (FNESz. *Somogyvár*, GYÖRKE 1940: 37, HOFFMANN 2010: 199, PÓCZOS 2021: 17). *Somogy* helynevek a magyar nyelvterület más részéről is adathozhatók (vö. Bihar: 1319/1323/1581/XVI.: *Sumugy!*, Gy. 1: 662, Küküllő: 1325/1349: terra seu possessio *Symyg*, Gy. 3: 559), ez a mikronévi eredetet erősíti, a mikrotoponima közvetve vonódhatott át a

vár nevére. A feltehetően a 11. század második felében létesült (BÓNA 1998: 44) Bács vár nevét a szakirodalom a magyar *Bayacs* személynévből magyarázza, melynek tövében az ótörök *baya* méltóságnév lehet (FNESz. Bács, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 453). Más elképzelések szerint a név egy szláv *bač(ija)* 'hegyi pásztor, juhász' főnévre megy vissza (MNL. *bacsó, bács*).

A Hernád völgyében a feltehetően a 11. század első felében (GÁDOR 1994a: 28) épült Újvár már a 13. századtól szerepel *Abaújvár*-ként is (pl. 1267/1272: castrum *Abawyuar*, Gy. 1: 59, 1255: *Abauyuara*, uo., lásd még korábban: 1251: *Castro Novo Abe*, i. m. 58, a várnév 1251 előtről csupán hamis vagy év nélküli írott forrásokban szerepel latin formában, TÓTH V. 2001a: 14–15). A kétrészes *Abaújvár* formában az első névrész szintén személyhez való viszonyra utal. KRISTÓ GYULA szerint egészen pontosan arról lehet szó, hogy Aba Sámuel építette a várat, s ő szervezte a várkerületet is, erre utal a név (1988: 399–400, vö. még Gy. 1: 61–62). KISS LAJOS a várnév eredetét illetően nem egy konkrét személlyel, hanem az Aba nemzetség nevével számol (FNESz. *Abaújvár*). KRISTÓ felhívja a figyelmet arra, hogy „e vidék eredendően nem egy nemzetség, hanem egy törzs, a kabarok élén álló Abák törzsének szállásterülete volt, s az Abák csak utóbb, a XIII. század elején bukkannak fel nemzetséggént” (1988: 400–401), ennek alapján valószínűsíthető, hogy az 1255-ös adat inkább nemzetségnévre utal. A kétrészes név előtagja talán a *Hevesújvár*-tól való megkülönböztetést szolgálta (1323: in C-bus ... *Abawyuar!* ... *Heuesuyar*, AOkl. 90/181, TÓTH V. 2001a: 15).

1.1.5. Elenyésző azoknak a várneveknek a száma, amelyek esetében az eddigiekben az ispánnévből való alakulás lehetőségével nem számoltak, csupán a személynévi eredetet valószínűsítették. Ide sorolható az 1213-tól adatolható *Kolozs* (castrum *Clus*, Gy. 3: 356), vö. 1244: *Kolus* szn., 1268: *Culus* szn., [1295–1296]: *Kulus* szn. (ÁSz., KRISTÓ 1988: 511). Az erősség neve kapcsán azonban felmerült az is, hogy egy középfelnémet *klús* 'hegyszoros, sziklás hasadék' szóra visszavezethető szláv **kluz* főnévből alakulhatott (FNESz. *Kolozsvár*). Személynévi eredetűnek tartják a 12. századtól adatolható *Locsmán* (későbbi *Locsmánd*, 1171: Ivanka comes de *Luchman*, SoprOkl. 1: 3, 1255: terram castrum *Luchman*, HOKm. 1: 31) vár nevét is, melyet KISS LAJOS német személynévből magyaráz (vö. ném. *Luzman*, *Lutzmann* stb. szn., FNESz. *Locsmánd*). A 11. században épült (KRISTÓ 1988: 304) *Kovázd* (13. sz.: castrum de *Koasth* ~ *Kuazth*, KRISTÓ 1988: 304) vár neve pedig talán egy szláv személynévi előzményre mehet vissza, esetleg a régi magyar **Kovász* személynév -d képzős származéka lehet (vö. FNESz. *Kovász*).

Felmerül emellett a személynévből való alakulás lehetősége a vélhetően a 12. században (BÓNA 1998: 59, vö. KOSZTA 1994c: 679) emelt *Tolna(vár)* (1055:

thelena,²⁹ SZENTGYÖRGYI 2014: 60, lásd még: 1211: castrum *Tholna*, F. 7/5. 202, 1324: castrum *Tholnawar*, Cs. 3: 412) és a 13. századtól igazolható *Heves* (1203>1374 k./1500 k.: Novum Castrum, quam cca *Hewes*, Gy. 3: 100) várak nevei kapcsán is (FNESz. *Tolna*, *Heves*; BÓNA 1998: 59, 52), ám ezt a vonatkozó személynévi adatok hiánya is elbizonytalanítja: csupán egyetlen *Tolna* nevű személy adatolható ugyanis az Árpád-korból (vö. 1222/1550: pristaldum *Tolnam* de villa Sen szn., ÁSz.), a *Heves* névformára pedig egyáltalán nem is találunk személynévi példát. A *Tolna* név esetében ugyanakkor a latin *telonum* 'vám' szóból való származtatás (BÁRCZI 1951: 58, lásd még: FNESz. *Tolna*, MEZŐ-NÉMETH 1972: 77, ZELLIGER 2005: 40) még kevésbé tartható, bár ezt a magyarázatot látszik erősíteni az, hogy *Tolna* vára vámszedő helyként is funkcionált (vö. HOFFMANN 2009). Csakhogy amint arra HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet, névszociológiai ismereteink alapján elképzelhetetlen, hogy latin közszó, annak többes jelölése (*telona*) váljon a magyar nyelvű névhasználók körében helynévvé. Esetleg a latin név szlávból való átvételének tekinthetnénk a nevet, ám a *Tolná*-ra az ókorban nem találunk adatokat. Mindezek alapján HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy a *Tolna* név kapcsán, noha bizonytalanul, de mégis a személynévi származtatás valószínűsíthető (2009: 185–192), s a nyelvterület más részéről adatolható *Tolna* helynév *Tolma* névváltozata alapján esetleg a *Tolma* személynévekből való alakulással is számolhatunk.

Heves vár esetében GYÖRFFY GYÖRGY számol egy korai erődítménnyel, amely a várszerkezet kezdetleges előzményét tükrözheti, lényegében erődített udvarház lehetett (Gy. 3: 48). A történeti és régészeti kutatások alapján ugyanakkor a 11–12. században nem mutatható ki Hevesvár, Hevesújvár nyoma (BÓNA 1998: 52). A várnév kapcsán a személynévi származtatás mellett megfogalmazódott a magyar *hő* főnév *heves* 'könnyen felmelegedő' melléknévi származékából való alakulás lehetősége is, eszerint a név talán a talajviszonyokkal állhat kapcsolatban (FNESz. *Heves*).³⁰

1.1.6. A korban a nem ispánsági várnak tekintett erősségek neveinek egy része kapcsán szintén személynévi eredetet valószínűsíthetünk, más részüknél azonban, noha a szakirodalom személynévi előzményűnek tartja őket, ez erősen vitatható. Az itt megemlítendő nevek kapcsán ugyanakkor több esetben magának a tényleges névhasználatnak a ténye is kérdéses.

²⁹ Az 1055-ös adat *Tolna* várat jelöli, mely körül aztán *Tolnavár* megyéje is létrejött, ám az erősség pontos fekvése nem ismert (KRISTÓ 1988: 284–285, KOSZTA 1994c: 679).

³⁰ A 13. századtól adatolható *Hevesújvár* (1248/1326: *comitatui Heueswyuar*, Gy. 3: 100) név arra utalhat, hogy a vár és a birtokok Újvár (Abaújvár és Hevesújvár) megyéhez tartoztak, önálló vármegyeként 1323-ban tűnik fel (Gy. 3: 49).

Anonymus *Budavár*-at (1217 k.: *Buduuar*, SRH. 1: 35, vö. még: 1153: *Bad-uara*, Gy. 4: 662, 1292: de castro *Budensi*, i. m. 670) Attila hun király városának tartja, e legenda alapja, hogy a települést délnémet telepések azonosították a Nibelung-énekben Attila *Etzelenbürge* nevű székhelyével (vö. Gy. 4: 677). E legendát azután Kézai tovább bővítette azzal, hogy a település eredetileg Attila Buda nevű testvérének székhelye volt, ezért nevezik *Budavár*-nak. Attila azonban megölte Budát, és megparancsolta, hogy a várost ezentúl ne *Budavár*-nak nevezék, hanem *Attilavár*-nak (uo.). A később Óbudának nevezett Budavár valójában az ókori Aquincum helyén jött létre, s a -vár utótagú név az egész települést jelölte a vizsgált időszakban egészen a tatárjárás utánig, amikor a várhegyen felépült az új vár, a Budai vár. A vár utótagú névforma azonban nyilvánvalóan nem a települést, hanem magát a várat jelölte elsődlegesen. A várnak az ispánsági rendszerhez tartozása kétséges (bár DÉNES JÓZSEF az ispánsági várak között tartja számon, vö. DÉNES é. n. (b)). A településnévvel azonos várnévben személynév rejlik, vö. 1138/1329: *Buda* szn., ÁSz. (FNESz. *Budapest*), azonban nem Attila öccsének neve, hanem valószínűleg egy udvari főemberről nevezték el, Gizella és Péter korában (1030–1046), ez időből ugyanis három *Buda* nevű királyi küldöttet is említenek a krónikák. A személynév az ófn. *budo* '(udvari) küldött' tisztségnévből alakulhatott (Gy. 4: 678, vö. FNESz. *Óbuda*, *Budapest*), de az is feltehető, hogy a szláv *Budimir* személynévvel állhat összefüggésben (> *Bud* + a kicsinyítő képző).

A vár építőiről, használóiról kaphatta nevét a mosoni *Oroszvár* (1217 k.: *dedit castrum constituere Ruthenis*, SRH. 1: 113, 1478: *castellum Orozwar*, Cs. 3: 672). Neve bizonyos tekintetben a határvédelemmel kapcsolatos. A geszta szerint a honfoglaló magyarokkal érkező oroszok építették a környező népek betörései ellen, GYÖRFFY GYÖRGY szerint azonban valószínűbb, hogy később, a 10. század második felében telepítették ide az orosz várépítőket (Gy. 4: 169), akik „részben gyeplővédelmi feladatokat is elláttak” (BENKŐ L. 1998e: 106, lásd még BÓNA 1998: 26). A várnév előtagjául szolgáló népnév gyakori személynév (+1092/+1274: *Huroz* szn., 1214/1550: *Wrusz* szn., ÁSz., lásd még: RÁCZ 2016: 76–77).

Örsúr (1217 k.: de castro *Vrsuur*, SRH. 1: 72) vár neve csak Anonymus gesztájában fordul elő, oklevelekben nem szerepel. P mester elbeszélése alapján a honfoglaló vezér, Örsúr a Nyárád forrásánál építette fel Örsúr (*várá*)-t. A régészeti kutatások igazolták a későbbi Árpád-kori kövár (*Latorvár*) mellett egy honfoglalás kori földvár meglétét, s az Örsúr mint hazai nemzetségnév ismeretes, vö. 1249: de genere *Wrswr* (HOKm. 6: 51). BENKŐ LORÁND szerint azonban a gesztabeli Örsúr nem valós történelmi vagy krónikabeli személy, csupán P mester „találmánya”, akit a gesztairó a nemzetségnévből alkotott meg (1998a:

16). Amennyiben tehát az Anonymusnál szereplő várnév ténylegesen használatban volt, úgy az is a nemzetségnevből alakulhatott.

Ugyancsak P mesternek köszönhető a hevesi *Poroszló* (1217 k.: castrum *Purozlou*, SRH. 1: 73) várnév ismerete is, a vár létét a régészeti leletek is igazolják (MIKLÓS 1994b: 552), az erődítményt azonban nem tekintik ispánsági várnak, DÉNES JÓZSEF szerint a korai magánvárak közé tartozhatott (1993: 420). A várnév vélhetően bolgár személynévi eredetű (vö. 1296: *Poruzlou* szn., FNESz. *Poroszló*), de elképzelhető az is, hogy a magyar *poroszló* 'törvényszolga' főnévre vezethető vissza (FNESz. *Poroszló*).

Problémákat vet föl a Fejér megyei *Csákvára* (Chron. saec. XIV. [< Chron. saec. XIII. 900 u-ra]: *Chakuara*, lásd még: Chron. [1283 k. 900 u-ra]: *Chakwara*, Gy. 2: 355) név is. Anonymus maga a várnevet nem említi, csak arról szól, hogy Csák várat emelt itt (1217 k.: *Sac nepos Zobolsu longo post tempore castrum construxit*, SRH. 1: 99), a későbbi *Csákvára* településnév alapján azonban a várnévvel is számolhatunk a korból. Csakhogy a jelölt birtokos jelzős szerkezetű *Csákvára* várnév BENKŐ LORÁND szerint eleve várrom jelölésére jöhetett létre, működő ispáni várat nem jelölhetett, ilyen típusú nevekkal „a személyek történeti homályához jobban illő vármaradványokat vagy ilyeneknek vélt romokat neveztek meg” (2003a: 48, DÉNES JÓZSEF szerint ugyanakkor a Csák nemzetség erődítményét jelölte a várnév, 1993: 420, vö. 1219: *Chac de genere Chac*, ÁÚO. 6: 402, lásd még ehhez: BENKŐ L. 2003a: 40). A ténylegesen létező névalak persze hatással lehetett későbbi várak megnevezésére.

Szintén problémás a *Kurszán(vára)* név. Anonymus elbeszélése szerint Árpád vezér Kurszánnak, Kend (Kündü) fiának várat adományozott, aki a várat magáról nevezte el, a vár nevét azonban nem említi, csupán a helynévadás tényére utal (1217 k.: *Curzan* castrum illud sub suo proprio nomine iussit appellari), s a krónikákban sincs nyoma (BENKŐ L. 1998a: 17). A történészek egy része Kurszánt valódi személynek tekinti, szálláshelyét pedig Óbuda területén keresik (vö. pl. GYÖRFFY 1955), a vár emlékét őrzi feltételezésük szerint az 1332-es *loci antiqui castris Kurchan* adat (A. 2: 636). A *Kurszán* hazai személynévként csupán egy 1263-as leírásban említődik: de genere *Korzan* (Gy. 4: 232). Ezek alapján talán feltehető, hogy Anonymus a korabeli hagyomány vagy hasonló helynév alapján hozta létre személye nevét (BENKŐ L. 1998a: 17), a helynév, illetve a feltételezett várnév etimológiája azonban nem ismert.

A Szatmár megyei *Sárvár* másik, Anonymus szerint korábbi névváltozata a *Tas (vára)* ~ *Tas(vár)* elnevezés (1217 k.: quod primo castrum *Thosu* nominatum, SRH. 1: 63), erről BENKŐ LORÁND bebizonyította, hogy a mondott időben valós használatával nem számolhatunk annak anakronisztikus volta miatt. Ha elfogadjuk ugyanis Anonymus magyarázatát, mely szerint *Tas* valós történelmi személy és így Árpád unokája volt, akkor a honfoglalás korában valószínűleg még nem

élhetett, ilyen módon pedig várat sem nevezhettek el róla, emellett pedig a vár építési ideje is jóval későbbre datálható.³¹ BENKŐ szerint mindezekén túl a névfejlődési sorrend is kifogásolható: természeti előtagú várnevet (ilyen a *Sárvár*, magyarázatát lásd a 1.2.1. alpontban) némely esetben felválthatott személynévi eredetű várnév, a fordított névcserével azonban adatok híján nem számolhatunk, noha teljesen kizárni sem lehet. Mindezen körülmények pedig arra engednek következtetni, hogy Anonymus a saját korában meglévő *Tas* helynév, és talán a „Tas itteni birtoklásáról fennmaradt hagyomány” alapján alkothatta meg *Tas* vezér alakját (1998d: 90–93).

A Temes megyei *Orsova* vár okleveles forrásban először meglehetősen későn, 1349-ben szerepel (castrum *Vrsoua*, BENKŐ L. 2003e: 169), s várnagyát az oklevelek 1351-től említik (castellanum de *Orsua*, i. m., BENKŐ E. 1994d: 511), a várnevet azonban már Anonymus is említi (1217 k.: castrum *Ursoua*, SRH. 1: 91), azaz a korai (ispánság kori) várnevek között kell tárgyalnunk. Az anonymusi említés nyomán az sem meglepő, hogy a szakirodalom sokáig személynévi magyarázattal számolt a várnév kapcsán. MELICH JÁNOS véleménye szerint a várat egy „Ürsü > Ürs nevű magyar úr” alapította, akit MELICH a honfoglaló vezérekkel hoz összefüggésbe (1926: 1–5). Ezt a vélekedést PAIS DEZSŐ (1926: 132) és KNIEZSA ISTVÁN (1939: 28) is osztja (vö. még GOMBOCZ 1926, GYÖRFFY 1959: 59, 96, 1970: 237–238, FNESz. Alsóörs, Adatok 1: 58–59). Ilyen személynév azonban a korból nem igazolható (vö. BENKŐ L. 2003e: 170). A MELICH JÁNOS magyarázatából kiinduló vélekedések ellen szól az is, hogy a név etimológiája kapcsán hangtani (palatális–veláris) problémák is felmerülnek. Az adatok alapján BENKŐ LORÁND rámutat arra, hogy a név a kezdetektől csupán *Orsova*-féle struktúrát mutathat (1349: castrum *Vrsoua*, 1351: castellanum de *Orsua*, 1373: *Orsua*, 1387: castrum nostrum (regis) *Orsua*, 1478: *Orsova* stb.), talán a latin *Ursza* vagy *Urszia*, magyar *Orsza* vagy *Orszia* kiejtéssel (2003e: 169), s ebből kiindulva úgy véli, hogy az *Orsova* helynév eredetét illetően az *Örs* helynevek etimonja közömbös (2003e: 171). MOÓR ELEMÉR veti fel először az *Orsova* név *Olsava*-féle víznevekkel való összefüggésének lehetőségét (1932: 38–39, BENKŐ L. 2003e: 169). BENKŐ LORÁND a helynevet MOÓR ELEMÉRrel egyetértve „szláv nyelvi alakulat”-nak tartja. Előtagja az *Ors*- névrész lehet, mely korábban a várat körülvevő vízre vonatkozott (*Urs* vagy *Ors* alakban), melyhez a szlávban víznevek képzésében is gyakori *-ova*, *-ava*, *-eva* képző kapcsolódott (2003e: 169–174, a kérdéskör kapcsán lásd még: KOVÁCS H. 2014).

³¹ Anonymus *Tas* vezérre vonatkozó mélyebb ismeretének hiányosságát mutatja az is, hogy P mester kronológiailag hibásan szerepelteti *Tas* vezért Lél apjaként, s nem egyértelmű *Tas* Kölpényhez való viszonya sem (*Tas* nagybátyja és honfoglaló vezér). Továbbá a gesztabeli névcserét (*Tasvár* > *Sárvár*) sem magyarázza a leírás (1998d: 90–93).

1.1.7. Összességében azt mondhatjuk, hogy a műveltségi nevek körében, minthogy ember által létrehozott helyre utalnak, meglehetősen gyakori névadási motívum a valamely, az adott hely szempontjából fontos személyhez való viszonyra utalás. Nem képeznek kivételt ez alól korai várneveink sem. S minthogy a vár szempontjából az első ispán személye különösen jelentős, hiszen ő szervezte meg a várispánság és a megye egész szervezetét, ilyen módon logikus feltenni, hogy olykor róla nevezték el a várat. A várat felépítő vagy elfoglaló személy névadó szerepét, mint láttuk, Anonymus magyarázatai is erősítették. A probléma az, hogy adatok híján nem tudhatjuk, hogy mely várnevek alakultak valóban ilyen módon, így a személynévi eredetű várnevek kapcsán csak annyit állíthatunk, hogy valamely, a vár szempontjából fontos, bizonyára tekintélyes személy neve vonódott át a vár megjelölésére. Azt is láttuk, hogy noha a szakirodalom az ispánsági nevek harmadánál személynévi eredettel számol, valójában ennél kisebb az ide sorolható nevek aránya: a *Baranya*, *Borsova*, *Doboka*, *Komárom*, *Liptó*, *Ung* várnevek esetében egyértelmű, hogy más névadási motivációval alakultak, a *Bodrog*, *Orsova*, *Somogy* nevek esetében is valószínűbb, hogy más, nem személynév lehetett a névadás alapja. A *Hunyad*, *Kovázd*, *Locsmán*, *Zaránd* nevek esetében pedig gyakorlatilag más magyarázat híján adódik a személynévi származtatás, ám csak igen bizonytalan lehetőségnek tekinthető. Így valójában csupán a nevek alig több mint egynegyed része tartozik ebbe a kategóriába nagyobb valószínűséggel: *Abaújvár*, *Arad*, *Bács*, *Békés*, *Bihar*, *Borsod*, *Budavár*, *Csákvára*, *Csanád*, *Heves*, *Hont*, *Keve*, *Kolon*, *Kolozs*, *Kurszán (vára)*, *Oroszvár*, *Örsúr*, *Pata*, *Poroszló*, *Pozsony*, *Sopron*, *Sömpte ~ Sempte*, *Szabolcs*, *Szatmár*, *Szolnok*, *Tolna*, *Torda*, *Ugocsa*, *Veszprém*.

1.2. Lokális viszonyra utaló várnevek

A korai időkben a várnevek legnagyobb részben más helynevek felhasználásával jöttek létre, ebben az esetben a várnévben az adott név által elsődlegesen jelölt helyhez való **l o k á l i s v i s z o n y** fejeződik ki. A nevek több mint egyharmad része esetében gyanítható ez a névalkotási mód.

1.2.1. Természetes, hogy bármiféle emberi lakóhely csak ott jöhet létre, ahol valamiféle ivóvíz rendelkezésre áll, s a településekhez hasonlóan a várak is kisebb-nagyobb vizek közelében épültek. Ez a motívum pedig a várak megnevezésében is gyakran megjelenik: amennyiben olyan **v í z f o l y á s m e l l e t t** épült fel, amelynek már volt neve, ez a víznév gyakran átvonódott a vár, illetve a vár melletti település megjelölésére is. Nagyobb vizek esetében a névalakulás iránya egyértelmű: minden esetben a víznévből jött létre metonimikusan a várnév (vö. BENKŐ L. 2003b: 136). Így keletkeztek a már korábban említett *Borsova* (vö. 1338/1339: fluvium *Borsua*, Gy. 1: 533; vö. SZTRIPSKY 1944: 352, BENKŐ L.

2003b: 136–138), *Ung* (vö. XI–XIII. 895-re: fluvio *Hung*, Gy. 2: 143; vö. BENKŐ L. 1998e: 108, 2003b: 136) és *Bodrog* (vö. 1067 k./1267: *Tyza et Budrug*, ÁÚO. 1: 26; KRISTÓ 1988: 451, FNESz. *Bodrog*¹, *Bodrog*²) várnevek.

Emellett számos további, vármegyének is nevet adó vár megjelölése víznévi eredetű. Közéjük tartozik *Zala* vár (1222: castrum *Zala*, DL. 40004, 1244: *Castri Zalayensis*, *Castri de Sala*, ÁÚO. 7: 120) neve is. Maga a vár honfoglalás előtti lehet, a 9. században *Mosapurc* és *urbs Paludarum* ('mocsárvár', KRISTÓ 1988: 247–248) néven a frankoknak alávetett szláv (Pribina és Kocel) hercegek székhelye (Cs. SÓS 1994: 741). A honfoglalást követően nem azonnal vált ispáni központtá, Kolonból csak a 11–12. század fordulóján helyezték át ide az ispán székhelyét (i. m. 52–53, ZSOLDOS 2011b: 230). A várnak és később a megyének is nevet adó *Zala* víznév (vö. 1232: *ultra Zalam*, ÁÚO. 11: 249, 1324: *iuxta fluvium Zala*, ZO. 1: 175) szláv eredetű, a szláv **sal*- 'patak, folyóvíz, áramlás' szóból magyarázható (FNESz. *Zala*¹; KRISTÓ 1988: 247–248, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Zalavár*).

Valkó(vár) (1217 k.: castrum *Vlcou*, SRH. 1: 88, 1332–1337: *Wolkowar*, FNESz. *Vukovár*, 1410: castrum ipsorum *Walkowar*, CsákyOkl. 1: 269) kapcsán szintén korai építéssel számolnak a történészek. Egyesek szerint a 9. század közepén emelhetette Pribina szláv fejedelem, GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szerémvár 1072-es elfoglalása után lett Valkó vármegye központja (TAKÁCS 1994b: 708, KRISTÓ valamivel későbbinek mondja, 1988: 303). Neve kapcsán felmerült, hogy a déli szláv eredetű *Vl̋kovъgradъ* 'Farkasvár' átvétele lehet (KRISTÓ 1988: 303, BÓNA 1998: 45, FNESz. *Vukovár*), sokkal valószínűbb azonban, hogy az ókortól adatolható, Dunába ömlő *Valkó* (később *Vuka*) folyó és mocsár neve (vö. 846: *iuxta fluvium Valchau*, LD. 61, *Ulkaiois* elesi, *Volcae/Ulcae* paludes, *Hiulca palus*, *Ulca* fluvius, BÓNA 1998: 44) vonódott át a vár megjelölésére (i. m. 44–45, vö. FNESz. *Vukovár*), — amint látható ugyanis — a víznévből alakult várnevek gyakoriak a korban (vö. pl. *Borsova*, *Ung*, *Zala* stb.).

Krassó vár (1292, 1241 e-re: castrum *Crassu*, Gy. 3: 488) esetében BÓNA ISTVÁN szerint római bizánci előzménnyel számolhatunk, a stratégiai jó helyen épült korai erődítményt használhatták a magyarok is határvárként (1998: 27). A vármegye kialakulása kapcsán több vélemény is megfogalmazódott: GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szent István kori határvármegye lehet, PAULER GYULA, KRISTÓ GYULA és ZSOLDOS ATTILA szerint Csanád megyéből szakadt ki a 12. században, annak talán első felében, míg HÓMAN BÁLINT a tatárjárást követő időszakra teszi keletkezését (ALMÁSI–BENKŐ E. 1994: 380). Várispán-ságára vonatkozó adatok 1177-től ismertek (ZSOLDOS 2011b: 165). A *Krassó* és *Harám* nevet — miután *Krassó* vár vélhetően a tatárjárás idején elpusztult, s helyét *Harám* vette át (*Harám* várról lásd bővebben az 1.3. pontban írottakat) — sokáig felváltva használták az erősségre (vö. FNESz. *Krassó-Szőrény vármegye*).

A Krassó várnév víznévi eredetű, vö. 1392: fluvium *Crassow* (Zs. 1: 278/2543), s a víznév talán egy szláv (vö. szb.-hv. *Kraševo* hn., cseh *Krašov* hn.) vagy egy csuvasos jellegű ótörök **qara šuy* 'fekete víz' szóból való (FNESz. Szamoskrassó, FNESz. Karas; vö. KRISTÓ 1988: 468, FNESz. Krassóvár).

A szintén víznévi eredetű nevet viselő *Kraszna(vár)* és *Küküllő(vár)* az eddig tárgyalt erődítményekhez képest későbbi: *Kraszna(vár)* (1257: *Craznawar*, HOkm. 6: 90) legkésőbb a 11–12. század fordulójáig felépült, a várat ugyanitt 1090 körül említik: *Kraszon* civitas (vö. BENKŐ E. 1994c: 381), a forrás azonban „vitatott hitelű és nehezen értelmezhető” (ZSOLDOS 2011b: 166). Neve a szláv eredetű *Kraszna* 'szép (folyó)' vízfolyásról (vö. 1257/1466: *aquam Crazna*, HOkm. 6: 90) vonódott át a várra, illetve a vármegyére (KRISTÓ 1988: 487, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Kraszna*). *Küküllő* földvárát 1177-ben említik először az oklevelek (1177/1202–1203/1337: villa *Cuculiensis castri*, Gy. 3: 556, lásd még: 1319/1320: sub castro *Kukulleu*, uo. és 1344: castrum *Kukullewuar*, Gy. 3: 557). A megye és a várispánság a 12. században jött létre (ZSOLDOS 2011b: 167, vö. KRISTÓ 1988: 506, BENKŐ–KORDÉ 1994: 388). Víznévi előzménye (vö. 1252/1290 k./1588, 1271: fluvios *Kykullu*, Gy. 3: 556) KISS LAJOS szerint török eredetű (**Kükäläy* < *kügenlek* 'kőkénycserjék, kőkényes', FNESz.), melyet MELICH JÁNOS és KNEZSA ISTVÁN magyarázatára támaszkodva BÁRCZI GÉZA is valószínűsít (2001: 152, vö. LIGETI 1979a: 442, 460–462, 1979b: 265–267), a magyar **Kökénylő*, **Kökellő* 'kéklő' származtatást azonban KISS LAJOS, mivel a történeti adatok nem támogatják, nem tartja meggyőzőnek (FNESz., KISS 1999b: 154, vö. MOÓR 1947). Más elképzelés szerint a víznév dák eredetű lehet, mely az indoeurópai **keuk-* 'hajlít' töből -e képzővel alakult (vö. *Kuchl* hegységnev < lat. *Cucullis* < gall-latin *cucullus*, *cuculla* 'csuklya', KISS 1999b: 154).

A *Turóc*, *Árva* és *Torna* várnevek viszonylag kései erdőispánsági várakat jelölnek. *Turóc* vár (1243: castrum *Turuz*, Sztp. KritJ. 1: 221) a tatárjárás után épült, a megye azonban csak a 14. században vált ki a zólyomi erdőispánság területéből (KRISTÓ 1988: 380–381, 1994p: 693). A névadás alapjául szolgáló víznév (vö. 1113: in aqua *Turc*) egy ósszláv **turь* 'östulok', nagyobb valószínűséggel 'ökör, szarvasmarha' előzményre megy vissza (FNESz. *Turóc*).

GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint *Árva* vár a Balassák ősenek magánváráként épülhetett, csak később került királyi kézbe, s vált a királyi uradalom központjává (FELD 2014b: 387, FÜGEDI 1977: 101, Gy. 1: 191–192). Noha ez a várnévadás motivációját nem változtatja meg, a várnévvel azonban ebben az esetben a névadás pillanatát tekintve mint ispánsági várral nem számolhatunk. FELD ISTVÁN szerint azonban *Árva* vár esetében is feltehető, hogy eredendően erdőispánsági várként jött létre (2014b: 387). A vár (1333: castrum *Arwa*, Gy. 1: 195) és területe 1267-ben szerepel először írott forrásokban (possessiones ... *Arwa* ... cum castro ibidem existente, Gy. 1: 195), önálló megyei szervezet

viszont csak az 1330-as években alakult ki körülötte (vö. KRISTÓ 1988: 381, LELE 1994: 67). A várnak és a megyének nevet adó *Árva* folyó neve (vö. 1287: fluuiio *Arua*, ÁÚO. 9: 458) talán egy preszláv ősiségű **er-* ~ **or-* 'megmozdul, megindul' többől való, de bizonytalanul felmerült az or. *opámъ* 'kiabál' (FNESz. *Árva*) szóval való kapcsolata is.

Torna megye esetében először az erdőuradalom jöhetett létre a 11. században (ZSOLDOS 2011b: 213, kialakulását KRISTÓ az 1198-as első említése alapján későbbre, a 12. századra teszi, 1988: 389) a *Torna* patakot övező sűrű erdők területén. A 12–13. század fordulóján aztán várispánsági irányú fejlődés ment végbe (ZSOLDOS i. m., vö. KRISTÓ 1994o: 681), a tornai ispánt 1272-ben említik először, ekkor az uradalom még *predium*-ként szerepel (ZSOLDOS i. m.). *Torna* (*vára*) erősséget egy évszázaddal később, egy 1357. évi engedély alapján építették, a várat 1406-ban említik először (1357: castrum *Thorna*, Cs. 1: 237, 1406: castrum *Tornawara*, uo.). A *Torna* várnév tehát végső soron bizonyosan víznévi eredetű (vö. 1239: *Turnua*, FNESz. *Torna*, folyó), ám a víznév és az erdőispánságnév megítélésem szerint komplex módon vonódhatott át a várra. A víznév szláv eredetű, egy **tbrnъ* 'tüske, tövis, kökény' köznév lehet az alapja (FNESz. *Torna*).

A *Szilágy* várnév szintén erdőispánsági várat jelölt, esetében azonban a víznév és a várnév viszonya nem feltétlenül közvetlen. A név kialakulásában egy közbeeső tájnév is szerepet játszhatott. A szilágyi erdőispánság a 12. század végén létesült (vö. 1231/1397: cum silua *Zylag*, ÁÚO. 11: 232–233, KRISTÓ 1988: 489), a vár neve (vö. 1318: castellanus de *Zylag*, KRISTÓ 1988: 488) pedig végső soron a *Szilágy* vízfolyás nevére vezethető vissza (vö. 1246: aquam *Scylag*, HOkm. 1: 24). Ez utóbbi a magyar *szil* fanév *-gy* képzős származéka, amely a térség egykori jellegzetes növénytakarójára utal (vö. FNESz. *Szilágyság*, JUHÁSZ D. 1988: 101).

Szlavónia területéről is adatolhatók víznévi eredetű várnevek. *Korpona* várát (későbbi *Krapina*, 1351: Castris *Korpona*, HOkm. 5: 125) az oklevelek 1327-ben említik először. Egyike volt azoknak a zagorjei váraknak, amelyek egymással katonai egységet alkotva határvédő szerepet láttak el (FÜGEDI 1977: 158–159), eredete azonban nem ismeretes (ENGEL–FELD 1994b: 380). A vár neve a szláv eredetű, *Krapina*-ként adatolható víznévből (vö. 1209: aqua nomine *Crapina*, DICKENMANN 1941: 223) alakulhatott, ennek előzménye egy szláv *kräp* 'ponty' köznév lehetett (FNESz. *Krapina*).

A szlavóniai *Orbász*, *Szana*, *Csez mice* és *Gerzence* várnevek esetében szintén számolhatunk víznévből való alakulásmóddal. *Orbász* (1293: possessiones, terras *Urbaz* cum castris, Smič. 7: 27) körül várszervezet létrejötte nem bizonyítható, orbászi ispánok 1243-tól szerepelnek forrásokban (comite de *Vrbaz*, ÁÚO. 7: 133, KRISTÓ 1988: 328, 1994h: 507, ZSOLDOS 2011b: 178). A vár az *Orbász* folyóról (vö. é. n. fluvium *Vrbas*, MINOT 1832: 114) kapta a nevét (KRISTÓ 1988:

328–329), mely a szb.-hv. *Vřbās* átvétele, ennek tövében talán egy ie. **wřbhā* 'fűzfa' (vö. óe. szl. **vr̥ba* 'fűzfa') lehet (FNESz. *Vrbas*).

Gerzence vár (1250–1270: castrum *Gressenicha*, KRISTÓ 1988: 316, 1257: castrum *Gresseniche*, Smič. 5: 74) az adatok szerint a 13. század közepén kialakult várszerkezettel bírt (KRISTÓ 1988: 316, 1994e: 234, ZSOLDOS 2011b: 154). Neve azonos a területről adatható folyóéval (vö. 1329: fluvium *Gursenche*, DICKENMANN 1940: 138, vö. KOCÁN 2009: 121–122). A víznév elsődlegességét a név etimológiája egyértelműen igazolja, ugyanis a szláv *gręzb* 'láp, mocsár, sár, iszap' szóból alakulhatott (vö. ŠMILAUER 1970: 72).

Szana vár (vö. 1256: comite de *Zana*, HOKm. 7: 52) körül KRISTÓ GYULA feltételezése szerint nem várispánságból alakult ki a megye, s ZSOLDOS ATTILA is utal arra, hogy helyi várispánság létét bizonyító adatok nincsenek (2011b: 201). A várnév alapjául szolgáló víznévről (vö. 1256/1352: in fluvium *Zana*, BlagayOkl. 15) annyit tudunk, hogy preszláv ősiségű, az etimológiája viszont nem ismert (FNESz. *Szana*).

Az ispánsági várként számontartott (DÉNES é. n. (b), KRISTÓ 1988: 317) *Csezmice* (1244/1379: terra castrum *Chesmiche*, ÁÚO. 7: 153, 1251: castrum de *Cezmicha*, KRISTÓ 1988: 317) a mellette folyó *Csezmice* patakról (vö. 1317: fluvium *Chesmycha*, DICKENMANN 1939: 90) kaphatta nevét (vö. KISS 1991a: 212). A víznév KISS LAJOS szerint a *Čezma* folyónév kicsinyítő funkciójú *-ica* képzős származéka lehet, a folyónév pedig talán a perzsa *čāšmā* 'forrás, csorgókút' > oszmán-török *çeşme* 'ua.' szóból magyarázható, amely az avar szubsztrátum közvetítésével kerülhetett be a horvátba; vagy esetleg a szláv **čeznŕti* 'eltűnik' ige *-ma* képzős származékából is alakulhatott (i. h.). KRISTÓ GYULA egy *Csezmice* tájegységnevi előzménnyel is számol (1988: 317), mely azonban szintén alakulhatott az idézett víznévből.

Az eddig tárgyalt víznévi eredetű várnevek jórészt *civitas X* vagy *castrum X* formákban adathatók, csupán *Borsova(vára)*, *Ung(vár)*, *Valkó(vár)*, *Küküllő(vár)* és *Kraszna(vár)* esetében van adatunk a magyar *-vár* utótaggal álló kétrészes névalakra. Kétrészes formában adathatók emellett a *Marosvár* és *Temes(vár)* nevek is. Amint utaltam rá, *Csanád* vár korábbi névváltozata *Marosvár* lehetett ([XIV.] 1000 u-ra: *Moroswar*, Gy. 1: 850). Ez az erősség volt Ajtony központja, amit elfoglalása után nevezték át. A korábbi várnév előtagjában a *Maros* víznév (vö. 1217 k.: fluvium *Morus*, SRH. 1: 49; vö. KRISTÓ 1988: 460) szerepel, ami egy ősi **mori* 'állóvíz, tenger, tó' töből alakulhatott, a magyarba pedig szláv közvetítéssel kerülhetett (FNESz. *Maros*¹).

Temes(vár) építésének pontos ideje bizonytalan, először 1212-ben említik (castrum regium *Themes*, FNESz.), ispánja 1177 körülről szerepel (1177/1405: cum villa Sep *Demesiensis* castrum, BORSA 1962/2: 213), BÓNA ISTVÁN szerint azonban 11. századi az erősség (1998: 58). A megye kialakulásának idejéről is

megoszlanak a vélemények, egyes vélekedések szerint Szent István kori lehet, KRISTÓ GYULA szerint viszont Csanád megyéből vált ki a 12. század első felében (1988: 463–464), s ZSOLDOS ATTILA is hasonlóképpen vélekedik azzal a kitétel-lel, hogy megszervezésének pontos ideje nem ismert (2011b: 211). A vár a *Temes* folyóról (vö. 1335: fluviorum *Temes*, KRISTÓ 1988: 464) kapta a nevét, a víznév KISS LAJOS szerint feltehetőleg dák eredetű (< *thībh-isjo*- 'mocsaras'), s a magyarba szláv közvetítéssel (< *Tьmīšb* 'sötét folyó') kerülhetett át (FNESz. *Temes*¹). A 13. század elejéről adatolható *Temes* erősség neve később *Temesvár* (1323: castrum nostri de *Themeswar*, A. 2: 64, lásd még: 1323: Datum in *Thumuswaar*, i. m. 66) formában is szerepel. Elképzelhető, hogy a később létrejött várnév a pontosabb azonosítás miatt vette magára a fajtajelölő földrajzi köznevet. Ezt követően a kétrészes névforma a település megnevezésére is átvonódott (vö. 1474: *civitas Themeswar*, Cs. 2: 22).

A víznévi eredetű várnevek között is találunk olyan várelnevezéseket, amelyek Anonymus gesztájában szerepelnek, ám a történészek nem tekintik őket ispánsági várnak,³² DÉNES JÓZSEF szerint magánvárok lehetnek (1993: 420). Anonymus elbeszélése szerint Ete fia Eudu építette fel a Baranya megyei *Szekcső* (1217 k.: castrum, quod nominavit vulgariter *Zecuseu*, SRH. 1: 96) várát, s a vár neve abból ered, hogy Eudu „ott magának széket és állandó lakot állított”. KISS LAJOS szerint viszont vízrajzi köznév lehet a várnévben (**szekcső*), mely 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag', illetve 'gázló' jelentésben állhatott (vö. FNESz. *Dunaszekcső*, 1994a: 13). Noha a vízrajzi köznév adatokkal nem igazolható, annyi bizonyos, hogy a *szekcső* hangsor másutt is adatolható vizek megnevezésére: *Szekcső* víznév szerepel a régiségben Sáros megyében (1247/1500/1547: in litore fluvii *Zukchu*, CDES. 2: 194, 1272/1331: in fluuio *Zekchew*, HOKm. 5: 47), de hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a Tolna megyei, birtokként említett *Szekcső* (mai *Kaposszekcső*) névben is (1475: possessio *Zekchw*, Cs. 3: 450), a hely ugyanis szintén folyó közelében jött létre. Hasonló metonimikus névadással számolhatunk Baranya megyében is: a víznév a vár (1295/1296: castrum *Zekchu*, Gy. 1: 382), illetve a település (1248: praedium *Schekchu*, Gy. 1: 382) megjelölésére is átvonódhatott.

A P mester elbeszélésében is szereplő Szatmár megyei *Sárvár* (1217 k.: ... castrum ... *Saruuar* vocatur, SRH. 1: 63) az Ecsedi-láp területén épült, melynek korábbi neve, vagy legalábbis „névértéküként használt köznévi jelölője” *Sár* lehetett, s a vár erről kapta nevét. Ez a körülmény magával vonta a megkülönböztetés igényét, vagyis az erősség nevébe a -vár utótag már a kezdetektől

³² Amint az 1.1.6. alponthan utaltam már rá, Anonymus nem csupán megyeközpontként, illetve ispánsági várként funkcionáló várakat említ: egy részükről többen is úgy vélik, hogy nemzeti várok lehettek.

szorosan beletartozhatott, vélhetően jelöletlen birtokos összetételt hozva létre. Annyi azonban bizonyos, hogy benne a *sár* szavunk 'sárból való, sárból készült' jelentése nem kereshető (lásd ehhez a *Földvár* helységnevek és határnevek alapjául szolgáló *földvár* szó magyarázatát, BENKŐ L. 1998h: 131, vö. még 1998d: 87).

1.2.2. A lokális viszonyt kifejező várnevek kisebb számú, de jellegzetes csoportját alkotják azok a nevek, amelyek a várat körülvevő *t á j e g y s é g* (erdőség, hegyvidék) névével jelölik meg az építményt. Ez a névadási mód különösen tipikus az erdőispánságok területén épült várak esetében.

A nagy kiterjedésű zólyomi erdőispánság (vö. 1217 k.: *silvam Zouolon*, SRH. 1: 76, 1271: *predium suum de Zolum*, ÁÚO. 8: 345, 1293: in *Zolum*, HOkl. 135, lásd még: KRISTÓ 1988: 377–378) a 12–13. század fordulóján jöhetett létre (ZSOLDOS 2011b: 235), a vár (1306: *castrorum de Zoulum*, HOkm. 1: 101) ispánját azonban először csak 1222-ből említik (KRISTÓ 1988: 377–378, 1994t: 747). Az erősség az erdőispánságról kaphatta a nevét (vö. KRISTÓ i. h.). Maga a *Zólyom* név KISS LAJOS szerint a szlk. *Zvolen* (< **Zvoleň*) 'kiválasztott, kiváló, nevezetes' személynévből alakulhatott birtoklást kifejező *-jb* képzővel (FNESz. *Zólyom*).

Bereg vár (1332: *castri Bereg*, Gy. 1: 531) a 13. század közepén épült, a beregi erdőispánság központjaként, s a tatárjárás következtében elpusztult *Borsova* vár szerepét vette át. Az erdőispánság azonban lényegesen korábban, már a 12. században kialakulhatott (KRISTÓ 1988: 424–425, PETROVICS 1994a: 97–98, ZSOLDOS 2011b: 136), 1214-ben erdőként adatolható (1214/1550: *silve Beregu*, Gy. 1: 530), 1248-ban már *comitatus*-ként említik. A *Bereg* névben végső soron a *berek* 'liget' földrajzi köznév rejlik (FNESz. *Bereg vármegye*).

A *Sáros* név a 12–13. század fordulóján szintén erdőispánságot (vö. 1249: *terram ad predium suum Sarus pertinentem*, HOkm. 8: 54) jelölt, megyévé alakulásának folyamata 1280 körülől a 14. század elejéig zajlott (ZSOLDOS 2011b: 188). Várát (1259: *Castrum Nostrum de Sáros*, WAGNER 1780: 284, lásd még: 1262: *castrum Sarus*, F. 4/3. 61) 1262 előtt építtette IV. Béla (KRISTÓ 1988: 408). A *Sáros* név a magyar *sár* 'ingovány, mocsár' földrajzi köznév -s képzős származékából alakult (FNESz. *Sáros*).

KRISTÓ GYULA tájnévi (vö. 1217 k.: *ad silvam Zepus*, SRH. 1: 73) eredetűnek tartja *Szepes* vár (1249: in *castro Scypus*, CDES. 2: 230, lásd még: 1343: *castrum Scepus*, AOkl. 27: 94/85) nevét is (1988: 393). A terület a 11. században még lakatlan erdőség, a 12. században indul meg a betelepülése, megyévé alakulása (ZSOLDOS 2011b: 205), és KRISTÓ épp a név alapján feltételezi, hogy elsőként magyar betelepülőkkel kell számolnunk. KISS LAJOS magyarázatát alapul véve úgy véli ugyanis, hogy a *Szepes* tájnév magyar névadóktól származik, pusztá személynévből alakulhatott (vö. 1261: *Sepus* szn., 1279: *Zepus* szn., ÁSz.), s

benne a *szép* melléknév rejlik (FNESz. *Szepesség*, KRISTÓ i. h.). Személynév > tájnév alakulásmódra azonban nemigen találunk példát (vö. pl. JUHÁSZ D. 1988), a *Szepes* várnév létrejötte kapcsán inkább a tájnév és a személynév együttes hatásával számolhatunk, s magyar, illetve szláv nyelvből való alakulása egyaránt valószínűsíthető (vö. KENYHERCZ 2018). A várat bő két évszázaddal később *Szepesvára*-ként (1465: *Scepeswara*, Cs. 1: 250) említik, a korábbi *Szepes* névhez a *vár* köznév birtokos személyjeles formája kapcsolódott, s ennek alapján az is felvethető, hogy az elsődlegesen *castrum* lexémával álló várnév mögött valójában kétrészes név rejlik. A megye KRISTÓ szerint a 12–13. század fordulóján jöhetett létre, míg ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé alakulását korábbra, a 12. század második felére teszi, melynek megszervezése során épült fel a szepesi vár, s a régészeti kutatások is arra mutatnak, hogy erődítménye már a 12. század utolsó negyedében kővár lehetett (FELD 1994b: 637, ZSOLDOS 2001: 24, 29).

Szintén tájegységet (vö. 1239: *Zagaria/Zagraia* super una terra, HOkm. 8: 34) jelölt elsődlegesen a szlavóniai *Zagorje* várnév (1258: *castrum Zagoria*, FEJÉR 1839: 17), ezt támogatja a név szemantikai tartalma is: 'hegyen túl' (a név a szl. *za* 'mögött, mögé' és a szl. *gora* 'hegy' szó összetételéből keletkezett, melyhez *-ja* gyűjtőnévképző társult, ŠMILAUER 1970: 29, 69, 197). A várispánság KRISTÓ GYULA szerint a 11. század vége után jöhetett létre (1988: 310, 1994r: 738), ZSOLDOS ATTILA pedig mindössze annyit mond, hogy megszervezési ideje nem ismert, s a forrásokban elsőként a 13. századtól szerepel (2011b: 228). A szlavón területekről adatolható nevek kapcsán ugyanakkor általános kérdésként merül fel, hogy ezek az elnevezések egyáltalán használatban lehettek-e a magyarok körében. Minthogy azonban a várak mind közigazgatási, mind gazdasági szempontból igen jelentősek voltak, véleményem szerint talán feltehető, hogy a magyarok ismerhették ezeket az elnevezéseket — ez néhány név esetében a névforma alapján valószínűsíthető —, még ha nem is váltak általános használatúvá.

Az 1215-ből helységnévként adatolható Szatmár megyei *Erdőd*-nek 1216-ban ispánját említik (Jobe Comitum de *Erdovde*, DL. 72374), 1231-ben pedig erdőnévként (siluam *Erdeud*, ÁÚO. 11: 232) szerepel az elnevezés, ezek alapján egyes szakemberek szerint létezhetett egy Erdőd székhelyű erdőispánság (vö. JUHÁSZ D. 1988: 20, 72), melynek megszervezése a 12–13. század fordulójára tehető (ZSOLDOS 2011b: 149), sőt feltételezik egy *Erdőd* nevű korai földvár létezését is (ezt egyelőre régészeti ásatások nem igazolták megnyugtatóan, vö. SZŐCS é. n.), ENGEL PÁL ugyanakkor vár nélküli királyi erdőuradalomnak tartja a 14. századra vonatkozóan (1996: 126). Amennyiben valóban létezett a vár, neve a környező erdőségre utal, a korábban 'fiatal, sarjadó erdő', később általános 'erdőség' jelentésben álló *erdő* lexéma (TESz.) *-d* képzős származékából alakult az erdőnév.

1.2.3. A korai ispánsági várakra kevésbé jellemző, hogy kiemelkedésen épültek, a későbbi várak esetében már inkább számolhatunk ezzel (vö. KOVÁCS H. 2015b: 105, KRISTÓ 1988: 93–94), s ez a motívum a névadásban is megmutatkozhat. A hegynév elsődlegességét ugyanakkor jobbára csak délvidéki várak megjelölései kapcsán valószínűsíthetjük, ezzel számolhatunk a *Pozsega*, *Garig*, *Lipóc*, *Gorica*, *Gora* és *Kemlük* ~ *Kemlék* várnevek esetében.

Pozsega(vár)-at Anonymus említi elsőként (1217 k.: castrum *Posaga*, SRH. 1: 88, lásd még: 1250: castrum de *Posega*, Cs. 2: 393, 1401: castrum nostrum *Pozegawar*, ZO. 2: 301, 1445: castrum *Posogawara*, DL. 33794). Maga az ispánság és a megye KRISTÓ szerint nem tekinthető korai alapításúnak (1988: 296, 1994j: 553), ZSOLDOS ATTILA szerint azonban önálló megyévé válásával — noha erre vonatkozó adatok csupán a 13. század elejétől említődnek — már a 12. század második felében számolhatunk, a megye történetének több jellemzője ugyanis „a megye királyi uradalomból való kifejlődésére látszik utalni” (2011b: 181). A név szláv eredetű (vö. szerb R. *požega* ’tűzzel irtott és művelésre alkalmassá tett hely’, FNESz. *Pozsega*), s szemantikai tartalma alapján feltételezhetően tájegységet jelölhetett elsőlegesen. Ez a tájegységnév később a magyarba is átkerült, s a kétrészes *Pozsegahavasa* formában hegyvonulatot is jelölt (vö. 1294: *Posogahouosa*, Gy. 1: 249). A tájegységnév vagy a hegynév előtagja vonódhatott át a vár megjelölésére.

A sziklacsúcsra épült szlavóniai *Garig* várat 1256-ban említik először (castrum *Garig*, KIS–PETRIK 2008: 425, lásd még: 1380: castrum *Garygh*, Cs. Körös 34). A név ezt megelőzően *Garig* formában tájegység neveként adatolható (vö. 1264: quod terram suam sitam in *Garyg*, Smič. 5: 319, 1192: montem *Garig*, KIS–PETRIK 2008: 22). A vár köré szerveződő ispánság és megye a tatárjárást megelőzően somogyi várföld volt (KRISTÓ 1988: 314–315, 1994d: 230). A várnévben feltehetően a szláv eredetű *garišta* ’felperzselt erdei tisztás, égetéses irtás’ főnév rejlik (ŠMILAUER 1970: 64, NADILO 2004).

A 13. század közepe táján épült szlavóniai *Lipóc* vár (1373: castrum nostrum *Lippouech*, HOKm. 7: 413, korábbi említése 1283-ból való, FÜGEDI 1977: 163) ispánsági várként való besorolása is bizonytalan (vö. DÉNES é. n. (b)), bár KRISTÓ GYULA a podgorjei várispánság váraként említi (1988: 325). Esetében szintén gyanítható, hogy az azonos korból említett hegynév (1251: montem quendam *Lipouch* nomine, HOKm. 6: 59) vonódhatott át a megjelölésére. A hegynév szerbhorvát eredetű lehet (vö. szb.-hv. *Lipovac* hn., szl. *Lipovci* tsz. ’Hársliget’, FNESz.), melyben végső soron az összsl. **lipa* ’hársfa’ szó rejlik (FNESz. *Lipóc*).

A szlavóniai *Gorica* és *Gora* várneveknek (1261: castrum *Goricensis*, DICKENMANN 1940: 169, 1242: castrum de *Guora*, SZABO 1920: 65) nem adatolható ugyan hegynévi párjuk, ám a nevek etimológiája alapján — vö. szl. *gora* ’hegy’

(ŠMILAUER 1970: 69) — mindkét esetben feltehető hegynévi előzmény, ez mint az eddigi példák mutatják, névrendszertani szempontból is alátámasztható.

Hasonló névalakulással számolhatunk a Kőrös megyei *Kemlük* ~ *Kemlék* várnév esetében is, noha a *Kemlék* hegységnevének korai adatai szintén nem maradtak ránk. A vár a tatárjárás idején már szerepel (1243: *castrum nostrum Kemluk*, Smič. 4: 191, 1264: *comes de Kemnuk et iobagiones castri*, SZABO 1920: 97, 1291: *castrum nostrum de Kemluk*, HOkm. 8: 295), nagy méretű hegyi erősség volt (SEBŐK 1994a: 341), neve végső soron a szb.-hv. R. **Kamnik* 'köves hely' szóval hozható összefüggésbe (FNESz. *Kalnik*).

Az eddig tárgyalt várnevek kapcsán (táj-, hegy- és víznevekkel való azonosság esetén) az adatolás esetlegességei ellenére is nyilvánvalóan a természeti nevek az elsődlegesek. Ez akkor is így van, ha a táj-, hegy- vagy víznévnek nincs korai adata, vagy ha az azonos alakú várnév adatai korábbiak. A várak nevei ugyanis nagyobb valószínűséggel kerülhettek be gyakrabban a fokozatosan terjedő hivatalos írásbeliség termékeibe, ilyen módon pedig korábbról datálható adataik is nagyobb eséllyel maradtak ránk.

A Szlavóniában épített várak nevének besorolása ugyanakkor több esetben problémás. Valamennyinek végső soron szláv eredetű neve van, ám ez a név — mint a fentiekben idézett példák mutatják — elsőként gyakorta vizet (*Szana*, *Orbász*, *Csezmice*, *Gerzence*) vagy tájat, tájegységet, erdőséget (*Gora*, *Garig*, *Gorica*, *Zagorje*, *Lipóc*) jelölt, s csak később vált használatossá a vár megnevezésére. Minthogy a várnévadás körülményeit pontosan nem ismerjük, nem állapítható meg, hogy a szláv névformát az ott élő szláv nyelvű lakosok kezdték-e el a várra is használni, s így kerülhetett át a magyarok névhasználatába (ha egyáltalán használatban lehettek ezek a magyarok körében; a szlavón nevek, amint korábban utaltam rá, eleve problémásak ebből a szempontból), ebben az esetben a név megnevező funkciójú jövevénynév; vagy a várat az ide küldött magyarok nevezték el az általuk birtokba vett szláv víz- vagy tájnév alapján, s ilyen módon a várnevekben lokális viszony fejeződik ki.

1.2.4. A természetes helyek mellett sokkal ritkábban ugyan, de mesterséges, emberek által létrehozott objektumok neveit is felhasználták várak megjelölésére. Az erősségnek a más, *e m b e r a l k o t t a h e l y h e z* való lokális kapcsolatra utaló névformák jórészt metonimikus névalkotással, azaz formai változás nélkül vonódtak át a vár megjelölésére, csupán elvértve jelenik meg ez a szemantikai tartalom szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott kétrészes névformákban.

A vár és a szomszédos település a középkor folyamán szoros kapcsolatban állt egymással: várak egyrészt épülhettek a már korábban meglévő településeken, azok közelében, vagy épp fordítva, az újonnan épült várak köré szerveződött a várnépek lakta település (vö. SZENDE 2013). E közeli viszony eredménye, hogy gyakran a várak és a közelükben fekvő települések azonos nevet viseltek — ez

az eddig tárgyalt nevek jelentős hányadában is így van. BENKŐ LORÁND véleménye szerint a névadás irányát a településnevek és a várnevek kialakulása kapcsán nem szükségszerű meghatározni: „Ha egyrészt a vár, másrészt a terület, vidék, birtok, település stb. azonos helyen, azonos névvel fordul elő, nevük keletkezésének kronológiai viszonyát a valóságban és a szemléletben köztük fennálló szoros kapcsolat következtében általában nem szokás és nem is szükséges különválasztani. Ez az oka annak, hogy a szakirodalomban helyileg és névileg úgy kezelik e viszonyt, mint vár és terület, helység stb. egységét” (2003a: 45). A legkorábbi ispáni várak kapcsán azonban — vármegyéknek is nevet adó erősségekről lévén szó — az valószínűsíthető inkább, hogy a település kapta a várról a nevét (pl. a *Fehérvár* várnév szemantikai tartalma alapján bizonyosan az erősség megnevezésére szolgálhatott elsődlegesen, s később ez a név vonódott át a település megjelölésére (hasonlóan vélekedett: ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 34). *Tolnavár* 1093-as településnévi adata (ville *Tolnauar*, ÁÚO. 6: 69) szintén a várnév elsődlegességét mutatja stb. Ez a névadási mód ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az erősség melletti településekkel nem is kell számolnunk a vár építését megelőzően, csupán arról van szó, hogy a település elnevezésére a vár nevét vették át. Van azonban néhány várnév, melyek esetében a név etimológiája, etimónjának szemantikai tartalma vagy településtörténeti ismeretek alapján a településnév elsődlegessége valószínűsíthető, azaz a név az erősségnek a lakott helyhez való viszonyára utal.³³

A 11. század vége után létesült ispánság és megye központjaként működő szlavóniai *Varasd* vár (1443: ... castra ... *Varosd*, Z. 9: 58) határvédő feladatokat látott el (SEBŐK 1994c: 713, ZSOLDOS 2011b: 221). *Kőrös* vár (1193: *Ysanus curialis comes de Kris*, DiplCom. 82, 1223: *castro Kris*, Smič. 3: 232–233, 1268: *Castri Crisiensis*, ÁÚO. 8: 190) már az őskorban erődített hely volt, a középkori vár építésének ideje azonban nem ismert, a megyét és az ispánságot a 11. század végét követően hozták létre (KRISTÓ 1994q: 713), ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé válását a 12. századra teszi (2011b: 164). Mindkét név települések megnevezésére szolgálhatott elsődlegesen: vö. *Varasd*, *Kőrös* települések (1193: *vorof*, FNESz. *Varasd*, 1397: *ciuitatem Varasd*, F. 10/2. 418; 1223: *Cris*, FNESz. *Kőrös*). *Varasd* esetében a név etimológiája alapján gyanítható ez: a magyar város ’váras’ köznév -d képzős származékából alakult (FNESz. *Varasd*), ilyen szemantikai tartalommal az elsődleges várnevek között egyedülálló volna. A *Kőrös* várnév településnévi előzményében a szb.-hv. *krīž* ’kereszt’ (< lat. *crux*,

³³ Noha BENKŐ szerint — amint fentebb már utaltam rá — a névadás irányát nem szükségszerű meghatározni, magam mégis megkíséreltem egyfajta sorrendiséget felállítani a településnevek és a várnevek elsődlegességére vonatkozóan, szem előtt tartva azt is, hogy a település és a vár létrejöttének időbeli viszonyai nem feltétlenül feleltethetők meg a településnév és a várnév létrejöttének időbeli viszonyaival.

crucis 'kereszt') szó lehet, s azzal állhat kapcsolatban, hogy templomát a Szent Kereszt tiszteletére szentelték fel (FNESz. *Kőrös*). Emellett kisebb valószínűséggel az is felvethető, hogy a várnév a magyar *kőrös* fanévvel lehet kapcsolatban (vö. FNESz. *Kiskőrös*).

A szlavóniai *Gordova* erősséget közvetett módon 1244-ben említik (weznicius castri de *Gordoa*, ÁÚO. 7: 154), ekkoriban indulhatott meg az ispánság és a megye szerveződése, ez azonban nem fejeződött be (vö. KRISTÓ 1988: 315–316). A várnév előzményéül KRISTÓ GYULA tájegység névvel számol (uo.), ám feltehető az is, hogy nevében a szláv *gordъ* 'város, vár' szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 69), melyhez a szláv *-ova* birtokos képző társult, ez alapján nem a tájegységnév, hanem a várnév vagy településnév elsődlegessége gyanítható.

Bizonyosan településnévi előzménnyel számolhatunk *Nyitra* vár (1217 k.: de castro Nougrad et *Nitra*, SRH. 1: 74, lásd még: 1247: Castri *Nytriensis*, ÁÚO. 7: 226) esetében. Az erősségről feltételezik, hogy a magyar honfoglalásig a Morva–Duna–Garam közti szlávság világi és egyházi központja lehetett (KÖBLÖS–SZŐKE 1994: 498–499, BÓNA 1998: 35), BÓNA ISTVÁN szerint azonban a morva–szláv erődítések nem éltek túl a magyar honfoglalást, a 10–11. században épülhetett itt rácsszerkezetű vár (1998: 36–37). Nevét a már a honfoglalás előtt adatolható *Nyitra* helységről (871 k.: in loco vocato *Nitrava*, MELICH 1925–1929: 334) kapta (KISS 1992: 413), mely végső soron a germán eredetű *Nitrava* víznévből való, vö. 1326: fluvium *Nitra* (Gy. 4: 436) < **neid-* ~ **nid-* 'folyik, áramlik' (FNESz. *Nyitra*; BENKŐ L. 2003b: 136, KRISTÓ 2003: 74, vö. FNESz. *Nyitra*).

A településnévből alakult nevek közé sorolható a Fejér megyei *Úrhida* (1009//+1257: *Hurhida* civitatis, Gy. 2: 412; vö. település: 1437: *Vrhida*, Cs. 3: 355) várnév is. A név előtagja egy *úr*-nak hívott trónörökös herceg birtokában lévő híddal kapcsolatos (FNESz.). A *hida* második névelemként személynévhez vagy személyt jelölő szóhoz kapcsolódva másutt is szerepel településnevekben, lásd például a Kolozs vármegyei *Apáthida* (+1263/1324/1580: *Apathida*, Gy. 3: 342) vagy a Zaránd vármegyebeli *Tamáshida* (1332–1337: *Thomashida*, Cs. 1: 746) neveket. A *-hida* utótag ezek alapján TÓTH VALÉRIA szerint speciális településnév-formánsnak tartható (vö. 2008: 186), azaz a már meglévő, hídról metonimikusan településre átvonódó *-hida* utótagú helységnevek mintájára számos további hasonló szerkezetű településnév létrejött, immár hídnévi előzmény nélkül. S noha *Úrhida* település esetében a helységtől ÉK-re ma is megtalálható egy híd a Sár-víz fölött (FNESz., Gy. 2: 412), ez azonban csak közvetett bizonyítéknak tekinthető az egykori hídnév meglétére. Mindenesetre megállapítható, hogy hasonló névadási indíték (hídra utalás) a korban más várak esetében nem merül fel, ezért a név nagy valószínűséggel települést jelölt elsődlegesen.

A *Nyitra* megyei *Szolgagyőr* várispánság kezdetben határvédelmi céllal jött létre, s KRISTÓ GYULA kialakulását a 11. századra teszi (1994m: 654), ZSOLDOS

ATTILA ellenben megszervezésének idejét ismeretlennek mondja, mely kapcsán csupán annyi bizonyos, hogy a források 1113-tól említik várnépeit és földjeit. A várispánság az oklevelekben *galgóci* néven is feltűnik, mely a két várispánság azonosságát mutatja (2011b: 207). Az erősség neve az írott forrásokban először 1224-ben szerepel (castro *Zulugageuriensi*, Gy. 4: 384, 1258: castro *Zulgageur*, i. m. 385), ispánjáról legkorábban 1239-ben tesznek említést (comes de *Zulgageur*, i. m. 384); a vár azonban nem volt hosszú életű, 1294 előtt elpusztult, s területe magánkézre került (ZSOLDOS 2011b: 208). Maga a várnév KRISTÓ szerint szintén településnévi előzményű lehet, a középkori települések esetében ugyanis másutt is előfordul, hogy az eredeti helységnév egy előtagot kapott annak jelzésére, hogy lakói szabad vagy szolga jogállásúak voltak (1988: 357; vö. település: 1217: *Zulgageur*, FNESz.), hasonló névadási motívumra viszont a várnevek körében nincs példa, ezért a névforma települést jelölhetett elsődlegesen.

Több esetben bányák közelében emeltek várakat a bányák, illetve a kitermelt só, arany, ezüst stb. forgalmának biztosítására. Ez a névadási motiváció jelenik meg a Nyitra megyei *Bánya* (1217 k.: ... castra ... *Bana*, SRH. 1: 79, lásd még: 1258: castro *Banya*, Gy. 4: 348) várnévben, mely egy a 11. században határvédő feladattal létesült erősséget jelölt (KRISTÓ 1988: 361–362, 1994a: 80). A bányai határvárispánság megszervezésének ideje nem ismert, várnépei és földjei 1156-ban tűnnek fel (ZSOLDOS 2011b: 129). Hasonló funkciója volt a Belső-Szolnok megyei *Désvár*-nak (1236: *Deeswar*, BENKŐ L. 1998j: 158, lásd még: +1261: hospites de *Desvar*, Gy. 2: 148), a 13. században épült (SZABÓ T. 1943: 7) vár *Dés* településsel (1214: *Dees*, FNESz.), illetve a közeli sóbányával, *Désakná*-val (1236: *Deesakana*, FNESz.) áll szoros kapcsolatban, innen az erősség nevének előtagja, mely a vár földrajzi köznévvel alkot összetételt.

A Sáros megyei, 1288–1298 között épült (FÜGEDI 1977: 192) *Sóvár* (1217 k.: *castrum Salis*, SRH. 1: 17) áttételesen szintén településről, végső soron ugyanakkor — amint az a név utótagjából is kitűnik — egy korábbi erődítményről kapta nevét, az építmény előzményéül ugyanis egy korábbi vár szolgált, mely a községtől délre, a mai *Várhegy*-en épült, s pusztulását követően, tőle hat kilométerre, a *Tarkő* nevű hegyen építették újjá (SOÓS 1922–1923: 244). A későbbi várra az oklevelekben először 1288-ban történik utalás, név nélkül, amikor a Soós család IV. Lászlótól várépítésre kap engedélyt *Sóvár* településen: *Castrum construere in praedicta Terra Sowár* (WAGNER 1780: 52). Később a helységről az újonnan felépült erősséget szintén *Sóvár*-nak nevezték (1458: *castri Sowar*, DL. 15296), melyre minden bizonnyal hatással lehetett a régi vár emléke is. A *Sóvár* névben végső soron anyagnév rejlik, s a vidékre jellemző tevékenységgel áll kapcsolatban, a közelben folyó sóbányászatra (FNESz. *Sóvár*), a közeli bánya termékére, tehát közvetve a vár funkciójára utal: a korai erődítmény a sószállítás védelmére szolgált.

A településnévi előzményű várnevek közé sorolható a csupán Anonymus által említett Csongrád megyei *Alpár* (1217 k.: castrum *Olpar*, SRH. 1: 84) erődítmény neve, melynek meglétét P mester a honfoglalás előtti időkre teszi. Az erősség a geszta szerint Árpád fő ellenlábásának, a bolgár Salán vezérnek volt a vára, a régészeti leletek tanúsága szerint azonban csupán a 12. században épült fel (KRISTÓ 1988: 22, BÓNA 1998: 47, vö. DÉNES 1993: 420). Nem tartják ispáni várnak, GYÖRFFY szerint az erődítmény a Bor-Kalán nemzetség vára lehetett (Gy. 1: 891). A vár nevét vélhetően a közeli településről (1209: praedium *Alpar*, Gy. 1: 890, 1276 Pp: villa *Alpar*, uo.) kaphatta, mely személynévi eredetű (vö. 1279: *Alpar* szn., FNEsz. *Abaújalpár*).

Szintén településnévi előzménnyel számolhatunk a korai püspökségi várak esetében, a püspökségek központjai eleve lakott területek voltak ugyanis. A püspökségek védelmére hozták létre a monostorok mellett a várakat, melyeket szintén a település nevével jelöltek meg.

Itt említhető meg a földsáncokkal körülvett Fejér megyei *Kalocsa* vár (1431: castellani de *Kalacha*, Cs. 3: 306, lásd korábban latin formában: 1393: castellanus castri *Colocensis*, Z. 4: 514), mely a 11. század elején létesült első székesegyház mellett épült fel, s a kalocsai érsek rezidenciájául szolgált. A tatárjárás pusztítását követően a várat kőből építették újjá (ASBÓTH 2004: 366). A település nevét ([1003–1007]: Ascrium *Colocensem* episcopum, Gy. 2: 427, lásd még: 1318: Datum *Colochae*, i. m. 430) pusztá személynévből (vö. 1273: *Kolocha* szn., ÁSz., *Kalach* szn., BánffyOkl. 1: 290) magyarázzák (ennek alapja talán az ótörök *Qalač* 'maradék' személynév és törzsnév lehet, FNEsz.). A várnévi említésben azonban a személynévi előzménnyel csak a településnévi áttétellel számolhatunk. Magának a várnak csak jóval későbbi adatai maradtak ránk, a forrásokban először 1387-ben tűnik fel, amikor várnagyát említik (Zs. 1: 9/88).

A legkorábbi, Szent István király alapította püspökségek közé tartozott az egeri püspökség. A mai vár területén már a 10. századra adatolhatóan állt egy körtemplom, illetve egy ahhoz csatlakozó lakóépület, mely fejedelmi vagy nemzetségfői szállásközpontra utal. Egerben azonban ebben az időben nem állt vár, így ispánsági központ sem létesült (KRISTÓ 1988: 395–396). A tatárjárás pusztítását követően vették körül kőfallal a püspöki központot (KOVÁCS B. 1994: 179). *Eger* váráról a források először 1323-ban szólnak, név nélkül, melyben a püspök várnagya, Herricus tűnik fel (1323/1348: comese Herrico castellano domini nostri [episcopi *Agriensis*], Gy. 3: 83). Később, az 1400-as években az erősség neve többször felbukkan latin formában (lásd pl.: 1405: castra *Agriense*, F. 10/4. 387, 1475: castrum nostrum *Agriense*, Cs. 1: 52). Neve metonimikus módon alakult a településnévből ([1009]/1261/1271: *Agriensis*, Gy. 3: 80, lásd még: [1145–1185]: civitas *Agriensium*, i. m. 81), mely végső soron arról a patakról (1279: iuxta fluvium *Agrie*, Gy. 3: 82, FNEsz. *Eger*¹) kapta

nevét, amelynek partjain épült. A pataknev a m. *éger* ~ R., N. *eger* fanévből alakult (FNESz. *Eger*¹).

Pécs vára a pécsi püspökséghez tartozott. Az államalapítás idején Pécs — feltehetően azért, mert ekkor még nem állt vára — nem vált megyeszékhellyé, a világi közigazgatás központja *Baranyavár* lett. Az erősség építése a 13. század második felében meginduló várépítésekhez kapcsolódik, ebben az időben alakították át a pécsi püspökök rezidenciájukat várrá (KOSZTA 1994b: 535). Hogy a püspöki központ védelmét a vár felépülte előtt milyen rendszer biztosította, azt az újabb kori régészeti kutatások eredményei egyelőre nem tisztázták (lásd erről: FELD 2012: 400–402). Pécs várát a források az 1284-re tehető, a Kőszegiek által mért támadás, majd ostrom alá vétel kapcsán említik (1291: *quando avi nostri in expugnatione castri Quinqueecclesiensis fuissent*, Gy. 1: 357, a névadatok összegyűjtése során a várra vonatkozóan csupán latin formát találtam). Várnagya 1291-ben (*comes Bolagh! castellanus Quinqueecclesiensis*, uo.) tűnik fel. A vár az azonos nevű településről ([1167] 1165-re: in *Ungaria in loco qui Quinqueecclesiensis dicitur*, i. m. 357) kapta nevét, mely a latin *Quinque ecclesiae* ’öt templom’, esetleg egy késői latin **Quinque (martyrum) ecclesia* ’öt vértanú temploma’ szókapcsolatból jött létre, s a feltevés szerint a település az ott emelt „öt kőfaragó vértanú emlékéét őrizte meg” (FNESz.).

A váradi püspökséget eredetileg Bihar központtal alapították, melynek székhelyét I. László király azt követően, hogy a kunok feldúlták Biharvárat, Váradra helyezte át. Itt alapította meg I. László a 24 kanonokból álló Szűz Mária-prépostságot, melyet püspöki egyházzá emelt. *Várad* kis méretű, kör alakú földvára a Sebes-Körös és a Pece patak közötti mocsaras, nagy kiterjedésű területen épült fel a 11. században, melyet fa-, később kőfallal is megerősítettek. A tatárjárás következtében a várossal együtt a vár és a székesegyház is megsemmisült (ALMÁSI 1994b: 712, ALMÁSI–BÓNA–MAROSI 1994: 480–481, Gy. 1: 684). Az újjáépült erősség a forrásokban 1454-től említődik (in *castro Waradiensi*, DL. 31147, ENGEL PÁL a várnév első előfordulását 1451-re datálja, 1996: 374, erre vonatkozó forrást azonban nem találtam). A településnév (1216/XVIII: in *loco Waradiensi*, Gy. 1: 682, [XIII.] 1235-re: in *civitate Waradino*, uo.) és talán a korábbi földvár neve (mely ugyanakkor az írott forrásokban nem maradt fent) vonódhatott át komplex módon a későbbi várra, mely a m. *várad* ’udvarhely, kis erősség, kis vár’ köznévből vagy közvetlenül a vár főnévből keletkezett (FNESz. *Nagyvárad*), melyhez -d helynévképző járult (SZEGLÉNYI 1991: 253).

A Nógrád megyei Vác vár a váci, Szent István király által alapított (KRISTÓ 1988: 428, KUBINYI 1994: 705) püspökséghez tartozott. Nevét a források 1276-ból *Wancii castro* (Gy. 4: 310) alakban említik, korábban, 1074-ben német formában (*Wazenburg*, i. m. 311) adatolható, mely a német városi polgárság telepítésére utal Vácon (Gy. 4: 314). Vác vár nevét az azonos nevű településről

kapta (+1075/+1124/+1217: terminus cum episcopalis Sancte Marie Wacensis civitatis, Gy. 4: 310), német elnevezése a magyarból való (MELICH 1912: 102), melyhez a *burg* 'vár' jelentésű főnév kapcsolódott (FÖRSTEMANN a német *Wazo* személynevet látja benne, 1856: 1272–1273). Magát a várnév alapjául szolgáló településnevet többféleképpen értelmezték, az egyes etimológiai magyarázatokról MELICH JÁNOS adott közre átfogó szakirodalmi áttekintést (1912). A név feltehetően puszta személynévből keletkezett magyar névadással (vö. [1074/14. sz.]: *Wach* szn., 1227/1446: *Wach* szn., ÁSz., lásd még: 1219/1550: *Vacy* szn., VárReg. 40, utóbbi névben a *cy* betűkapcsolat *c* hangértékben áll, MELICH 1912: 100). A legelterjedtebb magyarázat szerint a településnév személynévi eredetű lehet, mely jórészt a Bécsi Képes Krónikában leírt 1074-es legendán alapul, eszerint akkoriban a területet erdőség borította, ahol egy *Vác* nevű remete is élt, róla nevezték el a települést (vö. BEL 1737: 112, FÖRSTEMANN: 1856: 1272–1273, MELICH 1912: 100–101, Gy. 4: 314). KISS LAJOS szintén személynévi eredettel számol, eszerint *Vác* település puszta személynévből keletkezett magyar névadással, s benne végső soron szláv személynév rejlik (vö. cseh R. *Vác* szn. < cseh *Václav* szn. < **vъceslavъ* 'Vencel'; le. *Wac* szn., FNEsz.).

1.3. Átvett várnevek

A magyarság a Kárpát-medencébe betelepülve több várat is talált itt, s több esetben is átvette ezek szláv eredetű nevét: ez valószínűsíthető *Visegrád* és talán *Nógrád* esetében. De a honfoglalást, illetve az államalapítást követően épült várak körében is találunk olyanokat, amelyek szláv nevet kaptak, a Kárpát-medencében ugyanis továbbra is számolnunk kell szláv nyelvű lakossággal (ehhez vö. HOFFMANN–TÓTH V. 2016: 14–15). Ezek a szláv nevek azonban nyilvánvalóan szintén bekerülhettek a magyarok névkincsébe is, a várak nevei ugyanis nemcsak szűk környezetükben, hanem sok esetben — legalábbis bizonyos társadalmi rétegek számára — országosan ismertek voltak. A magyar névhasználatot néhány várnév esetében a név hangalakja is tükrözi, a *Bolondóc*, *Galgóc* nevek esetében a nevek végződése jelzi ezt, a szláv *-ovec* végű nevek ugyanis rendre *-óc* végződéssel adaptálódnak a magyar nyelvbe (vö. KENYHERCZ 2007, 2014), máskor a mássalhangzó-torlódások feloldása utal a magyar névhasználatra (pl. é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279 és 1247: *castri de Barana*, uo.). Ezek a névformák az adatok szerint — egyetlen példát leszámítva — nem egészültek ki magyar földrajzi köznévi utótaggal. Az átvett nevek a magyar névhasználók számára — a magyar névrendszer részeként — megnevező funkciójúak, azaz csupán annyit közölnek, hogy az adott erősségnek az a neve (HOFFMANN 1993: 47–48).

Az átvett nevek közé sorolható a már említett *Doboka*, *Baranya*, illetve *Komárom*, esetleg *Liptó* mellett (ehhez lásd az 1. pontban írottakat) az átadó nyelvben kétrészes *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*, illetve az átadó nyelvben is egyrészes *Zemplén*, *Moson*, *Galgóc*, *Trencsén*, *Sztompa*, valamint *Bolondóc* várnevek.

A *Visegrád* várnevet (1009//+1257: *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705) KRISTÓ GYULA szerint a honfoglaló magyarok az itt talált szlávoktól vették át (1988: 251), szláv nyelvi jelentése: 'magas vár' (< szl. *vysokъ* 'magas' + *gradъ* 'vár', ŠMILAUER 1970: 69, 194, FNESz. *Visegrád*). Az átvétel ideje nem állapítható meg, annyi bizonyos, hogy a név már 1009-ből adatolható, az eredeti oklevél azonban csak későbbi másolatban maradt fönt. Maga a vár egy későrómai erőd felhasználásával épült a 10. században (BÓNA 1998: 25).

A korai megyeszékhelyeinkre nem jellemző módon hegyi várként épült *Nógrád* vár (1217 k.: de castro *Nougrad*, SRH. 1: 74, lásd még: 1229: castrum *Nougrad*, Gy. 4: 277) egyes vélemények szerint honfoglalás előtti bolgár-szláv erősség lehetett, melyet a magyarok elfoglaltak (FELD–SEBŐK 1994b: 494). A megye és az ispánság is korai alapítású, Szent István kori lehet (KRISTÓ 1994g: 494). A név szláv eredetű, az átadó nyelvben kétrészes, vö. **Novъgradъ* 'új vár' (FNESz. *Nógrád*), s talán a közeli Honthoz képest jelölhetett új erősséget (JUHÁSZ P. 2018: 28).

Csongrád várat (1217 k.: castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclauī secundum ydioma suum *Surungrad*, id est nigrum castrum, SRH. 1: 84, lásd még: 1247/1465: castrum *Chongradiense*, Gy. 1: 893) Anonymus elbeszélése szerint Ond fia Ete építtette. Szláv neve alapján (*Čъrnъgradъ* 'fekete — földsáncokból álló — vár', FNESz. *Csongrád*) a szakirodalom 9. századi bolgár erősségnek véli (KRISTÓ 1988: 440, LŐRINCZY 1994: 154). BÓNA ISTVÁN a nem talált várak között sorolja fel, s egy török palánkvár utódjának tartja (1998: 55). A megye és a várispánság létrejötte egyes vélekedések szerint (pl. GYÖRFFY GYÖRGY, NIKLAY PÉTER) Szent István kori, a 11. század elejére tehető. KRISTÓ GYULA szerint is 11. századi lehet a várkerület, s az 1030–1040-es években jöhetett létre (KRISTÓ 1988: 440, PETROVICS 1994b: 154), az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél ugyanis csongrádi várnépeket is megemlít (*Cernigradenses cives*). ZSOLDOS ATTILA a megye megszervezésének idejéről csupán annyit mond, hogy nem ismert, azt azonban bizonyosnak véli, hogy a megye és a várispánság a 11. század második felében már létezett (2011b: 147). Mások Csanád megyéből kiszakadt megyének tartják, s így jóval későbbre, a 13. századra datálják (PETROVICS 1994b: 154), ez azonban a várnak, illetve nevének a korai voltát nem, de legalábbis nem feltétlenül kérdőjelezi meg.

A zempléni várispánság már Szent István uralkodásának a végén kialakulhatott (KRISTÓ 1994s: 743–744, BÓNA 1998: 38–39), magáról a nagy kiterjedésű,

határvárként funkcionáló *Zemplén* földvárról (1217 k.: castrum *Zemlum*, SRH. 1: 52) azonban az okleveles források csak későn, az 1220-as évektől adnak számot (1219: castrum *Zemlen*, VárReg. 87, 1220: iobagiones de *Zemlun*, VárReg. 24, 1220: curialis comes de *Zemlun*, VárReg. 25), s ispánját is csupán egy ízben, 1263-ban (comitem de *Zemlen*, Smič. 5: 264) említik (KRISTÓ 1994s: 743–744). A név szláv eredetű lehet, a szláv *zemlъnъ* ’földi’, ’földből való, földvár’ köznévből alakult (FNESz. *Zemplén vármegye*, TAKÁCS 1994c: 743).

Moson vár (1063: castro *Musun*, Gy. 4: 160, lásd még: [1217]/XVIII: castrum *Musuniensis*, i. m. 162) határvár volt, s ahogy nevében is tükröződik, mocsarak közé épült, vö. **Мѡсьнѣ* (*gradъ*) ’mocsári (vár)’ (FNESz. *Mosonmagyaróvár*). A név etimológiailag a m. *moha* főnév szláv előzményével tartozhat össze (*мѡчѣ*, FNESz. *Mosonmagyaróvár*). Emellett a várnév személynévi származtatásának lehetősége szintén nem zárható ki, az Árpád-korban ugyanis, bár nem nagy számmal, adatolható ilyen személynév (1237–1240: *Musun* szn., +1246/+1274/XIV: *Musunch* szn., ÁSz.). E felvetést BENKŐ LORÁND szerint egyrészt támogatja, hogy e vidéken hiányoznak a szláv eredetű földrajzi nevek, másrészt a Maros-Nyárád vízválasztó dombvidéken a helynevek zömmel pusztai személynévből alakultak (1948: 100). Bár a vár kapcsán felmerült, hogy Szent István kori központ lehet (TOMKA 1994: 468–469), KRISTÓ GYULA későbbi keletkezését valószínűsíti (1988: 267), míg a régész BÓNA ISTVÁN a 11–12. század fordulójára teszi a vár létrejöttét (1998: 34). Ez utóbbi datálást erősen valószínűsíti az a körülmény, hogy Moson eredetileg feltehetően a korai Győr megye részét képezte, s ilyen módon szervesen illeszkedhetett a megyei szervezet korai kialakulásának folyamatába (KORDÉ 1994: 469). Mosoni ispánok hiteles kútfőkben 1199 óta szerepelnek (KRISTÓ 1988: 267).

A Nyitra vármegyei *Galgóc* vár (1217 k.: ... castra ... *Colgoucy*, SRH. 1: 79) és a várispánság határvédő funkcióban létesült a 11. században. Galgóczi várföldek oklevélben már 1113-ban említődnek (castellani *Golgocienses*, Gy. 4: 383), ispánjai 1257–1283 között szerepelnek (KRISTÓ 1988: 360–361, 1994c: 229). Az eredetileg a régi, ispánsági földvárat jelölő *Galgóc* (1294: castrum nostri de *Golgoch*; terram castrum nostri *Golgoch*, Gy. 4: 388) neve szláv eredetű, mely az átadó nyelvben **Glogovъcbъ* ’galagonyával benőtt hely’ jelentésben állt (FNESz. *Galgóc*). A szintén *Galgóc*-ként jelölt új típusú kővár 1349–1369 között épült (FÜGEDI 1977: 135), először 1400-ban említik *Galgoch*-ként (Zs. 2: 68/563, ENGEL 1996: 315).

Szintén a 11. századra tehető (ENGEL–FELD 1994e: 689) *Trencsén* vár (1217 k.: ... castra ... *Trusun*, SRH. 1: 79, lásd még: 1208: castrum *Trinciniensis*, de *Trincin*, FEKETE NAGY 79) építése, amit először az 1111. évi zabori alapítólevél említ (*Treinchen* civitas, KNIEZSA 1949a: 7). Kérdéses ugyanakkor a megye 11. század első harmadában történő megszervezése, a megye és a várispánság létét

igazoló adatok ugyanis csupán a 13. század elejétől maradtak ránk (ZSOLDOS 2011b: 213). Neve szláv eredetű, a szláv *Trnka* 'kőkény' személynév szláv birtokos képzős származéka (FNESz. *Trencsén*).

Határvédő feladatok ellátására szervezték meg Pozsony megyében *Sztompa* (későbbi *Stomfa*) várispánságot. A várat 1271 előtt emelték (1271: castrum *Ztumpa*, ÁÚO. 8: 336), építésének pontosabb ideje azonban nem ismert (KRISTÓ 1988: 370, 1994: 611). A várnév egy szláv **Stopava* helynév átvétele lehet, melyben a **stopa* 'mozsártörő, mozsárütő; zúzómalom; mozsár' szó rejlik (FNESz. *Stomfa*).

A Trencsén megyei *Bolondóc* erősség (1217 k.: castra ... *Blundus*, SRH. 1: 79, a forrásokban először — Anonymus említését nem számítva — 1208-ban tűnik fel *Blundix* formában, CDES. 1: 116, lásd még: 1264: castrum *Bolonduch*, FEKETE NAGY 65) szintén várispánsági székhelyként működött a 12–13. században. A határvárispánság megszervezésének ideje nem ismert, talán a 11. századra tehető (ZSOLDOS 2011b: 143). Kérdéses, hogy a név mennyiben hozható összefüggésbe a magyar nyelv *bolond* szavával (KRISTÓ 1988: 362). KISS LAJOS szerint a szláv (vö. cseh *Bludovice* hn. < *Blud* szn.) **blŏdъ* 'tévedés, tévelygés' lexéma rejlik a névben, melyhez a szláv *-ovec* képző kapcsolódhatott, mely később *-óc* formában kerülhetett a magyarba (FNESz. *Bolondóc*, vö. KENYHERCZ 2007, 2014). A szláv eredet mellett szól, hogy az oklevelek többségében a várnévi (lásd pl. 1388, 1424, 1437, 1477, 1496: castrum *Bolondocz*, FEKETE NAGY 65, 1398, 1435, 1439, 1480: castrum *Bolondoch*, uo., 1485: castellanus castri *Bolondocz*, uo.), személynévi (pl. 1521: *Bolondoch*, FEKETE NAGY 87) és településnévi (pl. 1389: civitas *Bolunduz*, FEKETE NAGY 86, 1398: civitas munita seu murata *Bolondocz*, uo., 1424: civitas *Bolondocz*, i. m. 87) említések *-óc* végződéssel állnak. Emellett ugyanakkor — bár kisebb számban — *-s* végződéssel álló nevek is adatolhatók: az anonymusi említésen kívül várnévként mindössze két alkalommal, s viszonylag későn, a 15. század végén fordul elő a várnevek végén ilyen végződés: castrum *Bolondos* (1494, FEKETE NAGY 65), castrum *Bolondos* (1497, DL. 20612); emellett 1515-ben családnévként (*Bolondos*, FEKETE NAGY 65), s egy alkalommal településnévként (1396: oppidum *Bolondoss*, FEKETE NAGY 86) is szerepel ilyen formában. A várnév későbbi *Bolondos* alakváltozatai talán a név eredeti szemantikai tartalmának elhomályosulását tükrözik, s némely esetben esetleg a magyar *bolond*, *bolondos* szóval hozták összefüggésbe (vö. 1533: *Bolondoskotni*, TESz., 1585: *bolondos*, uo.). Ezt a jelentéseltolódást erősíti, hogy a későbbi helynévanyagban másutt is feltűnnek *Bolondvár* típusú nevek, amelyek már kifejezetten a 'bolond emberre jellemző, furcsa, különös' szemantikai mezőhöz kapcsolódnak. Ilyen például az 1755-ös *Leány váron ... avagy Bolond váron* (FNESz. *Bolondvár*) adat, amely arra utalhat, hogy e nevek gyakran másodlagos, a helyi névhasználatban rögzült elnevezéseként keletkeztek. Hasonló nevű várakat a későbbi századokból is ismerünk Fejér megyéből (pl. Mezőfalva,

Sárbogárd, Igar, Beloianisz, Belsőbáránd környékéről, vö. TEREI és mtsai. 2011). Anonymus *Blundus* helyneve talán szintén ilyen népetimológiás újraértelmezés eredménye lehet (TESz.).

Szlávból való átvétel a *Harám* (1217 k.: castrum *Horom*, SRH. 1: 89) várnév is, melynek jelöltje azonos lehet a Krassó torkolatánál épült eredeti *Krassó* várral, vagy annak szomszédságában emelték (Gy. 3: 471), mindenesetre a történet-tudományi munkák jobbára szinonim névváltozatokként kezelik a két nevet. A *Harám* név a déli szláv *chramъ* 'erődített egyház, vár' szóból alakult (FNESz. *Harampatak*), s arra a kettősségre utal, mely az államszervezés időszakában a megyeszékhelyeket jellemezhetette: „ispáni vár s mellette az esperesi templom” (Gy. 3: 471, 488).

A Szerémség határörkerületként jött létre, a központjául szolgáló várként Szerém vár mellett *Zemlén* is szóba jöhet. A Szerém (1293: jobagiones Castri *Syrmiensis*, A. 12: 549) névforma a latin *Sirmium* > *Sermium*-ból alakult déli szláv **Srěmъ* átvétele (FNESz. Szerémség, JUHÁSZ D. 1988: 100). *Zemlén* (későbbi *Zimony*) vár (1173: castro *Zemlen*, CB. 1838: 188) római kori katonai településen épült, neve azonos etimológiájú a *Zemplén* vármegyének nevet adó *Zemplén* várnévvel, a déli szláv **Zemlъnъ graъ* 'földvár' névre vezethető vissza (vö. FNESz. *Zimony*).

Etimológiáját tekintve bizonytalanul ítélné meg a régészeti leletek alapján a 10. század utolsó harmadában épült (BÓNA 1998: 50) *Esztergom* (1249: castrum *Strigoniense*, Gy. 2: 241) vár neve. KISS LAJOS szerint valószínűleg a déli szláv *strgun* 'tímár, cserzővarga' szó rejlik benne (FNESz. *Esztergom*), vélhetően az ide telepített kézművesek az erősséget saját nyelvükön nevezték így, melyet a magyarok később átvettek (KRISTÓ 1988: 332). KRISTÓ GYULA emellett felveti a lehetőségét annak is, hogy a név eredetileg 'örzött' jelentésben is állhatott (2003: 74, vö. szl. **Strěgomъ* hn. < **Strěgomъ* szn. 'akit őriznek, akire vigyáznak', FNESz. *Esztergom*).

A Vas megyei *Karakó* (1237: iobagiones et populi castri *Craco* vocati, F. 7/1. 108, 1335: castri *Karakow*, SopronOkl. 1: 162, lásd korábban: 1156 k.: in parochia *Crocoyensi*, i. m. 1) vár egyes feltevések szerint a legkorábbi erősségek közé tartozhat (lásd pl. TAGÁNYI 1913: 539, GYÖRFFY 1977: 329), adatai azonban nem maradtak fenn ebből az időből. A megye talán Szent István kori lehet, ZSOLDOS ATTILA azonban ezt nem tartja kellően megalapozottnak (2011b: 160). A köré szerveződő várispánságnak szintén nincs korai adata, annyit tudunk, hogy nem a szokásos egybefüggő területi alapon szerveződött, hanem szórt birtokokkal rendelkezett (KRISTÓ 1988: 281). Neve szláv eredetű lehet (vö. cseh *Krakov* hn., le. *Kraków* 'Krakkó', FNESz.), mely végső soron egy *Krak* 'Krák személyé' személynévből (< vö. le. *kruk*, N. *krak* 'holló', FNESz. *Krakkó*, KRISTÓ 2003: 74) vagy egy *krāk* 'folyóág' jelentésű köznévi előzményből jöhetett létre (vö.

FNESz. *Krakkó*). A szóvégi szl. *-ovъ* képző (ŠMILAUER 1970: 28) a magyarban *-ó*-vá fejlődött (vö. szl. *postav* > m. *posztó*, FNESz. *Krakkó*). A szláv helynévi előzmény feltételezését támogathatja az erősség elhelyezkedése, az erősített földvár ugyanis az akkor még mocsaras, szinte átjárhatatlan Marcal folyó jobb partján épült (KRISTÓ 1988: 281).

A szlavón területeken valamennyi vár szláv eredetű nevet visel: a későbbi Zágráb megye területén *Zágráb* ~ *Zábrág*, *Gora*, *Gorica*, *Podgorje*, *Moróc(s)a*, *Oklics* és *Lipóc*, Kőrös megye területén *Csezmice*, *Garig*, *Gerzence*, *Gordova*, *Kemlük* ~ *Kemlék*, *Kőrös*, *Izdenc* és *Riucsa*, Varasd megyében *Zagorje*, *Varasd* és *Korpona*, illetve a déli területeken, a Szávától délre: *Dubica*, *Szana*, *Orbász*, *Merén* ~ *Mren* és *Galas* vár (a két utóbbit KRISTÓ nem tárgyalja ispáni várként).

A zágrábi püspökség és Szlavónia székhelyeként szolgáló *Zágráb* ~ *Zábrág* várat (1113: *Zagrabiensis*, 1217 k.: castrum *Zabrag*, SRH. 1: 88) az írott források a 12. századtól említik (ROKAY–TAKÁCS–WEHLI 1994: 738), önálló megyévé alakulása a század első felére tehető (ZSOLDOS 2011b: 228). A várnévben a szln. *zagrèb* 'elkaparás, eltemetés; rakás; sánc, földhányás' szó rejlik, de KISS LAJOS szerint kapcsolatba hozható a *za grebom potoka Medvešća* 'a Medvešća patak partja mögött' szerkezettel is (FNESz.). Az Anonymusnál szereplő *Zabrag* forma a R. szl. *Zabreg* 'part möge' névalakkal hozható összefüggésbe (FNESz. *Zágráb*).

Podgorje várispánság első adata 1229-ből való (ZSOLDOS 2011b: 181, vö. KRISTÓ 1988: 324–325, 1994i: 550), a várat később említik (vö. 1264: *iobagione castri de Podgoria*, Smič. 5: 327). A várnév a szln. *pogórje* < szl. *pod* 'alatt, on/en/ön, -nál/nél'+ *gora* 'hegy, erdő' szóalakból magyarázható (vö. FNESz. *Pohorje*, ŠMILAUER 1970: 69, 144).

A Dráva és a Száva folyók közén létrejött *Moróc(s)a* megye első előfordulása 1227-ből maradt ránk, ispánjait 1242 óta említik (KRISTÓ 1988: 323), bár önálló megyévé válása vitatott, a 13. század folyamán számolnak vele (ZSOLDOS 2011b: 168). A vár első adata egy évszázaddal későbbi (1354: *castri Morocha*, F. 9/6. 286). A név talán a szláv **moravьcbъ* 'morvaországi ember, morva ember' (> m. **marót*) szóból alakult (FNESz. *Maróc*, *Marócsa*, *Pilismarót*, KISS 1994a: 3), mely több népnévből alakult településnevünkben megtalálható (Bihar: *1342: *Moroch*, Gy. 1: 642, Tolna: 1421: *Marouch*, Zs. 8: 171/565, Zala: 1426: *prediis Moroch*, ZO: 2: 449, Bars: 1292: *villa Morouth*, Gy. 1: 461, Pilis: 1138/1329: *villa Maraut*, Gy. 4: 657 stb., lásd még: RÁCZ 2011: 79–83, BENKŐ L. 1998b: 70–71).

Oklics vár (1242: castrum *Oclych*, Smič. 4: 164, lásd még: 1397: *castri Oklich*, Smič. 18: 222) körül is várszerkezet alakult ki (KRISTÓ 1988: 325). A források *Oklics*-ot először 1193-ban *locus*-ként említik (ex diuersis locis, scilicet: *Krapina*, *Okich* et *Pogoria*, Smič. 2: 169), a későbbiekben elvéve találunk várjobbágyokra, várbirtokokra utalást (lásd pl. 1271: *iobagiones castri Ocluch*, Smič. 5: 603),

ispánjait az oklevelek 1272–1281 között említik (pl. 1272: comes de *Oklich*, F. 7/4. 142). A név feltehetően a szl. *okolič*, vö. le. N. *okolica* 'akol; nemesi falu' szóval hozható összefüggésbe (vö. FNEsz. *Okolicsnó*).

Riucsa erősség (1255: comitatu de *Riucha*, Smič. 4: 613) körül már a tatárjárás előtt kialakult várszerkezet lehetett (KRISTÓ 1988: 313, 1994k: 576). Nevében talán a szláv **rъvati* 'tép, szakít' jelentésű köznév lehet, mely vízmederre utalhat, a vár közelében azonban ilyen nevű víz nem adatolható. Esetleg az is feltehető, hogy a név elsődlegesen hegyoldalt jelölhetett, melynek közelében a vár épült (vö. FNEsz. *Revistye*). A későbbi, 14. századi *Ryuchewaar* (KRISTÓ 1988: 313) alak talán a két helyfajta elkülönítése érdekében egészült ki a vár lexémával.

Dubica vár (1258: castrum *Dobicha*, SZABO 1920: 66) körül várszerkezet és megye is kialakult, melyet hiteles forrás először 1239-ben említ (comitatu de *Dobicha*, Smič. 4: 81, vö. KRISTÓ 1988: 327–328, ZSOLDOS 2011b: 148). A név a szláv *dùbica* 'tölgy' < *dùb* 'tölgy; terebélyes, öreg fa' szóból magyarázható (FNEsz. *Dubica*).

Bizonytalanul ítéltető meg az ispáni várak közé sorolása a Kőrös megyei *Izdenc*, a Szana megyebeli *Merén* ~ *Mren*, illetve a szintén a déli szláv területekről adatolható *Galas* várnak. DÉNES JÓZSEF e várakat az ispánsági várak között tartja számon (é. n. (a)), KRISTÓ GYULA azonban nem tesz említést róluk. *Izdenc* vár (1306: *Izdench*, Cs. Kőrös 83, lásd még: 1272: castrum de *Izdench*, Smič. 6: 15) nevében a szláv *Što zděnac* ~ Kaj *zdenec* 'kút, forrás' < összl. **stъdenъ* < összl. **stъdenъ* 'hideg' köznév rejlik (FNEsz. *Zdenci*). A *Merén* ~ *Mren* erősség (1343: castellanus de *Meren*, A. 4: 360) etimológiája ismeretlen, talán egy szláv eredetű *Mrnja* személynévvel hozható összefüggésbe (vö. FNEsz. *Merenye*). A *Galas* várnévben (1244: Castrum *Galas*, F. 4/1. 324) esetleg egy szláv *glazъ* 'kő, szikla' (ŠMILAUER 1970: 65) főnév rejlik.

Noha e nevek szláv nyelvterületen szláv névadóktól származó formák, a nevek hangalakja vagy szerkezete több esetben jelzi a magyar névhasználatot, például *Riucsa* várat magyar földrajzi köznévi utótaggal *Ryuchewaar* alakban (KRISTÓ 1988: 313) említik.

Több problémát is fölvet az Anonymusnál castrum-ként említett *Pest* név. Anonymus gesztájában arról tudósít, hogy Taksony vezér egy *Pest*-nek hívott várat (1217 k.: castrum, quod dicitur *Pest*, SRH. 1: 115) és birtokokat adományozott a Bille és Baks nevű izmaelitáknak, s ők a magukkal hozott népek kétharmadát *Pest* vár szolgálatára adták, egyharmadát utódaiknak hagyták. Ezzel szemben a régészeti leletek alapján BÓNA ISTVÁN szerint P mester idején a castrum *Pest* megjelölés nem jelölt regnáló várat, legfeljebb egy félig álló vagy inkább romos toronymaradvány lehetett (vö. 1998: 57). GYÖRFFY GYÖRGY szerint már a honfoglaló magyarok romos állapotban találták az itt épült 3–4. századi római erődöt, ennek délkeleti sarkában építette fel István Pest plébánia-

templomát (Gy. 4: 543–544). Az erőd a történészek szerint ispáni várként nem funkcionált, a kezdetben Visegrád megyébe tartozó Pest megyének nem épült ki várszerkezete, várispánját, várföldjeit, várnépeit, várjobbágyait nem említik (Gy. 4: 500). Maga a *Pest* név is utalhat a vár romos voltára, BÓNA szerint ugyanis a szláv *pest* 'barlang, kemence' (vö. FNESz. *Budapest*) szó összefügghet azzal, hogy a római romok gyakran váltak mészégető kemencévé és kőbányává (1998: 24). Vitatott viszont, hogy nevét a honfoglalás előtt itt élt bolgároktól kapta-e (vö. óe. szl. *pešťb*, 'kemence; barlang'), vagy a honfoglalás után a magyarok nevezték el így (vö. Gy. 4: 498) a bolgárból származó m. R. N. *pest* 'kemence; barlang' főnév alapján (FNESz. *Budapest*).

1.4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek

Az ispánság kori várneveknek több mint egyhatod részét, a szlavón területek várnévanyagát nem számolva egyötöd részét alkotják a vár valamely belső tulajdonságát kifejező előtagú és vár utótagú jelzős összetétellel alakult nevek. Ezek között is legjellemzőbb a vár viszonyított életkorára való utalás: ez jelenik meg az abaúji Óvár (1255: *inferiorem partem illius loci, qui Ouwar dicitur*, Gy. 1: 126) és Újvár (Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Novum Castrum*, Gy. 1: 58 és 1284: *comitatu de Wywaar*, uo., lásd még: 1255: *comes de Abaywar*, uo., 1267/1272: *castri Abawyuar*, Gy. 1: 59) nevekben, melyek az Aba Sámuelnek, az Aba nemzetség fejének, István király sógorának és nádorának korábbi, az államalapításkor elavult szállásául szolgáló földvárat, illetve az annak közelében épített új várat jelölték (vö. Gy. 1: 42, amint arra utaltam már, az Újvár-nak a nemzetséghez való viszonyt kifejező *Abaújvár* névváltozata is használatban lehetett a korban). Ilyen nevek más területeken is előfordulnak: ide sorolható a 13. század közepére datálható (ENGEL–FELD 1994c: 517) Moson megyei Óvár (1274 k.: *castro Owar*, HOKm. 7: 153, lásd még: 1271: *castrum Altenburch*, Cs. 3: 672) és a Vas megyei Óvár (1244: *locum illum, qui dicitur Ouwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur*, HORVÁTH 2011: 87) név, a Morva folyó melletti, hol Pozsony, hol Nyitra megyéhez számító Újvár³⁴ (1274: *castum nostrum [regis] Vyuar*, Gy. 4: 481, lásd még: 1336: *in primo introitu ad metas regni Hungarie in Alba Ecclesia in vulgari Wywar nominata*, Gy. 4: 481) neve, a hevesi Újvár (1215/1550: *Novi Castri*, Gy. 3: 100 és 1248/1326: *comitatui Heueswyuar!*, uo.), illetve az Erdélyi

³⁴ Az a felvetés, miszerint Újvár a sasvári határispánság új váraként épült (FÜGEDI 1977: 141), ZSOLDOS ATTILA szerint nem valószínűsíthető, az újvári ispánság népeit az oklevelek ugyanis már 1256-tól említik, míg Sasvár az 1291. évi harcokban is szerepel. Ehelyett a vár előzményeként az Anonymus által említett *Boroná*-val számol: a gesztabeli leírás egy favárra utalhat (1217 k.: *iverunt usque fluvium Moroa et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni usque Boronam et usque ad Saruuar*, Gy. 4: 350), melyhez viszonyítva a későbbi kővár valóban újnak mondható (2011b: 273), s így létrejöhetett az Újvár megnevezés.

Fehér vármegyei *Újvár* (*Chron. saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, Gy. 2: 189, vö. 1300: villam Wywar, uo.) név, utóbbi később *Kincsedújvár* alakban is adatolható (1296: *Kuncedvyuar*), melynek előtagja GYÖRFFY szerint azt jelzi, hogy a vár egyik tartozéka Kincsi volt, de esetleg arra is utalhat, hogy a várhely eredeti neve *Kincs(e)* lehetett (vö. *Abaújvár*, vö. még: Gy. 2: 189). Az itt felsorolt várnevek egyrészt utalhatnak arra, hogy a környezetüknél korábbiak vagy újabbak lehetnek, ugyanakkor egy másik, közeli várhoz viszonyítva is értelmezhetők, melyek neve azonban nem maradt ránk, s noha feltehető, hogy ezek a fenti nevek oppozíciós párpai voltak, ez nem szükségszerű.

A Fejér megyei *Fehérvár*, a későbbi *Székesfehérvár* már 1009-ben adatolható latin formában *Alba civitas*-ként, mely arra utal, hogy a vár ekkor már bizonyosan állt (ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016: 34). 1055-ben magyarul *Fehérvár*-ként fordul elő, emellett német és szláv nyelvű névformában is szerepel az oklevelekben (vö. még Chron. [XIV. sz.] 1038: *Weyssenburg*, Gy. 2: 363, Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Albam Regalem*, Gy. 2: 364, 1055: *Feheruuaru*, Gy. 2: 364, 1096: in campo *Belegrave*, i. m. 365, 1206: *Albensis Castri*, ÁÚO. 11: 84 stb.). A területre már a 940-es évek után települtek magyarok, a vár azonban BÓNA ISTVÁN szerint Szent István alapítása lehet (1998: 51). Azzal a feltevéssel, miszerint az erősség előzményéül egy korábbi, Géza fejedelem idejére tehető földvár szolgált, nem számolhatunk (ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016: 34). Az erdélyi *Fehérvár* (Gesta saec. XI–XIII. 895-re: *Simburg*, ... *Septem Castra*, Gy. 2: 143, Gesta saec. XI–XIII. 900–955-re: *Civitatem Albam!*, Gy. 2: 143, Chron. Posen. [saec. XIV.]: Gula ... *Civitatem Albam* in Erdeuel, Gy. 2: 143, +1206/1257: *Albensis castri*, Gy. 2: 145, 1206: *Ultra Sylvas*, Gy. 2: 145, [–1309, 1289-re]: *Sibenburgen*, Gy. 2: 151, 1266/1290–1300: *terram nostri castri Albensis*, Gy. 2: 149, 1291: *Albam Jule*, Gy. 2: 151) szintén latin (illetve olykor német) nyelven szerepel a korban. Nagy kiterjedésű megyéjét feltehetően Szent István alapította az utolsó erdélyi Gyula 1003-as leverését követően. Ispánja a 11. század végétől szerepel (KRISTÓ 1988: 497–498, ZSOLDOS 2011b: 150). A megye központjaként szolgáló erősség vélhetően római alapokra épült, ám a várról régészeti ásatások hiányában bővebb ismeretekkel nem rendelkezünk (BENKŐ E. 1994b: 214–215). Mindkét vár a színéről kaphatta a nevét: fehér kőfalakkal övezett vagy fehérre meszelt erődítményt jelölhetett a megnevezés.³⁵ KISS LAJOS és KRISTÓ GYULA szerint ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a *fehér*

³⁵ Ez a magyarázat további színnévi értelmezésekkel már a legkorábbi leírásokban megjelenik, vö. Vályi Antal 18. század végi leírását: „A többek között két féle származása lehetett magyar nevezeténél, vagy azért nevezetethetett Fejérvárnak, mert újj vólta miatt feje és szép vala; vagy pe dig még inkább azért, mivel vidékje a’ sós nedvesség miatt, mint egy fejelett a’ rajta lévő széksó miatt, vagy a’ mint mások akarják, a’ ragadó székes föld miatt” (1796: 646). Az idevágó névmagyarázatok kritikus áttekintéséhez lásd NÉMETH D. 2021: 116–117.

melléknév metaforikus jelentésben, az előkelőség, a nemesség megnevezéseként is funkcionálhatott (1988: 243, vö. FNESz. *Székesfehérvár*). KLIMA LÁSZLÓ értelmezése ennél általánosabb kulturális kontextusba helyezi a színjelölést: *Székesfehérvár, Gyulafehérvár, Nándorfehérvár* és *Sarkel* esetében a *fehér* szerinte a duális társadalmi szerkezet nyelvi leképezéseként is felfogható (1993: 185–191). *Fehérvár* neveket a magyarság már a honfoglalást megelőzően is ismerhetett, a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, illetve vándorlásai nyomán több esetben találkozhatott valóban világos színű, fehér várakkal, melyeknek feltehetően nevet is adott, s a magyar nyelvben a kései ősmagyar kor kezdetétől ténylegesen megalkotható volt a *fehér vár* névszerkezet (tükörfordítás vagy saját elnevezés eredményeként, < alapnyelvi *Fehëru* + honfoglalás előtti iráni (perzsa) *âaru* jövevényszó, BENKŐ L. 1998g: 121–126, vö. KRISTÓ 1986, 1996).³⁶ E nevek esetleges hatásával is számolhatunk BENKŐ LORÁND szerint a Kárpát-medencei *Fehérvár*-ak esetében is, a párhuzamos névalakok ugyanis ugyanolyan jelleggel jelentkeznek a későbbi neveknél is, mint a magyarság vándorlásokor megismert neveknél (uo.).

Az 1268-ból *castrum Zard*-ként adatolható *Szárdvár* névforma ENGEL PÁL szerint az 1200 előtti évtizedekben alakult (KRISTÓ 1994o: 680–681) tornai erdőispánság várát jelölte (1996: 419, lásd még: 1406: *castrum Zaard*, Zs. 2: 589/4789, 1459: Castellani Castrorum ... *Zardwar*, DL. 15363, 1462: *Castro Zardwara*, DL. 15694). A név előtagjában a magyar *szár* 'kopasz' melléknév -*d* képzős alakja rejlik, s talán arra utalhat, hogy az erősség építésekor a várhegy növényzet nélküli lehetett. A *Szárdvár* névalak a későbbiek során *Szádvár*-ra egyszerűsödött (1799: *Szádvár*, FNESz. *Szádvár*). Ezt a névmagyarozatot azonban elbizonytalanítja, hogy a várromot ma sűrű növényzet veszi körül.

Az Ugocsa megyei *Sásvár* név, mely az oklevelekben a 13. század elején tűnik fel (1220: *castri Safuar*, VárReg. 124, vö. 1217: *praedium S. Petri de Safuar*, VárReg. 32, 1323: *in comitatu Saswariensi*, KRISTÓ 1988: 493), a Tisza szigetén épült ispánsági központként funkcionáló várát jelölt, mely talán épp a vízi, vízparti növényzetről kaphatta nevét. Olyan védelmi pontot, gyepűőrséget jelölhetett, amelyet a Tisza zsombékos, mocsaras, sással benőtt mellékága vett körül (FNESz. *Tiszasásvár*).

³⁶ KRISTÓ GYULA a Fejér megyei *Fehérvár* kapcsán korábban párhuzamos névadást tételez fel a magyar és szláv névadók tekintetében (1986: 37), később azonban úgy véli, a név eredetileg szláv *Belgrád* formában jött létre, melyet aztán a magyarok tükörfordítással *Fehérvár*-ra alakítottak (1996). Amint azonban arra HOFFMANN ISTVÁN rávilágít, *Fehérvár* vidékén az Árpád-korban kizárólag magyar eredetű településnevekkel és mikrotoponimákkal találkozhatunk, s a távolabb eső szláv eredetű nevet viselő településeken sem igazolható a 11. században szláv népelemek jelenléte (2010: 136–138).

A nyugat-magyarországi *Sasvár* név (1294: *castrum eciam Saswar uocatum*, ÁÜO. 10: 136) egy később meglehetősen divatos várnévtípus (hegyi várak esetében pl. *Saskő*, *Sólyomkő*, *Keselyűkő*) korai előfutára lehet: előtagja ragadozó madár neve, ehhez járul a *vár* földrajzi köznév. A név a Morva folyóra támaszkodó, viszonylag későbbi védelmi vonal egyik erődítményét jelölte, mely már nem földvár, hanem új típusú kővár lehetett, s amely egyes feltételezések szerint határispánsági központként funkcionált (KRISTÓ 1988: 369), s ekként a 14. században tűnik fel (ZSOLDOS 2011b: 272). Mint váras hely azután főesperességi székhely lett.

Madárnév lehet az Arad vármegyei *Solymos* névben is, amelyet a tatárjárás után Pál szőrényi bán építtetett, s amely a 14. század elejére királyi, majd ispáni várként funkcionált. Első említése 1278-ból való (*castrum Solymos*, Gy. 1: 184–185). I. Károly idején kormányzati-katonai központként működő királyi vár: a források királyi várnagyát is említik, aki egyben aradi ispán is volt (1319/1324: *magistero Thome filio Farkassy comesi Orodienſi ... et castellano ... de Solumus*, Gy. 1: 184; FÜGEDI 1977: 189, ENGEL–FELD 1994d: 605). A név feltehetően a *sólyom* 'ragadozó madár' (TESz.) főnév -s képzős származéka. Nem zárható ki azonban a foglalkozásnévi eredet lehetősége sem (*solymos* 'solymász', FNESz. *Solymosvár*), illetve a szimbolikus névadás, mely a birtokos hatalmára, társadalmi rangjára utalhatott (vö. Zemplén megyei *Solymos*).

Vasvár kapcsán felmerült, hogy már a 10. században a vasművelés központja lehetett, s ilyen módon a megye létrejötte Szent István király uralkodása előttre tehető. Ez a téves vélekedés KRISTÓ GYULA szerint azon az alapvetésen nyugszik, miszerint a megyenév — ilyen analógia máshol sem lévén — nem származtatható a helyi vaskohászat létéből, s ebben az esetben sem erről van szó. A várnév–megyenév alakulásmód kapcsán tulajdonképpen épp fordított a viszony: az erődítmény neve áll a vidékre jellemző vastermeléssel és a nyersanyag elraktározásával kapcsolatban, a későbbiekben a várnév átvonódik a megye megnevezésére is (*Vasvár megye* > *Vas vármegye*). A régészeti leletek szerint az erősség valójában a 11. században épülhetett (vö. KRISTÓ 1988: 273–274, VALTER 1994: 721, BÓNA 1998: 58, ZSOLDOS 2011b: 223), a tatárjárást megelőzően itt királyi vasraktár volt, innen a vár neve. A vár anyagára vonatkozó 'vasból van' jelentéstulajdonítás téves (lásd ehhez a *Földvár* helységnevek és határnevek alapjául szolgáló *földvár* szó magyarázatát BENKŐ L. 1998h: 131, vö. még 1998d: 87, FNESz. *Vasvár*, KRISTÓ 1988: 273).

A Sopron megyei *Kapu* (1162: *castrum illud, quod vulgariter Copuu dicitur*, FNESz. *Kapuvár*) várnév a határvédelemhez köthető, a gypű átjárójára, gypűkapura utalhat (a tör. *qap-* 'bezár' ige származékából alakult, mely a magyarba *qapuy* alakban kerülhetett be, melyből **kapú*-n keresztül *kapu* fejlődött, TESz.). A vár valóban fontos határvédelmi erősség volt, amely jelentős szerepet játszott

a 11–12. századi politikai eseményekben (KOPPÁNY 1994: 326, KRISTÓ 1988: 271).

Hímesudvar (1217 k.: *castrum construxit terreum, quod nunc in presenti Hymusuduor nuncupatur*, SRH. 1: 58) földvára, melyet gesztájában Anonymus is említ, a későbbi *Tokaj* vár közelében állhatott. Az ókori, de legkésőbb 10. századi erősség egykor az ott működő révet ellenőrizte (BENKŐ L. 1998k: 162).³⁷ *Hímesudvar* tehát működő várat nem jelölt, nevét ’vesszőfonással körülkerített hely’ (FNESz. *Tokaj*) értelemben a még látható „sövényfonatú sánctmaradványairól kaphatta” (BENKŐ uo.). Az Árpád-kor végén romjaira kisebb erődítmény épült, mely a *Tokaj* nevet viselhette (uo.).

Bizonytalanul ítéltető meg a 13. századtól említett Baranya megyei *Váty* (1238>1372: *castri de Wagh*, Gy. 1: 403) földvár neve. Egyes vélekedések szerint talán a magyar *vagy* ’birtok, tulajdon, vagyon’ főnév lehet az alapszava (FNESz. *Nagyváty*), ez azonban kevésbé valószínű. Vitatható emellett a személynévi származtatása és a *Vatha*, *Vacha*, *Vaga* személynevekkel való esetleges kapcsolata is. Ispánságának létrejötte a 11–12. század fordulójára tehető (ZSOLDOS 2011b: 273).

1.5. Fajtajelölő funkciójú névrészek

A fajtajelölő funkciót (F) kifejező szavak a szókészlet viszonylag jól körülhatárolható részét alkotják, ezek a földrajzi köznevek. Míg a természeti nevek körében jellemző ennek a funkciónak a megjelenése egy- és kétrészes névalakokban egyaránt (vö. RESZEGI 2011: 123–125, GYÖRFFY 2011: 51), s a műveltségi nevek köréből a településnevekben szintén gyakoribb ez a névalkotási mód (lásd pl. RÁCZ 2005: 146–164), addig az erődítmények neveit vizsgálva kitűnik, hogy esetükben jóval kevésbé jellemző ennek a funkciónak, tehát a ’vár’ jelentésű földrajzi közneveknek a nevekben való előfordulása.

A korban csupán egy, a Bars megyei, Anonymus által is említett *Várad* földvár neve tűnik fel egyrészes alakban. *Várad*-ot (1217 k.: *fluvio Gron castra metati sunt in campo iuxta quoddam castellum terreum, quod nuncupatur Uarod ... castro, quod dicitur Warod*, SRH. 1: 75–76) P mester mint meglévő várat említi, melynek közelében a honfoglaló magyarok tábort vertek (vö. Gy. 1: 484, MIKLÓS 1994c: 711–712). A várnév alapja a *várad* ’kis vár, erősség’ vagy ’udvarhely’ jelentésű köznév, amely a *vár* lexéma -d kicsinyítő képzős alakja (vö. FNESz.

³⁷ NÉMETH PÉTER *Hímesudvar* várának építési idejét a korábbi okleveles említések hiányára, valamint a ’vesszőből font’ földvár (’földből épült vár’) jelentésű értelmezésre alapozva a 11. század végére–12. század elejére teszi. A várat az 1290-ben említett kőrévi várral azonosnak véli (1975: 5).

Barsvárad, Várad; SZEGFÜ 1991: 253). A szóból jelentéshasadással keletkezhetett az elnevezés. Névrendszertani szempontból azonban valószínűbb, hogy az alak közvetlenül a vár főnévből alakult *-d* helynévképzővel (RÁCZ 2022: 314), így külön *várad* közszó feltételezése nem szükséges. Bár a *Várad* alak személynévként is adathozható a korból (1202–1203 k. *Varad*, 1208/1359: *Warod* szn., ÁSz), a várnév esetében személynévi eredettel, megítélésem szerint, nem kell számolni.

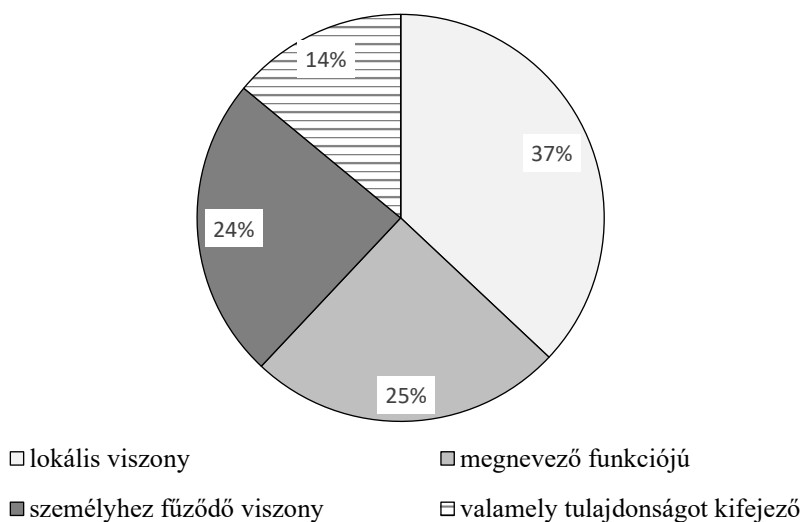
A korai várnévanyag több mint egyötöd része adathozható kétrészes formában, e nevek második névrésze minden esetben a vár földrajzi köznév, mely állhat alapalakban vagy birtokos személyjeles formában. Sajátosságjelölő előtaggal álló, S+F szerkezetű nevekben szerepel például a *Küküllővár* (1334/1335: *castellanus de Kukullear*, Gy. 3: 557), *Pozsegavár(a)* (1401: *castrum nostrum Pozegawar*, ZO. 2: 301, 1445: *castri Posogawara*, DL. 33794), *Ungvár* (1284: *Martinus de Kopus Stephanus de Wngwar*, HOKm. 6: 313), *Abaújvára* (1255: *castri ... Abauyuara*, Gy. 1: 59), *Borsovavára* (1308: *Borzauauara, Borzouauara*, Gy. 1: 535), illetve a közvetve adathozható *Csákvára* (Chron. saec. XIV. [< Chron. saec. XIII. 900 u-ra]: *Chakuara*, lásd még: Chron. [1283 k. 900 u-ra]: *Chakwara*, Gy. 2: 355) stb., e nevek kapcsán számolhatunk azzal, hogy az egyrészes változattal egyidejűleg jött létre a kétrészes forma. A megnevező szerepű előtaggal álló, M+F szerkezetű *Temesvár* (1323: *Datum in Thumuswaar*, A. 2: 64) és *Riucsavár* (1398: *castrensis Ryuchewaar*, Z. 1: 572) nevek esetében viszont lényegesen későbbi a kétrészes névforma — feltehetően utólag, a pontosabb azonosítás érdekében, a két helyfajta (a hegyoldal és a vár) elkülönítése miatt egészült ki az eredendően egyrészes név a *-vár* földrajzi köznévi utótaggal.

Ha a *vár* és *vára* fajtajelölő lexémákat tartalmazó várnevek időbeli eloszlását tekintjük, megfigyelhető, hogy a vizsgált korban az adatok alapján legnagyobb számban a 13. századtól, annak is inkább a második felétől adathozható megjelölésük, az így létrejött nevek első előfordulását nézve több mint fele erre az időszakra tehető. Kétrészes formák korábban csupán egy-két esetben tűnnek fel az írott forrásokban (*Fehérvár, Budavár(a), Vasvár*). A 14. századtól adathozható ilyen típusú nevek e csoport egynegyed részét teszik ki, a következő századtól pedig csupán három várnév adathozható ilyen formában (*Oroszvár, Pozsegavár(a), Szárdvár(a)*).

1.6. Összegzés

Amint az áttekintésből látható, az ispánsági rendszerbe tartozó várak nevei a névadási motivációjuk alapján négy főbb csoportba sorolhatók; a megoszlást az 1. ábra szemlélteti. A legnagyobb csoportot a lokális viszonyra utaló elnevezések alkotják, a névanyag több mint egyharmad része tartozik ide. Szintén jelentős

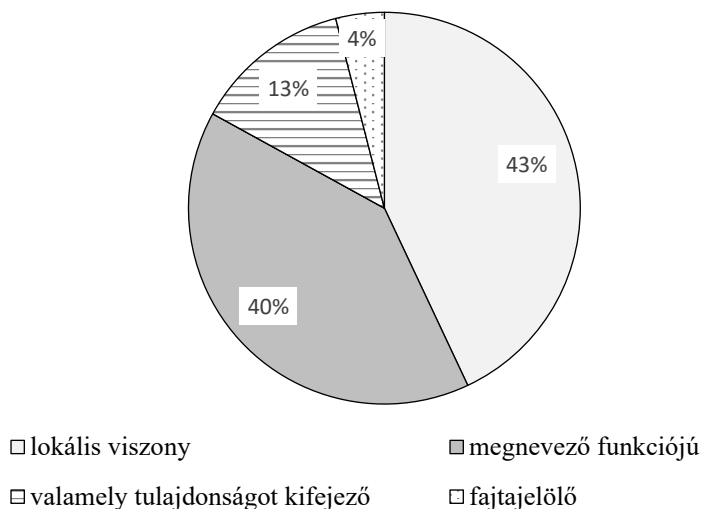
hányadot képviselnek, a névanyag közel egynegyedét adják az átvétellel alakult megnevező funkciójú várnevek. Hasonló arányban jelennek meg majd a valamely személyhez fűződő viszonyt kifejező nevek. A vár valamely jellemző tulajdonságára utaló elnevezések aránya ennél alacsonyabb, megközelítőleg egyhatodnyi, míg fajtajelölő típusú név egyáltalán nem adatolható. Az ispánság kori várak nevei között viszonylag kevés a kétrészes forma, ezek nem ritkán az egyrészes nevek kétrészes változatai, s a nevek második névrésze minden esetben a hely fajtaját jelöli meg. Ebből kiindulva, illetve mivel a kétrészes nevek használata igen bizonytalanul ítéltető meg, a névadási motivációk összegzésekor és ennek szemléltetésekor az egyrészes nevekkel együtt elemzem a kétrészes formában adatolható nevek első névrészét is.



1. ábra. Az ispáni rendszerbe tartozó korai erődítmények neveinek megoszlása a névadási motivációk alapján

Az ispáni rendszerbe nem tartozó korai erődítmények (*Örsúr, Tas (vára) ~ Tas(vár), Csákvára, Oroszvár, Orsova, Alpár, Kalocsa, Pécs, Sóvár, Hímesudvar* stb.) a vizsgált korabeli várnévanyag kevesebb mint egyhatod részét alkotják. Névadásuk alapvetően hasonló tendenciákat mutat, mint az ispánsági váraké, ugyanakkor bizonyos aránybeli eltérések megfigyelhetők (vö. 2. ábra). E várak körében a lokális viszonyra utaló nevek aránya szintén meghatározó, a névanyag közel felét teszik ki, azonban e kategórián belül elsősorban a településnévből létrejött elnevezések dominálnak, a korai, püspökség által birtokolt várak ugyanis kivétel nélkül arról a településről lettek elnevezve, amelyen épültek. A

személynévi eredetű vagy valamilyen személyt jelölő közszóból alakult nevek a korabeli névanyag több mint egyharmad részét alkotják, míg a tulajdonságot kifejező elnevezések itt is kisebb arányban jelennek meg, a névanyag mintegy egynyolcad részét teszik ki. A fajtajelölő típus egyetlen név esetében fordul elő.



2. ábra. Az ispáni rendszerbe nem tartozó korai erődtímenyek neveinek megoszlása a névadási motivációk alapján

E korai várnévanyagról tehát azt mondhatjuk, hogy kevésbé változatos képet mutat, mint — majd látni fogjuk — a későbbi várnevek, de ezen túlmenően is megállapítható még néhány sajátossága az ispánság kori várak névadásának. Bár az adatok sok esetben nem egyértelműen ítéltethők meg, mégis úgy tűnik, hogy közöttük az egyrészes nevek dominálnak. A későbbi várnévanyag ismeretében (vö. pl. KOVÁCS H. 2015b) ugyanakkor szembeötlő az is, hogy a magyar nyelvterületen ebben a korszakban nincsenek hegynévi eredetű várnevek, ami nyilvánvalóan összefüggésben állhat azzal, hogy a korai várak nem kiemelkedően épültek. Hegynévvél azonos alakú várnevek csupán a szlavón területekről adatolhatók, ám esetükben nem állapítható meg, hogy a hegynév a szláv vagy a magyar nyelv részeként vált a vár nevévé. Feltűnő továbbá, hogy lényegében általában véve hiányoznak az egyéb állatnévből alakult nevek is, s a később jellegzetessé váló madárnév + *vár/kő* szerkezetű névre is csupán két példa van.

Az alábbi táblázat a névadási motivációk körének megoszlását szemlélteti a korai várak nevének esetében, századonkénti bontásban:³⁸

1. táblázat. A korai várnévanyag megoszlása
a névadási motivációk tekintetében századonkénti bontásban

Sajátosság	10. sz.	11. sz.	12. sz.	13. sz.	14. sz.
személy	7	18	4	5	1
víz	1	8	2	5	2
táj			2	6	2
hegy				6	
település		6	2	5	1
átvétel	2	8	4	13	1
vár kora		2	1	3	
vár színe		2			
növény		1	1	1	
állat				2	
vidékre jell. tul.	1	2		1	
bizonytalan				4	
fajtajelölő				1	

A táblázatból kitűnik, hogy a legkorábbi várak nevei személynévi eredetűek, s ez a névadási mód különösen a 11. századi erősségek elnevezésében jelentkezik. E korszakban több vár kapta emellett vízről vagy a közeli településről a nevét, de számos, átvétellel alakult név is adatolható, s megjelennek a vár korára, színére, illetve növényzetére utaló nevek is. A 12. században továbbra is a valamely személynévéből és az átvétellel alakult várnevek képezik a legnagyobb csoportot, ugyanakkor kisebb számban megjelennek a valamely tájegységről elnevezett várnevek is. A 13. században a legnagyobb az átvett nevek aránya (összefüggésben azzal is, hogy ebből az időből maradt fenn a szlavón területek várnévanyagának jelentős része), s a tájegység nevéből alakult várnevek szintén ebben a

³⁸ A korai várak korszakonkénti osztályozása kapcsán is a várnevek első előfordulását figyelembe véve igyekeztem tekintettel lenni az adott várra vonatkozó régészeti kutatásokra, illetőleg a történészek vélekedésére, így abban a korban is, amikor okleveles adatokkal még nem volt igazolható a vár léte, de a történettudomány és a régészet eredményei azt támogatták, hogy a vár már állt, feltételezhető, hogy a megépülte körüli időben is talán hasonlóan nevezhették, mint oklevélbeli első előfordulásaikor. Különösen gyaníthatjuk ezt az erdőispánsági várak és a püspökvárak esetében: minthogy a környező erdőségnek, illetve a püspökvárak kapcsán a településnek (minthogy meglévő településeken épültek) már korábban is jól ismert neve volt, a várat is ezzel azonosították általában, mely a vár megjelölésére is átvonódott.

korszakban a legproduktívabbak. Emellett továbbra is adatolhatók személyről, településről, a vár koráról, növény- és állatvilágról elnevezett várnevek. A táblázatból kitűnik továbbá, hogy ekkortól jelennek meg a hegynévi előzményből alakult névformák, összefüggésben azzal, hogy a korai erősségek jobbára sík vidéken épültek. Az új típusú várak névanyagában szintén a 13. századtól, annak második felétől jelentkeznek nagy számmal a hegynévi előzményű várelnevezések, ezek között is — mint majd látni fogjuk — a *kő* utótagúak emelkednek ki nagyobb számmal (vö. az új típusú várak neveit tárgyaló fejezet 2.5.2. alpontjával).

2. Az új típusú várak neveinek névtani vizsgálata

Az ispánság kori várak névállományához képest a következő korszak névállománya lényegesen nagyobb számú: ötször annyi várnévi adatunk maradt fenn ebből az időszakból, noha időben alig valamivel hosszabb intervallumról van szó (a felső határt az ómagyar kor végével, 1526-tal jelöltem ki, jöllehet a várépítészet szempontjából a mohácsi csata időpontja nem jelentett döntő változást), ami az adatok esetlegessége mellett egyértelműen a várak számának ugrásszerű növekedésével magyarázható. A névanyag méretéből adódóan a továbbiakban az egyes nevek szűkebb bemutatására szorítkozom, magának az erősségnek a történetére csak akkor térek ki, amikor az a név magyarázata szempontjából nélkülözhetetlen.

2.1. Lokális viszonyra utaló várnevek

A második korszakban, az új típusú várakat jelölő várnevekben leggyakrabban — akárcsak az ispánság kori névanyagban — egy valamely *m á s i k h e l y h e z* (vízhez, hegyhez, településhez stb.) való viszony fejeződik ki. E nevek létrehozásában döntően a metonimikus névalkotás játszik szerepet, azaz jobbára alakí változtatás nélkül kezdték el az erősség megjelölésére egy másik, vele kapcsolatban álló hely nevét használni.

2.1.1. A vízzel való érintkezésre utalás az új típusú várak nevében arányaiban kevésbé gyakori szemantikai jegy, mint a korai várnevek körében, s úgy tűnik, az idő előrehaladtával ez a névadási motiváció fokozatosan visszább szorult. A 15. századtól jóformán már nem adatolható várnév, amelyik a vízzel való lokális kapcsolatról kapta a megnevezését. E névalakulási mód fokozatos háttérbe szorulása talán összefügg azzal, hogy bár azonos alakú víznevek is adatolhatók a környezetükben, az erősségek nem ritkán valamely már meglévő településen létesültek, s esetükben a település neve szolgált a névadás alapjául.

A Gömör vármegyei *Mohos* vár neve (1397: Kelemer cum deserto castro *Mohus* vocato, Zs. 1: 550/4986) a szomszédos *Mohos-tó* nevével függ össze, melyet a víz színét ellepő villás májmoha után neveztek el (BARNÁ 2024). Ilyen alakulással számolhatunk a Kolozs megyéből adatolható *Almás* (1370: castrum *Almas*, Cs. 5: 295, vö. 1249: terram *Almas*, ÁÚO. 7: 284), a Somogy megyei *Csurgó* (1448: castellum *Churgo*, ZO. 2: 543, vö. 1226: hospitalis ... *Curgou*, ÁÚO. 1: 222), a Zágráb megyei *Zelna* (vö. praedia ... *Zelina*, F. 2. 188), a zalai *Páka* (1431: castellum *Paka*, Cs. 3: 13, vö. 1389: possessio *Paka*, i. m. 23) stb. nevek esetében is. A Gömör megyei *Jolsva* településen két vár is állt, a korábbi várat az oklevelek 1243-ban *Castrum Illsva* formában említik, ezt követően az erősség többé nem tűnik fel (IIa 2: 456), csupán birtokként adatolható (lásd pl. 1271: possessionem *Elsua*, ÁÚO. 8: 335). A későbbi várat a Jolsvaiak építették, melyre 1421-ben történik először utalás (castrum *Ilswa*, Cs. 1: 125). A korai és a kései vár is arról a településről kaphatta nevét, amelyen épült, s az utóbbira vélhetően hatással lehetett a korábbi erősség megnevezése is; a hasonló alakú víznév (1243/1335: inter *Ilsum* et Topolcham, Gy. 2: 513, lásd később: 1652: *Jolsva* vize, fluv., IIa uo.) szláv eredetű, melyben végső soron az 'égerfákkal szegélyezett vízfolyás' jelentésű szó (vö. szb.-hv. *Jalševa* hn., szlk. *Jelšava* 'Jolsva') rejlik (FNESz.).

Közvetlenül víznévi eredettel számolhatunk viszont a Sopron megyei *Kabold* vár neve (1280: Castrum nostrum *Kabold* uocatam, ÁÚO. 12: 289) kapcsán. Az útvonalat ellenőrző vízivár a *Kobula* ~ *Kabala* (< szl. *kobyla* 'kanca', FNESz. *Kebele*¹, lásd még: KNIEZSA 1948: 104–105, MIKESY 1949: 64–65, BENKŐ L. 1998i: 133–135) néven (1222: *Rabucha* ? ∴ *Kabwla*) említett víz mellett feküdt (FNESz. *Kabold*), a víznévből -d képzővel alakult a *Kabold* várnév. A települést 1425-ben *Kobosdorff* formában említik, mely azután az erősség megjelölésére is átvonódott (1447: castrum *Kwbelsdorff* alias *Kabold*, Cs. 3: 586), a későbbi várnévalak ilyen módon településnévi előzményű.

Víznévi előzményű lehet a Bihar megyei *Sebesvár* (1319/1323 castellanus de *Sebuswar*, Gy. 1: 660) is. Az erősség a Sebes-Körös egyik forrása mellett állt, s a Királyhágón átvezető utat ellenőrizte (Gy. 1: 660). Neve a *Sebes* víznév és a vár főnév szintagmatikus összetételként jött létre. Az alakváltozatokban megjelenő *p* (1324: castellanus de *Sepuswar*) a *b* zöngétlen párjaként értelmezhető. A várnévből metonimikusan alakult ki a későbbi településnév (RÁCZ 2022: 250).

Talán hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a Valkó megyei *Vérvár* (1437: castrum seu castellum *Weruar*, Cs. 2: 277) névben is, benne a magyar *üver* 'száraz patakárok, kiszáradt patakmeder' jelentésű szó rejlik (vö. FNESz. *Vérvölgy*), etimonia alapján folyót jelölhetett elsődlegesen, a területről ugyanakkor e jelentéstartalommal víznév nem adatolható. Az erősség nevében a magyar *vér* főnévvel

ilyen módon — noha itt valóban sok vér folyt a török időkben — nem számolhatunk.

Bizonytalanul sorolható ide az Abaúj megyei *Füzér* várnév (1264/Pp. Reg.: castrum *Fizer*, Gy. 1: 82), mely az egyik legkorábbi — feltehetően már a tatárjárás előtt felépült — magánbirtokban lévő erősséget (FÜGEDI 1977: 134, SIMON 2000: 10), illetve az uradalmat (1270/1272: terra *Fyuzer*, uo.) jelölte. Esetében többféle névalakulási mód is számításba jöhet: a várnév egyrészt alakulhatott a magyar *füzér* 'felfűzött tárgyak, virágok stb. sora' főnévből (vö. FNESz. *Füzér*), de számolhatunk azzal is, hogy egy korábbi *Fűz-ér* pataknévre mehet vissza, melynek előtagja talán a magyar *fűz* fanévvel állhat kapcsolatban, ez a szemantikai tartalom a távolabb lévő *Fűz-ér-patak* (1327/1378: *Fywzerpatak*, Gy. 1: 146) nevében is megjelenik (vö. TÓTH V. 2001a: 57–58). Ha tehát a névadás alapjául a patak neve szolgált, úgy az a vár nevévé válhatott közvetlenül vagy településnévi közvetítéssel egyaránt. Az erősség közelében fekvő *Füzér* ~ *Füzéralja* település (1332–1335/Pp. Reg.: *Fizeralia*, Gy. 1: 82) kétrészes névváltozatának *-alja* utótagja ugyanis másodlagosan is kapcsolódhatott a településnévhez.

2.1.2. A várnevek kis számú csoportját alkotják azok a nevek, amelyek előzményeül valamely *t á j e g y s é g* (erdőség, vidék) neve szolgált. Az új típusú várak megnevezései közül mindössze egy esetben tehető fel ez a névadási mód: a Bars megyei *Saskő* vár (1325/1329: *Zaaskw*, Gy. 1: 473) korábbi, *Susol* említése (1253: sub castro [*Susol*], Gy. 1: 473) kapcsán talán tájnévi előzménnyel számolhatunk, a névforma ugyanis a területről tájnévként adatható *Susolgi* névalakkal (+1124/+1217: terram in *Susolgi* cum silvis, venationibus, aquis, piscationibus et fenetis, Gy. 1: 474, lásd még: 1209: terram in *Susolgi*, uo.) mutat összefüggést. Erről lásd bővebben a 4.2.3. alpontban írottakat.

2.1.3. Minthogy a várak, különösen az új típusú kővárak gyakran hegyekre vagy dombokra épültek, melyeknek már korábban is volt nevük, az erődítmények gyakran arról a *k i e m e l k e d é s r ő l* kapták nevüket, amelyen álltak.

Ez a névadási motívum a korai ispánsági várak — melyek jobbra fa-föld várak voltak, amelyeket sík területeken, esetleg kisebb kiemelkedéseken emeltek — tulajdonnévi megjelölésében egyáltalán nem jelent meg, de még a későbbi ispánsági erősségek megnevezésében is jóval kevésbé jellemző, mint az új típusú várak esetében.

Az új típusú várak között is találunk alföldi, mocsári erősségeket, jóval nagyobb azonban a hegyi várak aránya. Ezek egy része nehezen megközelíthető, meredek, jól védhető sziklacsúcsokon épült, s kihasználva a terep szűkös adottságait esetenként azok nagyobb részét a sziklába vájták, mely így úgy tűnt, mintha a sziklából nőtt volna ki. E várak megnevezésére egy sajátos várnévcsoporthoz alakult ki, amely hegynévi előzményekre megy vissza. A *kő* lexéma 'szikla, sziklás hegy'

jelentésben hegynévek alkotóeleme, e nevek azonban olykor a rajtuk épült erődtípusokra is átvonódtak. Hegynév > várnév metonimikus névadással adatokkal bizonyíthatóan mindössze a *Csókakő* és a *Tarkő* esetében számolhatunk, melyek hegynévi párja közel azonos időből származik. Csupán bizonytalanul vonható ide a Borsod megyei *Dédesköve*, mely hegynévként ugyancsak feltűnik, emellett azonban a forrásokban személynévként és településnévként is adatolható (vö. 1282: *Dedes* szn., ÁSz., 1221/1550: *Dedo* szn., é. n. [1240]: villa *Dedus*, Gy. 1: 769). Ebben az esetben vélhetően a várjobbágy nevéből alakult településnév vonódott át egyidejűleg a hegy és a vár megjelölésére (vö. RESZEGI 2011: 165). A további *kő* utótaggal álló várnevek kapcsán szintén valószínűsíthetünk hegynév > várnév irányú alakulásmódot (vö. *Ajnácskő*, *Hollókő*, *Kékkő*, *Sebeskő*, *Vöröskő* stb.), ám mivel ezeket hegynévként nem említik, nem tudjuk, hogy pontosan mely nevek létrejötté magyarázható még ilyen módon. A később létrejött *kő* utótagú várnevek esetében ugyanakkor már sokkal inkább gyanítható, hogy a névadáshoz a korábban épült erősségek nevei szolgálhattak mintaként (vö. KOVÁCS H. 2015b: 104), ezekben az esetekben a hegynévi előzmény felvetése sem feltétlenül indokolt.

A Borsod, Pozsega, Pozsony, illetve Sáros megyékből adatolható *Éleskő* várnévben szintén hegynév lehet (Borsod: 1365: castrum *Eleskw*, Cs. 1: 164; Pozsega: 1436: castelli *Elewskw*, DF. 280098; Pozsony: 1394: *Eleskw* in wlgari theutonico Scharfessteyn, OklSz.; Sáros: 1311: *Eluskw*, TÓTH S. 1910: 243). Noha ilyen hegynév egyik vidéken sem adatolható, másutt viszont több kiemelkedés nevének előtagjában is szerepel ez a lexéma, vö. *Éles-bérc*, RESZEGI 2011: 130, 176).

A Nyitra megyei *Jókő* várnév (1316: Moka et St-o dicto Lwe castellanis de *Joku*, Gy. 4: 401) szintén ide tartozik, előtagja közvetve víznévi eredetre utal, a szláv *dobra* elem fordítása (*Dobravoda* 'jó víz'), mely a szomszédos helység nevében is megjelenik. A víznév hegynévi közvetítéssel kerülhetett be a várnévbe, a *Dobravoda* név ugyanis azt a hegyet is jelölte, amelyen a vár állt (+1262 [1270]: montem *Dobravada*, Gy. 4: 401, vö. CSORBA 2006: 163, FNESz. *Jókő*). (A *kő* utótagú várnevek problematikáját bővebben lásd a 2.5.2. alpontban.)

Az új típusú várak nevei körében még néhány további esetben adatolható hegynévi párhuzam, s feltehető a hegynévből való alakulás. A Zala megyei egyrézes *Csobánc* (1300: castellanus de *Chubanch*, Cs. 3: 10) a vele azonos alakú *Csobánc* hegynévre vezethető vissza (1255/1415: mons nomine *Chobanch*, uo.; < *Csabán* szn. < perzsa *šubān* 'juhász, pásztor' török közvetítéssel, esetleg < szl. **čъbanъ* 'csobolyó', FNESz.; vö.). A Gömör megyei, egyszeri előfordulását *Kapla* (1449: castrum *Kappla*, Cs. 1: 126)³⁹ hegynévi előzménye személynévi

³⁹ A 15. században a várat az oklevelek a helység nevééről *Serke* formában kezdik említeni: 1447: castrum *Serke*, DL. 14047, IIa 4: 43).

eredetű (1326: monte *Kapula*, A. 2: 265, 1447: mons *Kapla*, Gy. 2: 547, < *Kapla* szn., vö. é. n. *Johannes de Kapla*, 1350: *Martino de Kapla*, HOkm. 7: 205, 408).

Az itt említendő példák egy részében egyértelműen a hegynévből való alakulást támogatja az áttetsző „hegynévi” lexikai szerkezet, így a Zemplén megyei *Sátorhegy* (1250 u.: castrum de *Saturhigy*, FÜGEDI 1977: 177, vö. *Sátorhalom*: 1217 k.: *Satur-holmu*, SRH. 1: 15, FNESz. *Sátoraljaújhely*) várnév esetében. Ez feltételezhető a Zala megyei *Hegyesd* (1329: castellani nostri de *Hygusd*, HOkm. 4: 147) várnév, valamint a Brassó vidéki *Feketehalom* (1267: cum claustra castri *Feketeholm!*, Gy. 1: 828) esetében is, utóbbiak hegynévi párja ugyan adatokkal nem igazolható, a névformák lexikai szerkezete alapján ez biztosra vehető. A név etimológiája alapján ezzel számolhatunk a Veszprém megyei *Somló* (1352: castrum *Somlo*, Cs. 3: 210, vö. 1367: Mons *Apacza Somlyo-hegye*, uo.) esetében is, a név ugyanis a *somló* m. *somlik* ~ *somlyik* ige folyamatos melléknévi igenévből alakult, s ’megcsuszamló, suvadó oldalú hegy’ jelentésben szerepel az elsődleges hegynévben (FNESz. *Somló*). A *somlyó* névelem szerepel a Baranya megyei várnévként egyrészes *Szársomlyó* (1249/1291: montem, pro castro satis utilem *Saarsumlu* nuncupatur, Gy. 1: 313, 1287: castrum *Zaarsomolou*, Gy. 1: 313; vö. *szár* ’növényzet nélküli, tar’, TESz.), illetve a Vas megyei *Ságsomlyó* formában is (1275 k.: mons *Sagsomlowa* cum castro, Cs. 2: 719, 1479–1480: castrum desertum *Saagsomplya*, uo., vö. **ság* ’domb, erdős, magaslat, erdő’, FNESz. *Ság*¹).

KISS LAJOS szerint hegynévi előzménnyel számolhatunk a tatárjárást követően épült *Salgó* várnevek esetében is (1997a: 160). Így vélekedik az Erdélyi Fehér vármegyei *Salgó* királyi vár (1322/1327/1370: castrum *Salgo*, in partibus Transsilvanis, Gy. 2: 182), a Hont megyei *Salgó* (1331: Demetrius dicto Dobi castellano de *Salgou*, Gy. 3: 242), illetve a Nógrád megyei, szintén hasonló elnevezésű hegyek között álló vár (1341/1347: castrum *Salgov*, Gy. 4: 291) nevéről is. Bár a hegy(ek) névére vonatkozó okleveles adatokat a vizsgált időszakból nem találtam (KISS LAJOS a hegynév kapcsán a nógrádi, 1341-es castrum *Salgov* adatot említi, FNESz., BÉNYEI ÁGNES ugyancsak erre az adatra hivatkozik a hegynév tárgyalása során, 2012: 110, lásd még *silva* latin fajtajelölővel: 1341/1347: *Salgow*, DL. 3879), a nevek szemantikai tartalma alapján valóban megalapozottnak tűnhet a hegynévből való alakulás. A névformában ugyanis végső soron a m. R. *sajgó* ’fénylő, ragyogó’ szó (< m. R. *sajog* ~ *salyog* ’fénylik, ragyog’) lehet, s a hegy napos, verőfényes lejtőjére utalhat (KISS 1997a: 165, FNESz.). A Nógrád megyei *Salgó* vár esetében ugyanakkor esetleg személynévi eredettel is számolhatunk, építési idejét ugyanis FÜGEDI ERIK 1290–1341 közé teszi (1977: 185, FELD ISTVÁN szerint azonban a vár a 13. század utolsó évtizedeiben vagy a 14. század elején épülhetett, 1994a: 591), ebből az időszakból pedig hasonló alakú személynév is adathozható a területről (vö. 1327: terra seu possessio Elye filius

Nicolausi *Solgov!*, Gy. 4: 291), a névalakulás iránya azonban nem egyértelmű. Az Erdélyi Fehér, illetve a Hont megyei *Salgó* várnevek esetében a feltételezett hegynévi előzmény adatai híján elvi lehetőségként szintén számolhatunk személynévből való alakulással is (noha az Árpád-korból *Salgó* nevű személy nem adatolható, vö. ÁSz., lásd később: 1602: ? *Saigo* szn., TESz.).

A Zala megyei, a hegyek között álló *Rezi* (1378: castrum *Rezy*, Cs. 3: 14) vár vélhetően arról a hegyről kaphatta nevét, amelyen épült (vö. *Inde ad occidentem sunt montes satis magni et cacuminosi Tatika et Rezy vocati, in quorum utroque apice arces desolatae, eaeque cognomines cernuntur*, BÉL MÁTYÁS, idézi: SZENTGYÖRGYI 2008: 43). A névben a magyar *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa; magas fennsík; erdőbeli tisztás' jelentésű szó rejlik, mely végső soron a szlávból való (< szl. **rezь* 'vágás, metszés, rovas', FNESz. *Rezi*). Az *-i* képzőt (lásd erre vonatkozóan: PAIS 1911: 166) már a hegynév is tartalmazta, a várra ilyen formában vonódott át. Emellett a közeli település és a vár szoros kapcsolata alapján (vö. FNESz. *Rezi*) az is feltehető, hogy az erősséget a településről (vö. 1290 k.: *possessionis Rezy*, HOKm. 7: 244) nevezték el (a vár első említése 1333-ból való, FÜGEDI 1977: 204), ebben az esetben a várnév településnévből alakult, s neve csupán közvetve utal a kiemelkedésre.

A Heves megyei *Ágasvár* név (1265/1270: castrum *Agas*, ÁÚO. 11: 545) előtagja a várépítés helyéül szolgáló hegyet jelölhette elsődlegesen, s arra vonatkozhatott, hogy a hegynek kétágú, hegyes csúcsa van (FNESz. *Ágasvár*, lásd még: DÉNES 1990: 45). Később a vár megjelölésére egy kétrészes *Ágasvár* névváltozat jött létre, mely utóbb a kiemelkedés jelölésére is átvonódott (1472, 1478: *locus castri Agaswar dicti*, Cs. 1: 52, *Ágosvár* hegy, KatFelm. 3).

Kiindulási alapját tekintve ide vonható a Veszprém megyei, feltehetően 1279 és 1309 között épült (RAINER 2008: 13, HORVÁTH 2002: 12) *Segvár* (első, hiteles oklevélbeli említése: 1309: castrum suum *Scegh* vocatum, AOkl. 2: 350/800, HORVÁTH uo., lásd még: 1334: *castro Seguar*, A. 3: 78) név is, mely a 15. században *Esegvár* (1432: castrum *Esegkwar*, Cs. 3: 209) névformában is feltűnik, ám a kétféle névváltozat még sokáig párhuzamosan élt egymás mellett (lásd még ehhez: RAINER 2008). A korábbi várnév előtagjában a *seg* ~ *ség* 'domb, hegy, magaslat' jelentésű térszinformanév rejlik, az idők során azonban a szó szemantikai tartalma elhomályosult, s a név előtagját a *segg* 'ülep, hátsó rész' testrésznévvel azonosíthatták. A névalak előtagjának *e*-vel való kiegészülése KISS LAJOS megfogalmazásával „helyesírási eufemizmus” eredménye lehet (FNESz. *Esegvár*, 1999c: 209–210, lásd még ehhez: RESZEGI 2011: 93–94), lényegében tehát írott nyelvbeli formának tartja, s kérdéses, hogy a beszélt nyelvben ténylegesen használatban volt-e. Az ilyen helynévszerkesztési változások, melyek a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik azáltal, hogy funkcionális vagy

lexikális szerkezetük elhomályosul, a deszemantizáció tárgykörébe sorolhatók (HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 148).

A Felső-Fehér vármegyei, illetve a Belső-Szolnok megyei egyrészes *Bálványos* nevek (1360: castrum *Baluanus*, SzékelyOkl. 3: 14 és 1291: *Balwanius*, ZW. 1: 170, lásd még: 1308: castellanus noster de *Balvanus*, DL. 29994) kapcsán több alakulásmód is feltehető. A *bálvány* lexémát tartalmazó nevek kapcsán felmerült, hogy bennük a szó esetleg pogány áldozati helyre vonatkozhat, mely a várnév esetében ilyen módon a vár funkciójára utalhat, bár valószínűbb, hogy e nevekben a magyar *bálvány* 'köoszlop, határkő' jelentésű főnév rejlik (vö. FNESz. *Bálványosvár*alja, RESZEGI 2011: 137), melyek esetleg valamely katonai szerepre utalhatnak; a Szolnok megyei *Bálványos* vár funkciója például az volt, hogy „a deési és szász-nyiresi sóbányákat és révet védelmezze” (TAGÁNYI–RÉTHY–KÁDÁR 1900/2: 104, FÜGEDI 1977: 103). Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a név — a lexéma másik jelentésével összefüggésben — a vár körüli növényzettel (ecetfákkal vagy más néven bálványfákkal) állhat összefüggésben (vö. KISS 1997a: 164, TESz., ÚMTsz.). A *bálvány* lexéma a hegynevekben is gyakran előfordul (vö. 1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78, [1330 k.]: *Balwanusholma*, Gy. 1: 515, erről lásd bővebben: RESZEGI 2011: 137, 151), így leginkább az valószínűsíthető, hogy a vár arról a hegyről kapta nevét, amelyen épült. Ez utóbbi feltevés esetében a várnévben nem számolhatunk -s helynévképzővel, ehelyett metonimikus névadás tehető fel.

2.1.4. A települések és a várak, erősségek rendkívül szoros kapcsolata az alapja a t e l e p ü l é s n e v e k és a várnevek összefonódásának. Háromféle kronológiai viszony vázolható fel a két helyfajta között: leggyakrabban a már meglévő településen vagy annak közelében emeltek várat; máskor a vár az elsődleges, s később aköré szerveződött a település; de az is előfordult, hogy a vár és a település egyszerre jött létre. Mindhárom esetben gyakori, hogy a települést és az erősséget azonos néven említik, ám míg az első esetben településnév > várnév alakulással számolhatunk, addig a második esetben várnév > településnév irányú névadással, a harmadik esetben pedig az előbbi kettő egyaránt lehetséges, amint az is, hogy egyszerre kapják a nevüket. A névalakulás iránya azonban sok esetben nem határozható meg (ehhez lásd még *A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata* című fejezet 1.2.4. alpontjában írottakat).

A településnév és a várnév kapcsolatának vizsgálatakor ugyanakkor számolni kell azzal a birtoktörténeti sajátossággal, hogy sok esetben (különösen a korai Árpád-korban) nem kizárólag település – vár párosokról beszélhetünk. A 11–13. században gyakori volt, hogy egy-egy „birtok”, „föld”, „terra” eladományozását követően annak területén több település is létrejött, az itt épült vár pedig nem ezek valamelyikéről, hanem a korábbi birtoknévről kapta az elnevezését. A névadás ilyen esetekben birtok – vár relációban értelmezhető. Jó példája ennek a Sáros

megyei *Makovica* vára, amely az egykori Makovica terra területén, ténylegesen azonban Szmilnó birtok határain belül épült fel (lásd ehhez pl. NÓGRÁDY 2021).

Míg az ispánsági várak esetében — a településnévvel való azonos névforma ellenére — csak ritkán merül fel nagyobb valószínűséggel a településnévből való alakulás, az új típusú várak megnevezésében már inkább ezzel számolhatunk a névazonosság esetén. A településnév és a várnév azonossága az új típusú várakat jelölő névanyag tetemes hányadánál, mintegy felénél felmerül. Ide sorolható az abaúji egyrészes *Regéc* ([1316]: castrum *Regech*, Gy. 1: 134, vö. 1298/1300: *Regach*, Gy. 1: 134), az Arad megyei *Lippa* (1456: Castellano de *Lippa*, PETTKÓ 1901: 195, az 1324. évi adat, castellanum de *Lypua* et de Hoznus, Gy. 1: 180, *Solymos*-ra vonatkozhat, vö. 1389: civis noster de *Lyppa*, uo.), a Baranya megyei *Harsány* (1313: castrum de *Harsan*, Gy. 1: 313, vö. é. n. [+1235]/1350/1404: villa *Horzan*, uo.), a Bars megyei *Léva* (első említése: 1274: secundo autem castrum *Lewa*, in quo Othocarus Boemorum Rex, ÁÚO. 9: 52, FÜGEDI 1977: 162, korábban ismert első említése: 1321/1323: sub castro *Lewa*, Gy. 1: 457, vö. 1156/1347: villa *Leua*, Gy. 1: 457), a Borsod megyei *Olnod* (későbbi *Ónod*, 1413: castrum *Olnod*, vö. 1296: terra *Olnod*, Gy. 1: 796), a Gömör megyei *Sőreg* (1341: cum castro *Sewrugh*, possessio castri, Gy. 2: 548, vö. 1245/1264: villa *Seureg*, uo., lásd később: 1476: *Sewregallya*, poss., DL. 90171, lásd még víz neveként: 1476: fluvius *Sewregallyawyze*, Illa 4: 56), a nógrádi *Jenő* ([1282–1295]>1406: castro *Jenew*, Gy. 4: 254, vö. 1274/1378/1454: villa *Jenew*, uo.), a szintén e megyebeli *Szőllős* (1290: castrum *Zeuleus*, Gy. 4: 301, vö. 1265: terra *Zeuleus* ~ *Zeuleus*, uo.), a Nyitra megyei *Apony* (1300: castellano magisteri Chaak de castro *Oponh*, Gy. 4: 344, vö. 1244/1369: terra villae *Oponu* [*Oponn?*], ... villa *Opon*, uo.), a szintén nyitrai *Bajmóc* (1299/1749: castrum *Boymuch*, Gy. 4: 346, vö. 1113: D(e suburbanis *Bai*)moz, uo., +1111/1414: villa *Boymiz*, uo.), a Somogy megyei *Berzence* (1481: castellum *Berzencze*, Cs. 2: 572, vö. 1337: *Berzencze* tel., i. m. 593), a Sopron megyei *Zaszlop* (1377: fortalicio in dicta *Zazlup*, SopronOkl. 1: 444, lásd még: 1393: castri *Zazlop* vocati, i. m. 511, vö. 1375: possessione *Zazlup*, i. m. 414), a Trencsén megyei *Bán* (vö. 1234: villa *Ben*, F. 3/2. 402, 1378: villa *Baan*, FEKETE NAGY 84), a Valkó megyei *Vicsadal* (1408: castrum *Vichadal* penes Danubium, Cs. 2: 277, vö. 1244: villa *Vichodol*, i. m. 289), a Veszprém megyei *Döbrönte* (1422: castrum *Debrenthe*, Cs. 3: 209, vö. 1367: castrum in villa *Debrente*, uo.), a Zaránd megyei *Egregy* (1406–1409: castrum *Egregh*, Cs. 1: 722, vö. 1332–1337: *Egreg*, v., i. m. 730) stb. Esetükben az adatok időbeli sorrendje alapján a településnév elsődlegessége valószínűsíthető, a várnév tehát lokális viszonyra utal. Esetenként esetleg a településnévi eredetű családnevek is szerepet játszhattak a várnév keletkezésében, azaz a településnév és az abból alakult, a települést és az erősséget birtokló család nevének együttes hatásával is számolhatunk az

azonos formájú várnév létrejöttében (vö. pl. 1272: *Seurug* szn., ÁSz., 1375: *Trochman de Zazlop* szn., SopronOkl. 1: 412).

Szintén az adatok időrendje alapján következtethetünk a település elsődlegességére a Gömör megyei *Berzété* esetében, neve korábban birtok, illetve település neveként adatolható (1243/1335: possessio *Berzethe*, Gy. 2: 487, 1291: villa *Berzethe*, uo.), az erősség nevét a források jó fél évszázaddal később, 1311-től közlik (castrum et possessio *Berzethe*, Gy. 2: 487). A településnév végső soron szláv személynévi eredetű (vö. FNEsz. *Berzété*). A Fejér megyei *Gerencsér* (1458: castrum *Gerencer*, Cs. 3: 305) esetében az adatok mellett a név közszói jelentés-tartalma és a települések, illetve a várak névadási gyakorlatáról feltárt ismereteink utalnak egyértelműen a településnév elsődlegességére (vö. 1364: villa *Gerencer* locus venationis nostre, uo.). A 'fazekas' jelentésű *gerencsér* foglalkozásnév (TESz.) vált helynévvé, a kézműves lakosságra való utalás azonban a várnevekben nem jellemző, csupán áttételesen jelenik meg. A településnevekben viszont annál gyakoribb ennek a szemantikai jegynek a megjelenése, a név királyi szolgálatban lévő fazekasok települését jelölhette (vö. FNEsz. *Nyitragerencsér*).

Ilyen funkcióban állhat a Vas megyei *Kertes* név (1271: castrum de *Kertus*, Cs. 2: 714) is. A *kertes* 'bekerített, körülkerített' (vö. FNEsz. *Kerteskö*, *Pinkakertes*) jelentésben gyakori névrész településnevekben, a közeli település egy 1221-es oklevélben tűnik fel először (villa que *Kertes* vocatur, HOkm. 6: 14).

A Nógrád megyei *Zagyvafő* (1435: castrum desertum *Zaghwafew*, Cs. 1: 92 és 1469: fortalitium *Zaghwa*, Cs. 1: 92) szintén településnévi előzményű (castrum desolatum *Zaghwafew* cum villis similiter *Zaghwafew*, Cs. 1: 111), a *-fő* gyakori lexikális településnévformáns, a várnév közvetve a folyóra utal (vö. 1217 k.: *Zogea*, fl., SRH. 1: 32). A Kolozs megyei *Almás* (1370: castrum *Almas*, Cs. 5: 295) szintén közvetve kaphatta nevét a közeli *Almás* folyóról (1217 k.: fluvius *Almas*, SRH. 1: 67), a folyó völgyben fekvő település már 1249-től adatolható (terra *Almas*, Cs. 5: 302).

Településnévből jöhetett létre a Bihar megyei *Fenes* várnév (é. n. [1291–1294]: castrum nostrum [ep-i] *Fenes*, Gy. 1: 617, vö. 1332–1337/Pp. Reg.: villa *Fenes*, Gy. 1: 617) is, mely végső soron a magyar *fen* 'fenőkö, kaszakő' jelentésű szóból ered, melyhez -s képző társult, s olyan helyet, patakmedret jelöl, ahol erre alkalmas kő található (FNEsz. *Várasfenes*). A várnév kapcsán ugyanakkor az is elképzelhető, hogy elsődlegesen mint mikrotoponima jött létre, a *fenes* szó ugyanis nyelvjárásokban közszóként ma is használatos (vö. *fenes tarisznya* 'a kaszaélesítés szerszámainak, azaz a kaszaverő kalapácsnak, üllőnek, fenőkőnek stb. az őrzésére használatos tarisznya', RÁCZ 2007: 104).

A tatárjárást követően épült (FÜGEDI 1977: 177) zempléni *Patak* (1262: castrum *Potok*, Cs. 1: 334) erősséget név nélkül, a várhegy megnevezésével először 1261-ben említik (castrum nostrum de *Saturhyg*, ÁÚO. 8: 6). Maga a település

arról a közelében lévő vízről lett elnevezve, amelyet korábban *Ketelpataká*-nak (1217 k.: *Ketelpotaca*, SRH. 1: 55, lásd még 1262: in fluuium *Kutel*, ÁÚO. 11: 519) hívtak. A települést jelölő *Ketelpataka* később *Patak*-ra (1201/1272/1285: hospites *Potok*, RegArp. 1/1: 59/194) rövidült (FNESz. *Sárospatak*), mely a vár megnevezésére is átvonódott. A 14. század végén a várat az oklevelek *Wyhelwara* néven is említik (1390, DÉTSZY 1966: 192), mely Sátoraljaújhely közelségére utal (FÜGEDI 1977: 177).

A Tolna megyei *Tamási* (1339: castrum *Thamasy*, Cs. 3: 407) szintén a szomszédos települést (1315: castellanus de *Tamasy*, oppidum *Thamasy*, uo., i. m. 412 < 1138/1329: *Thomas* szn., 'Tamásé', FNESz.) jelölhette elsődlegesen. Az -i képző — mely a régiségben elsődlegesen jellemzően személyt jelölő alapszavakhoz kapcsolódhatott (KNEZSA 1949b: 100, KISS 1997b: 183, BÉNYEI 2012: 79–80), majd az ómagyar kor korai időszakában helynévképzőként önállósult (SZEGFÜ 1991: 254–255) — a településnév létrehozásában vehetett részt. Ezt követően — esetleg személynévi közvetítéssel (vö. 1443: ladi de *Thamasy* szn., DL. 88184), a vár környékén ugyanis a Tamásiak birtokoltak (Cs. 3: 398) — a vár megnevezésére is átvonódott ilyen formában, vagyis a képzett településnév vált személynévvé, a településnevek körében ugyanis nem ritka ez a képzési mód.

Bizonyosan személynév > településnév > várnév alakulásmóddal számolhatunk a Trencsén megyei *Bán* (1454: fortaliciu *Ban*, FEKETE NAGY 62, vö. +1092/+1274: *Ban* szn., 1267: *Baan* szn., ÁSz.) esetében, itt a hasonló alakú településnév a várnévnél jóval korábbi adatolható (1378: villa *Baan*, FEKETE NAGY 84, lásd még: 1232: villa *Ben*, CDES. 1: 283). A Zaránd megyei *Pankota* (1318/1344: Castellanus noster de *Pankatha*, Z. 2: 132) szintén a települést jelölte elsődlegesen (1219/1550: villani de *Ponkata*, VárReg. 43), mely végső soron KISS LAJOS szerint pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, ennek előzménye egy szláv R. **Pokata* személynév lehet (vö. cseh *Pukata* [< R. **Pokata*] szn.), ilyen nevű személy azonban korábbi a hazai oklevelekben nem adatolható (vö. 1588: *Pankota* András csn., FNESz.). A Torda megyei *Görgény* várra szintén az alatta fekvő település neve (1248: *Gurgen*, tel., FNESz.) vonódott át. A vajda és a székely ispán tisztségéhez tartozó királyi vár (Cs. 5: 670) alapja Árpád-kori lehet (ENGEL 1996: 321), az oklevelekben azonban csak 1364-től tűnik fel, amikor várnagyát említik (castellanus noster (wayuode Transsilvani) de *Gurgen*, Cs. 5: 669, lásd még: 1426: castrum nostrum (regis) *Gwrigen*, i. m. 670, 1439: castrum *Gergen*, uo., 1481: castrum *Gergyn*, uo.). A helynév végső soron személynévi eredetű lehet (vö. 1263/1382: *Gergen* szn., 1266/1372: *Gergyen* szn., ÁSz.). Más elképzelés szerint a településnév talán egy oszm. *gürgen* ágaci 'gyertyánfa' (vö. oszm. *gürgän*, *gülgän* 'egy fajta bükkfa, Chadara tenax') főnévvel függhet össze, a magyar *Gergely* személynév becéző alakjából, illetve a török

eredetű rom. *gorgán* 'halom, kunhalom, kurgán' jelentésű főnévből azonban KISS LAJOS szerint nem magyarázható (FNESz.).

A Gömör megyei *Balog* várnév (1323: castro *Bolug!*, Gy. 2: 483) szintén komplex névalakulási sor eredményeként jöhetett létre. A források szerint a *Balog* folyóról (vö. 1297//1358/1399/1405/1776: fluvius *Balogh*, Gy. 2: 483) elnevezett *Balog* település neve szolgálhatott alapul mind a vár, mind a *Balog* család megnevezéséhez (vö. 1284: *Balogh* szn., ÁSz., Gy. 2: 483–484). A névalakulás iránya tehát a következőképpen rekonstruálható: folyónév > településnév > személynév / várnév.

A Vas megyei *Körmend* kapcsán is településnévi előzményt tehetünk fel. Az 1269-es adat *Körmend* település tornyát turris ... in villa *Kurmend* (HOkm. 7: 117) formában jelöli, két évtizeddel később (1291) már castrum *Kurmend*-ként (ÁÚO. 12: 503) szerepel. A szintén Vas megyei *Lendva* (1275: Castrum nostrum *Lyndua*, A. 12: 143, vö. 1214: terram nomine *Lyndua*, HOkm. 8: 16) a későbbiekben megkülönböztető szerepű előtaggal *Fellendva* (1363: castellanus de *Fullyndua*, Cs. 2: 716) és *Felsőlendva* (1419: Castri sui *Felselindwa* vocati, HOkm. 5: 209) formában is feltűnik, mindhárom alak kapcsán a településnév elsődlegességével számolhatunk. Várnevekben ilyen megkülönböztető előtagok egyébként nem szerepelnek.

A Zala megyei *Kanizsa* település területén két vár is állt, a korábbi, feltehetően a harcokban elpusztult vár közelébe a 15. század elején új várat emeltek (1469: castro *Kanisa*, ZO. 2: 591, várnagyának említése: 1443: castellano castri *Kanisa*, ZO. 2: 519). Mindkét vár egymást követően ugyanannak az uradalomnak a központja volt (ENGEL 1996: 335).⁴⁰ A régi várat az oklevelek *Kanizsaszeg*-ként is említik (1323: castrum ipsius Nicolai *Kanisazyg* vocatum, ZO. 1: 165), a várnév korábbi előfordulása 1321-ből való (castrum *Canisa* vocatum, A. 1: 627). Nevét arról a településről kaphatta, amelyen állt (1245: terre sue nomine *Knysa*, ÁÚO. 7: 192, 1321: ciuitate *Canisa*, A. 1: 627, vö. nemes nevében: 1296: *Kenesazyg*, ZO. 1: 113). A később épült várra szintén a *Kanizsa* névforma vonódott át, itt viszont talán nincs is értelme a pontos névadási motívum meghatározásának, minthogy a névadó(k) (vö. 1392: Nicolaus filius Johannis de *Kanisa*, ZO. 2: 257, ENGEL 1996: 335) a már több objektum neveként is használt formát (lásd pl. 1322: in fluvio *Kenesa*, ZO. 1: 162) ezek együttes hatására kezdte használni az új erősség megjelölésére is. A településnév maga szláv eredetű (vö. szb.-hv. *Kneža Gorica* hn., szln. *Kneža* hn.), mely az összsláv *kъnežь* méltóságnévből alakult

⁴⁰ A két vár különböző voltára vonatkozóan FÜGEDI ERIK egyrészt azt hozza fel, hogy a 17. századi *Kanizsa* várat ábrázoló metszetek négyyszögletes alaprajzú várra utalnak, mely a város mellett egy szigeten állt, továbbá egy 1322. évi oklevelet, melyben csupán a folyón lévő sziget szerepel a vár megnevezése nélkül, ebben az időben tehát erősség még nem állt rajta (cum villa seu predio *Kenesa* vocata eorum hereditaria, in qua est ecclesia lapidea in honorem beate Margarete fundata, vicina et contigua insule prenotate, ZO. 1: 162, FÜGEDI 1977: 148).

birtoklást kifejező képzővel 'a fejedelemé, a kenézé' jelentésben (FNESz. *Balatonkenese, Nagykanizsa*, HOFFMANN 2010: 93). A *Kanizsaszeg* várnév utótagjában a m. *szeg* 'sarok, szeglet, zug' (vö. FNESz. *Szegvár*) jelentésű főnév rejlik.

A Bereg megyei *Munkács* vár a beregi erdőispánság központjaként épült (ENGEL 1996: 369), mely a régi, 1241-ben elpusztult (FÜGEDI 1977: 168) *Borsova* vár funkcióit vette át (Gy. 1: 545). A *Munkács* várnévként a forrásokban először 1311-ben tűnik fel (castrum *Munkács*, Gy. 1: 545, lásd még: 1314: castellano de *Munkach*, uo.). A vár megjelölésére szintén a település neve vonódott át (1217 k.: locum, quem primo occupaverunt, *Muncas* nominaverunt, SRH. 1: 51), mely a szl. eredetű m. *munka* főnév származéka (FNESz.). A név személynévként is adatható, mely ugyancsak településnévi előzményű (1138/1329: *Muncas* szn., 1220/1550: *Munkach* szn., 1298: *Munkaach* szn., ÁSz.).

Talán településnévi előzménnyel számolhatunk a Szerém megyéből (CSÁNKI Valkó vármegyében tárgyalja) adatható *Marót* erősség neve kapcsán. A szakirodalom a várat Maróti János bán (†1433) építéséhez köti, a várnév első, forrásokban való előfordulása ugyanakkor 1458-ból való, castrum *Maroth* alakban (Cs. 2: 272, ENGEL 1996: 365). RUDOLF SMIT szerint azonban első keltezése 1332-re tehető (lásd: GERE 2000: 380). *Marót* nevű birtok a forrásokban már 1364-től előfordul (villa seu poss. *Maroth*, Cs. 2: 284), a név korábban személynévként is adatható (vö. 1138/1329: *Maraut* szn., 1228/1229: *Morouth* szn., ÁSz.), ez alapján elképzelhető, hogy a névadás alapjaként egy korábbi személy neve szolgálhatott, ám valószínűbb, hogy nevét településről kapta, mely végső soron a szláv **moravъ* > m. **marót* népnévből alakult (vö. RÁ CZ 2011: 79–83, BENKŐ L. 1998b: 70–71, FNESz. *Pilismarót*, vö. még: *A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata* című fejezet 1.3. pontjában írottakkal a *Moróc(s)a* név kapcsán).

Bizonytalanul vonható ide a Tolna megyei *Dombó* vár neve. A névforma az erősség mellett (1313: dedimus magistro Stephano castellano magnifici Juuenis magistri Johannis filij Herrici bani magistri Tauarnicorum domini Regis de *dumbov* tenendam et habendam, Z. 1: 143, 1326: *Dumbo*, castr., VeszprReg. 76/172, 1453: castrum *Dombo*, Cs. 3: 404) település nevéként szintén szerepel (1448: *Dombo*, tel., i. m. 423), mely egy ősszláv **dъbъ* 'tölgy' főnévből alakult, a névalak ugyanakkor a korban személynévként is használatos volt (vö. 1323: *Dumbow* szn., FNESz. *Dombóvár*), melynek alapjául egy szláv **Dъbo* vagy **Dъbovъ* személynév szolgálhatott, a személynévet azonban a szláv mellett magyar névadók is átruházhatták a vár megjelölésére. Nem zárható ki ugyanakkor az a magyarázat sem, hogy a várnév (és a településnév) a magyar *domb* főnév -ó képzős származékára (**dombó*) megy vissza (FNESz. *Dombóvár*).

Az Abaúj megyei *Somogyi* vár megnevezése több okból problémás. A források csupán várnagyát említik, 1317-ben castellano de *Symigy!* (Gy. 1: 140) alak-

ban. Ha az említett adat ténylegesen a vár nevét rejti, a névforma akkor is többféleképpen értelmezhető, s ennek alapján a névalak magyarázata is módosulhat. Egyrészt alakulhatott a *som* növénynév *-gy* képzős származékából, mely somfákban gazdag helyet jelölhet (FNESz. *Somodi*, *Somogyvár*), ehhez társulhatott az *-i* helynévképző, a helynévképzővel való alakulás azonban a várnevek esetében jóval kevésbé jellemző, s ebből adódóan egyúttal kevésbé egyértelmű, mint a településnevek körében (vö. KOVÁCS H. 2017b). A név személynévi származtatása is elképzelhető (vö. 1138/1329: *Somudi* szn., 1211: *Somod* szn., ÁSz. 318–319), ebben az esetben vagy a személynévi alaphoz társult a helynévképző, létrehozva a várnevet (a képző miatt ez a magyarázat is meglehetősen problémás), vagy eleve a személynév adatolható ilyen formában, s neve metonimikusan vonódott a várra. Feltehető az is, hogy a Szepessümegről álköltözött lakosokról neveztek először a települést a *Sumug* névváltozatból *Somogy*-nak (REUTER 1980: 79), a vár eszerint a településről kaphatta nevét (a név magyarázatáról lásd bővebben: TÓTH V. 2001a: 132).

Számos, valamely püspökség által birtokolt vár neve is településnévi előzményű. Ide sorolható a nyitrai *Szkacsány*, a Sopron megyei *Rákos(vár)*, a Szerém megyei *Bánmonostora*, a Tolna megyei *Szász vára*, a Vas megyei *Kesző* és *Szombathely*, a zágrábi *Hrasztovica*, illetve a Zala megyei *Sümeg*.

Szkacsány erősség a nyitrai püspökséghez tartozott (ENGEL 1996: 432). A várat az írott források 1410-től említik (castellano *Zakachan*, Zs. 2: 346/7515, lásd még: 1419: castellano nostro de *Skaczany*, DL. 58942). A település ([1260 k./XV]: possessio *Zakachan*, Gy. 4: 470) neve szláv eredetű (vö. szlk. *Skačany* [tsz.] hn., lásd még: *Скачинѹ* [tsz.] szn., FNESz.).

Rákos várát, melyet a 14. században a győri püspökség birtokolt, Kőszegi Miklós püspök építtette 1311 és 1326 között a püspöki birtokközpont védelme céljából (FÜGEDI 1977: 181, ENGEL 1996: 398). A vár első említése 1333-ból való (castri et possessionis *Rakus* nominatarum, SopronOkl. 2: 139, lásd korábban: 1311: palacii et edificiorum in *Rakus*, i. m. 2: 73). Az erősség neve településnévi (1199: ad villam *Racus*, UrkBurg. 1: 36, későbbi Fertőrákos) előzményű, mely végső soron a falut átszelő patakra utal. A víznév azzal állhat kapcsolatban, hogy benne egykor sok rák élt (*rákos* 'rákban bővelkedő', FNESz. *Fertőrákos*). A várnév a későbbiekben a forrásokban a képző elmaradásával kétrészes *Rákvár* formában (1371: castellano de *Rakwar*, SopronOkl. 1: 398) is szerepel.

Szintén településnévből alakult a *Bánmonostora* (1473: castellani de *monasterio Banj*, Cs. 2: 231, lásd még: 15. század vége: castrum de *Ban-Monostra*, uo.) várnév. A településen Belus bán Szent István első vértanú tiszteletére alapított bencés apátságot (KOSZTA 1994a: 79), az új egyház az alapítólevélben *Bánmonostor* néven szerepel, innen a település neve (*bán* méltóságnév + m. R. *monostor* 'kolostor', TESz.).

A pécsi püspökséghez tartozó (ENGEL 1996: 423) *Szász* vár neve ugyancsak településnévből alakult (1401: in possessio seu villa *Zaz*, Cs. 3: 450), mely a személynévként is használatos *szász* népnévből jött létre (vö. FNESz. *Szász*). Az erősséget az oklevelek 1439-től említik (castro suo *Zaaz*, Z. 8: 654). A későbbiekben a várat *Szászvár*-ként említik, a kétrészes forma azonban a vizsgált korban az általam gyűjtött adatok között nem fordul elő.

A győri püspökség tulajdonában lévő *Kesző* vár neve az oklevelekben először a 14. század végén tűnik fel közvetett módon, melyben várnagyát említik (1398: castellanus de *Kezeu*, HOkm. 1: 291, ENGEL 1996: 340). Az erősség építési ideje azonban HORVÁTH RICHÁRD szerint korábbra, a 13. századra tehető (2001: 52). A 15. század elejétől a vár többször felbukkan az oklevelekben (1406: castra Rohonch et *Kezew*, HOkm. 7: 441, 1441: castrum *Kezew*, Cs. 3: 587), a század első harmadában a szóvégi *-ő* felváltásával *Keszi*-ként is adatolható (1433: castellum *Kezy*, DL. 12531). A várnév településnévből (1251/1263: terras de *Keszw*, F. 4/2. 88) alakulhatott, mely a korból már kétrészesként, *Váras*-előtaggal áll (1398: possessione *Varaskezeu*, HOkm. 1: 293). A *Kesző* név az ómagyar kori *Keszi* törzsnévből alakult, s a *Keszi* törzsbeliak települését jelölte (FNESz. *Egyházaskesző*, *Várkesző*). A törzsnév az ótörök *kesäk* 'darab' főnévből származik, melynek előzménye a *kes* 'vág' igéből jött létre (FNESz. *Budakeszi*). BERTA ÁRPÁD újabban a török *käs* 'rész, darab, töredék' szóból származtatta, melyhez *-ak* kicsinyítő képző társult (1991: 7–11, 1997: 213, 218).

A győri püspökséghez (ENGEL 1996: 434) tartozó *Szombathely* vár a tatárjárás után épülhetett (TÓTH E. 1998: 359), a források először 1274-ben említik (castrum *Zombothel*, Urk Burg. 2: 61, TÓTH ENDRE a vár első említését 1291-re teszi, 1998: 360). A vár az azonos nevű településről kapta nevét (1264: villam hospitum de *Zombothel*, ÁÚO. 8: 89), mely a m. *szombat* 'a hét péntek és vasárnap közötti napja' és a *hely* 'helység' főnév összetétele, olyan helysége utal, ahol szombatonként tartottak hetivásárt (FNESz.). Az oklevelek a település (1255: datum in *Sabaria*, ÁÚO. 7: 400, 1495: civitas *Sabariensis*, Cs. 2: 729) mellett a várat is említik latin formában (lásd pl.: 1444: castrum *Sabariense*, *Sabbariense*, i. m. 720), a név a római kori *Savaria* településre utal, mely kelta vagy illír eredetű, s a településen keresztülfolyó ókori pataknevével azonos (*Sibaris* < ie. **seu* : **sū* 'nedv; az ami vizes', FNESz.). A várnév a 15. század közepétől német formában is adatolható (lásd pl.: 1445: Burkchgraffen und Hawplewt zu *Stain-amanger*, Cs. 2: 720, 1491: castrum *Sabaria* vulgariter *Stain am Anger*, i. m. 721). Ez utóbbi elnevezés jelentése 'kő(épület) a réten', esetleg 'vár a piactéren', mely a város nyugati határában lévő *Kő* névvel áll kapcsolatban, római kori emlékekre utalva (FNESz.).

A zágrábi püspökséghez tartozó (ENGEL 1996: 329) *Hrasztovica* várat (1300: castrum *Harastouicha*, BlagayOkl. 69) 1419-től kettős várként említik (*duo castra*

H., ENGEL 1996: 329). Az erősség vélhetően az azonos névvel jelölt birtokról kapta nevét (1292: possessionis *Horoztoicha*, BlagayOkl. 59), mely a m. *haraszt* 'tölgy, cserjés, bozót' szláv előzményéből alakult, de az is elképzelhető, hogy a név egy *Chrast* 'bozót' vagy 'rüh, kosz' személynévvvel állhat kapcsolatban (vö. FNESz. *Harica*).

A veszprémi püspökség tulajdonát képező, 13. század végén épült (ENGEL 1996: 418, SEBŐK 1994b: 612) *Sümeg* vár az oklevelekben először 1318-ban tűnik fel, amikor várnagyát említik (castellani de *Symeg*, ZO. 1: 149, lásd később: 1408: castri *Symeg*, ZO. 2: 338). Az erősség neve metonimikus névátvitellel jött létre a településnévből (1394: villa *Simegh*, Cs. 3: 24). A névben végső soron a *som* növénynév -gy képzős származéka rejlik, somfában gazdag helyre utalva, mely etimológiailag összetartozik *Somogyvár* előtagjával, de attól eltérően magas hangrendűként alakult (FNESz.).

A településnévi eredetű várnevek egy sajátos csoportját alkotják azok a névformák, amelyek végső soron valamely védőszent nevéhez köthetők. Az ilyen szemantikai tartalmú nevek gyakoriak települések neveként (lásd ezzel kapcsolatban: MEZŐ 1996). A Baranya megyei *Krassószentmiklós* (1471: castellanus in fortalicio *Crassozenhniklos*, Cs. 2: 456) várnév településnévi párja fél évszázaddal korábban adatolható *Crasoucenniclos* formában (1403, i. m. 500), ezzel a névvel illették azután az erősséget is. Bizonyosan településnévből/birtoknévből alakult még a Valkó megyei *Ivánkasszentgyörgy* (1454: castellum *Iwankasenthgyergh*, Cs. 2: 270, vö. 1389: possessio *Iwankasentgeurg*, i. m. 284) és a Somogy megyei *Szenterzsébet* (? 1481: castellum *Szent Evrsebeth*, 1486: castrum *Zenthelzebeth*, Cs. 2: 575, vö. 1406: castrum seu castellum in *Zenthersebeth*, uo.) várnév. A Zala megyei *Szentgirolt* (későbbi *Zalaszentgrót*, 1443: castrum *Zenthgerolth*, Cs. 3: 15) és a szintén e megyebeli *Szentgyörgy* (1448: castellani de *Zenthgyergh*, ZO. 2: 542) várnév esetében ugyancsak a településnév elsődlegességével számolhatunk (vö. 1247: possessione *Zent Gyrolth*, ZO. 1: 20 és 1448: possessionibus ... *Zenthgyergh*, ZO. 2: 542), előbbi a falu templomának védőszentjére, Szent Geroldra, utóbbi Szent Györgyre utal. Az itt említett várnevek mindegyike egyrészes név.

Bár az esetek jó részében az adatok szerint a településnév önmagában vált a vár nevévé, arra is találunk példát, hogy 'vár' jelentésű/funkciójú földrajzi köznévvvel kapcsolva használták várnévként. Településnév + *kő* szerkezetben adatolható a Veszprém megyei *Eskő* (1461: castellum *Ewskew*, Cs. 3: 210, vö. ? 1082: villa *Es*, uo.), *vár* utótaggal áll a Borsod megyei *Cserépvára* (1459: castri *Cherepwara*, DL. 15367, vö. 1408: villa *Cherep*, Cs. 1: 170), a Kolozs megyei *Almásvára* (1459: castellani de *Almas Wara*, Cs. 5: 296), a Valkó megyei *Hermanvára* (1435: castellum *Hermanwara*, Cs. 2: 270, vö. 1263: villa *Herman*, i. m. 316, 1435: *Hermanfalwa*, uo.), illetve a Vas megyei, *Kígyókő*-nek is nevezett

Asszonyfalvavára (1406: castra ... *Azzonfoluauara*, HOkm. 7: 441, vö. 1346: possessionum scilicet *Azzunfalva*, SopronOkl. 1: 190) nevek. E várnevek többsége ugyanakkor egyrészes formában is adatolható (1408: castrum *Cherep*, Zs. 2: 191/6463, 1370: castrum *Almas*, Cs. 5: 295, 1458: castellum *Azzonfalwa*, Cs. 2: 712). A Valkó megyei *Szentlőrinc* várnév egy évszázaddal később *Szentlőrincvára*-ként említődik, a várnév alapjául településnév szolgált (1387–1388: villa *Zenchlerynch*, i. m. 287). Később azután épp a várhoz való viszony jelenik meg a településnévben, a -*váralja* utótagú új településnévi formát létrehozva (1459: poss. *Zenthlerynczwarallya*, uo.).

2.2. Személyhez való viszonyra utaló várnevek

A hely birtokosához, használójához, építtetőjéhez, az ott lévő vagy lakó emberekhez való viszony a második leggyakrabban megjelenő tulajdonságjegy az új típusú várak neveiben.

A várnevek 14%-a tartozik nagyobb valószínűséggel az így létrejött nevek körébe. Noha a várnevek jelentős további hányada szintén kapcsolatba hozható személynévvel (a várnevek mintegy egynegyed része), esetükben valószínűbbnek látszik, hogy a személynév valamilyen helynév közvetítésével vált a vár nevévé.

2.2.1. Személynévből, metonimikus névalkotással alakulhattak többek között a Bihar megyei *Adorján* (1285: castrum *Adrian*, Gy. 1: 591–592, vö. 1138/1329: *Adrian* szn., FNESz. *Adorján*), a Brassó vidéki *Törcs* (1395: castrum nostrum *Terch* vocatum, F. 10/2. 298–299, korábban, 1377-ben várnagyát említik: UrkBurg. 2: 481, vö. szb.-hv. *Trče* szn., cseh *Trč* szn., FNESz. *Szalmatercs*), az ugyancsak erről a vidékről adatolható *Höltövény* (1335: castrum *Heltheuin*, Gy. 1: 830, vö. ném. R. *Hiltwin* szn., FNESz.), a kevei *Dombó* (1414: castellum castrum de *Dombo*, DL. 92445, vö. 1276/1328: *Dumbo* szn. < szl. **dǫbъ* ’tölgy’, FNESz. *Dombóvár*), a Nógrád megyei *Ecseg* (1324/1343: castrum *Echeg*, Gy. 4: 237, vö. m. *ecs* ~ *öcs* ’fiatalabb fivér’, FNESz.), a Valkó megyei *Mikola* (1435: castellum *Mikola*, Cs. 2: 272, lásd korábban: 1427: poss. *Mikola cum castello*, uo., vö. 1211: *Micola* szn., ÁSz.) várnevek.

A források szerint az 1263 és 1281 között épült (FÜGEDI 1977: 117) *Csesznek* vár neve (1300: castrum vero ipsorum *Cheznuk*, DF. 251795, 1323: castrum *Cesnuk*, Cs. 3: 208) vélhetően személynévi eredetű, benne a magyar *tiszt* főnév szláv előzménye keresendő: vö. le. *Czestnik* ~ *Cześnik* ’magas rangú tisztségviselő, várnagy’ szn. vagy szb.-hv. *česnik* ’részes, résztvevő; boldog ember; násznagy, fő férfi vendég: lakodalomban’ (FNESz. *Csesznek*).

A középkorban Nógrád megyéhez tartozó *Cső* vár nevét a források meglehetősen későn, a 15. század közepétől említik (1460: fortalitium *Chew*, DL. 15531, 1461: castrum *Chew*, DL. 31762), noha a régészeti leletek alapján a vár vélhetően

már a 13. század második felében felépült (FELD 1978: 226). Ekkortájt találkozunk először a Csői (1389: de *Chew*, CsákyOkl. 1: 162) családdal is, akik a *Cső* nevű települést (1414: *possessio habitatoribus destituta Chew*, Cs. 1: 96, lásd még: 1460: *possessio Chew*, DL. 15531) is birtokolták (FELD 1978: 226, lásd még: FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979: 9). Mindezek alapján FELD ISTVÁN valószínűsíti, hogy a vár már korábban is a család tulajdonában állt, s építtetői is ők lehetnek (a vár az 1460–1470-es években Csői Miklós kezén tűnik fel, 1978: 226). Az erősség kései említését FELD ISTVÁN az oklevelek pusztulása mellett a család változó anyagi helyzetével magyarázza: a Csői család korábban tehetősebb lehetett, majd a 14–15. század fordulóján fokozatosan elveszítette birtokait, mely oklevelek kiállítását vontatta maga után (1978: 227). A vár nevét a fentebbi feltevéssel számolva személynévi eredetűnek tarthatjuk.

A Hunyad megyei, tatárjárás után épült Déva királyi várat (FÜGEDI 1977: 123) a IV. Béla és István ifjabb király közötti viszálykodás kapcsán említik először az oklevelek: 1264 augusztusában itt győzte le V. István híve, a Csák nembeli Péter a IV. Béla pártján álló kunokat. Az események leírása 1269. évi forrásban maradt ránk (sub castro *Dewa*, Urk Burg. 1: 105, az eseményről a legrészletesebb beszámolót az 1279-ben kelt oklevél tartalmazza, melyről lásd bővebben: ZSOLDOS 2007: 46–47). Az erősség nevét a szakirodalom pusztá személynévből magyar névadással keletkezett névnek tartja (MELICH 1928: 162–163, vö. [1272–1290]/1300: *Deva* szn., 1276/1641: *Deva!* szn., ÁSz., vö. még: szb.-hv. *Deva* szn., cseh *Děva* szn., FNESz.). A várnév (és a településnév) alapjául szolgáló személynév MELICH JÁNOS szerint annak a személynévnek a származéka lehet, amely a Csongrád megyei Győ (későbbi *Algyő*) település nevében (1138/1329: villa *Geu*, Gy. 1: 895) őrződött meg (1928: 162). Ennek előzménye egy *jewü*, *jewi* alakú iráni változatú, kazár közvetítésű ótör. méltóságnév (FNESz. *Algyő*). A név etimológiailag azonos a m. R. Gyejcsa személynév tövével (+1075/1124/+1217: *Deucha* szn., 1208/1373: *Gyewche* szn., ÁSz.). *Déva* nevű hely az ország más részeiről is adatolható (lásd: Esztergom megyei Gyiva: 1247: terra *Gua!*, Gy. 2: 291, 1303: terra *Gywa*, uo., lásd későbből: Békés megyei *Dévaványa*: 1723: *Déva Ványaiensis*, FNESz. *Dévaványa*), melyek esetében szintén személynévi előzménnyel számolhatunk (MELICH 1928: 162). A vár és a település viszonya ugyanakkor nem egyértelmű, a településnév elsődlegessége esetén a várnév a már meglévő helynévből alakulhatott.

Személynévből magyarázható a Valkó megyebeli, a Palacsi mocsár egyik dombszerű magaslatán épült (NADILO 2005) Kórógy vár neve (1290: in castro *Kuorough* uocato, HOkm. 6: 371). A síkvidéki erősséget Kórógy(i) Gergely építtette, s később is a kórógyi oligarchák birtokolták (vö. 1258/1270: Philpus de *Korogh*, DL. 33212, 1343: Phylpus filium Laurencii de *Korongh*, A. 4: 352, ENGEL 1996: 346, GERE 2000: 346). Az azonos nevű, a vártól távolabb eső település (vö. Cs. 2:

326) közvetve szintén hatással lehetett a névadásra, mely végső soron talán a m. kóró 'száraz, kemény növényi szár' (FNESz. Kórógy) jelentésű szóval állhat kapcsolatban.

A zágrábi püspökséghez tartozó Kőrös megyei (ENGEL 1996: 319) *Gomnec* 1335-től *Ivánc* (ex castro nostro novo *Iwanich*, Smič. 10: 206) néven szerepel. A két név egymással való azonosítását két oklevélbeli említés teszi lehetővé: 1390: in expugnatione insulae *Iwanich* vocatae et reobtentione castri *Gumnech* nuncupati in eadem insula existentis (BánffyOkl. 1: 431) és 1387: insula *Iwanych* appellata, ubi ... in castro *Gomnech* (PESTY 1882: 167). Az *Ivánc* név 1320-ban még *possessio*-ként tűnik fel (FÜGEDI 1977: 138), ez alapján elképzelhető, hogy a vár a közelében fekvő birtokról kapta nevét, mely végső soron személynévből (vö. 1239/1241/1504: *Iwanich* szn., ÁSz.) alakult, de az is feltehető, hogy a személynév közvetlenül, metonimikus úton vonódott át a várra.

A Somogy megyei *Zákány* (1325: Datum iuxta castrum *Zakan*, HOkm. 3: 77) szintén személynévi eredetű lehet (vö. 1141, 1161: *Zacan* szn., 1225: *Zakanrete* szn., ÁSz.), a név kapcsán ugyanakkor kisebb valószínűséggel az is feltehető, hogy a régi magyar *zákány* 'egy fajta madár' (TESz.) madárnévből alakult.

A hegyen épült Zala megyei *Tátika* erősség neve (1257: castrum ... *Thadeuka*, 1/3: 358/1167, első említése 1248-ból való: *Thadenka*, F. 9/7. 663) azonos a kiemelkedés nevével (1266: monte *Tadenka*, F. 4/3. 323). A vár stratégiai fontosságát — minthogy jelentős útvonalat ellenőrzött — mutatja, hogy *Tátika* hegyén az oklevelek és a régészeti leletek tanúságai szerint két vár is épült, a tatárjárás előtt a 13. század első felében emelhatték *Alsó-Tátikát*, az egyik legkorábbi magánvárat, melynek helyébe később a felső csúcson, a *Várad* hegyen (1248: montem *Warod*, F. 9/7. 664) megépülő új vár (1266: superius castrum *Tadeuka*, Cs. 3: 17) lépett (DÉNES 1982–1983: 90–92, FÜGEDI 1977: 204). A korábbi erősség neve kapcsán egy puszta személynévből, nemzetségnévből való alakulásmód valószínűsíthető, a várat ugyanis egy *Tádeuka* ~ *Tadeuka* nevű személy, illetve nemzetség (vö. 1233/1345: cum filio *Thadeuka*, PAIS 1964: 405, 1233: Andree alia filij *Thadeuca*, HOkm. 4: 18, é. n. [IV. Béla korában]: Stephano de genere *Tadeuka*, Cs. 3: 17 < m. *Tadeu*, 1237–1240, FNESz.) birtokolta, ez az elnevezés később az új várra s a hegy megnevezésére is átvonódott. A mai *Tátika* forma vélhetően népetimológián alakulhatott, melyet a *tát* igéből képzett *tátiká*-val 'oroszlánszáj' hoztak összefüggésbe (PAIS 1964: 413, FNESz.).

A Baranya megyei *Soklós* (későbbi *Siklós*) várnév kapcsán többféle alakulásmódot feltehetünk. A vélhetően a 13. század második felében épült (FÜGEDI 1977: 187) várat a források először 1294-ben említik (in foro *Soklous*, comes Omoïn castellanus castri eiusdem, Gy. 1: 378, lásd még: 1326: castrum suum *Suclos* vocatum, A. 2: 262). A vár neve magyarázható egyrészt településnévből (1191 [c: 1251]: villa *Suklos*, Gy. 1: 378), mely KISS LAJOS szerint talán az

egyházi latinból átvett *Sixtus* (m. **Siktüs* > **Siklüs* > **Süklös*) személynévből való (FNESz. *Siklós*), magának a személynévnek a magyarázata azonban hangtani szempontból problémás. Emellett az is feltehető, hogy az erősség közvetlenül kapta nevét valamely személyről, a várat 1387-ig a várossal együtt ugyanis a Soklósiak (1267: Jule de *Suclous!*, uo.) birtokolták (Cs. 2: 457–458). Emellett a településnév és a személynév együttes átvonódásával is számolhatunk. A név a 'kigyó' értelemben vett *sikló*-hoz (vö. TESz. *siklik*), illetve az abból magyarázott víznévhez — ahogy erre KISS LAJOS is felhívja a figyelmet — azonban időrendi nehézségek miatt nem köthető (FNESz. *Siklós*).

2.2.2. Nagyobb valószínűséggel számolhatunk személynévi előzménnyel az összetételek, az S+F szerkezetű várnevek kapcsán, melyek tényleges birtokviszonyt tükrözhetnek. Néhány esetben biztos fogódzónk van arra nézve, hogy a vár személynévi eredetű: a Nyitra megyei *Vörösvár* (1317: castrum *Verusvar*, FNESz. *Vágvörösvár*) nevű erődítményt a források szerint 1294 előtt egy Vörös Ábrahám (*Abraham dictus Rufus*) nevű személy építtette, s a vár róla kapta nevét, később a név a korábbi *Bény* település megjelölésére is átvonódott (FNESz. *Vágvörösvár*). A Heves vármegyei *Makjánvára* (1337: *Makyanwarahegy*, 1350: *Mokyanvaralya*, *Mokyanuaralya*, locum castrum *Mokyanwara*, NOVÁK és mtsai. 2009: 25) neve bizonyára építtetője, az 1286 és 1289 között nádori tisztséget betöltő *Aba* nembeli III. *Makján* emlékét őrizte meg (FELD 2020: 90). A Gömör megyei *Kakasvára* név (1552: *Kakas wara*, Ila 3: 243) esetében ismeretes ugyanis, hogy a 15. század közepén a Rátold nembeli kazai *Kakas Gyula* emeltetett várat Putnok mellett (vö. BOROVSZKY 1903: 489–490). A *Kakas* család helyi tevékenységéről, így a várból indított portyázásokról a szuhafői református egyház jegyzőkönyve is említést tesz, bár a vár kis mérete és befejezetlen jellege miatt tényleges hadászati szerepe erősen kérdéses (NOVÁKI–SÁRKÖZY 1999: 339–341). Hasonlóan személynévi eredetet gyaníthatunk a Zágráb megyei *Kakasvára* név esetében is (1445: castellum suum *Kakaswara* vocatum, Z. 9: 95; vö. még [1289]: *Kokos* szn., 1138/1329: *Kakasti* szn., ÁSz.), noha nem zárható ki az állatnévből való alakulás sem.

A Baranya megyei *Nekcse(vár)* építtetője az *Aba* nembeli *Nekcsei Sándor* volt (1312: magister Alexander filius comesis Alexanderi de *Nekche* generis *Aba*, Gy. 1: 346), aki az erősséget 1312 és 1323 között emeltette (ENGEL 1996: 375). A család 1312-ben I. Károly királytól kapta meg *Nekcseszentmárton*-t azzal a céllal, hogy azon várat építsenek (...certitudinem eidem magistro Alexandro hanc gratiam duximus faciendam quod si in ipsa possessione Scenmortun uocata per nos sibi collata in perpetuum castrum (facere) seu construere uoluerit, faciendi habeat facultatem..., A 1: 278). A vár első említése 1396-ból ismert, *Nekchewar* formában (Cs. 2: 456, lásd később: 1403–1404: castrum *Nekche*, DL. 9114). A településről először egy hamis oklevél tesz említést (+1228/1383/1407: *Nekche*, Gy.

1: 346, lásd még: 1230: terra de *Necha*, uo.), mely a hasonló nevű vízzel (1281/1364: fluvium *Nekcha*, Gy. 1: 346) állhat kapcsolatban. Mindezek alapján a várnév egyaránt létrejöhetett közvetlenül a településnévből vagy a személynévből is.

Némiképp bizonytalanul ítéltető meg az Ugocsa megyei *Tamás ~ Tamásvára* vár neve (1284: in quo per magistrum *Thomam* antedictum Castrum est constructum, Z. 1: 56). Az írott források szerint a Káta nemzetségből való Tamás mester 1280 körül egy kúphegyen várat emeltetett, s az erősséget vélhetőleg építtetőjéről *Tamásvára*-nak nevezték, a település is róla kapta nevét (1375: possessio *Thamaswara*, DL. 72387, lásd még: 1364: *Thamaswaralya*, *Thamasfalwa*, Cs. 1: 435, FNEsz. *Tamásváralja*). A vár neve azonban csupán körülíró szerkezetben maradt ránk, a *Tamásvára*, később *Tamásváralja* településnév azonban a várnévhasználatról is tájékoztat: a várat kétrészes formában (is) említhették. Az azonos várnév és településnév közül pedig a lexikai szerkezet alapján egyértelműen a személynévből alakult várnév az elsődleges.

Más birtokos jelzős szerkezetben álló nevek kapcsán is valószínűsíthető, hogy nevük előtagjában személynév lehet, mint a Közép-Szolnok megyebeli, egyszeri előfordulása, jelöletlen *Csehvár* (1319: castrum nostrum *Cheewar*, A. 1: 522, vö. 1146: *Ceh* szn., 1256: *Ceh* szn., ÁSz.), a temesi *Zsidóvár* (1320: Castellani de *Sydouar*, Cs. 2: 15, vö. 1250/1324: *Sydo* szn., FNEsz. *Zsidóvár*), a már korábban említett Pozsega megyei *Petnyevár(a)* (vö. 1234: *Petene* szn., 1275: *Petenye* szn., *Pethenye* szn., 1274!: *Pethne* szn., ÁSz.) és a Torda megyei *Bélvár* (vö. 1131: *Bela* szn., 1201/1227: *Bele* szn., ÁSz., 1217/1550: *Beli* szn., FNEsz. *Bakonybél*) stb. esetében. Utóbbi kapcsán számolhatunk azzal is, hogy a *bél* 'belső rész' főnévből jött létre (FNEsz. *Bakonybél*), s így lokális viszonyra utalhat.

Birtokosi viszony fejeződhet ki a következő jelölt birtokos jelzős összetételekben szereplő személynévi előtagokban: *Ajnárdvára* (1401: *Aynardwara*, FNEsz. *Zajná-tető*, vö. 1257: lat. *Eynardus* szn., uo., 1401: *Aynard* szn., uo.), *Apajvára* (1450: castrum *Apaywara*, Cs. Körös 12, vö. 1297: *Apay* szn., ÁSz.), *Cékevára* (1407: *Czeke-Vára*, SZIRMAY 1804: 22, vö. 1138/1329: *Ceke* szn., ÁSz.), *Csabavára* (1248/1312: praedium *Chobawara*, Gy. 1: 292, 1237: *Chaba* szn., ÁSz.), *Csáktornya* (1333: castrum *Chaakt(h)ornya*, Cs. 3: 9, vö. 1224/1381/1412: *Chak* szn., ÁSz.), *Hédervára* (1509: castrum *Hederwara*, HédervárOkl. 1: 517, vö. 1210: *Heidrich* szn., ÁSz.), *Bodorvára ~ Bodonvára* (1435: *Bodonwara*, Cs. 1: 282, vö. 1214/1550: *Budon* szn., 1269: *Bodon* szn., ÁSz.), *Márevára* (vö. 1283, 1284: *Mare* szn., *Maren* szn., ÁSz.), *Tibavára* (1337: castrum desertum *Tybauara*, Cs. 1: 386, vö. 1204: *Tyba* szn., 1208/1359: *Tiba* szn., ÁSz.).

Nem problémamentes az Esztergom megyei *Szamárvár* erősség nevének alakulásmódját felfejteni. Esetében a várat a hegygel, illetve az ott lévő földdel együtt említik: terra *Zamard*,... in monte *Zamard*, ... diruti castrum *Zamarwar*

(1292, Gy. 2: 275), emellett ugyanakkor korábban egy *Zamardfelde* (1262, Gy. 2: 275) alak is feltűnik (1262, Gy. 2: 275). Vélhetően mindhárom elnevezés alapjául végső soron egyazon személynév szolgálhatott előzményként (vö. 1138/1329: *Zamar*, szn., FNESz. *Szamár-hegy*), a köztük lévő viszony megállapítása azonban kérdéses.

2.3. Átvett várnevek

2.3.1. A középkori Magyarország szláv nyelvi környezetben fekvő vidékein gyakran előfordult, hogy a magánvárak birtokosai — új névalkotás helyett — a helyi használatban már meglévő, szláv eredetű várnevet vették át. Ezek a nevek rendszerint illeszkedtek a magyar névrendszerbe, és a várak regionális jelentősége révén az adott területen túl is ismertté válhattak.

A szláv eredetű átvett nevek jellemző csoportját képezik azok a nevek, amelyek az átadó nyelvben 'vár' jelentésű szóból alakultak. A Hont megyei *Hradissa* (+1244 [XIII.]: ad *Haradissa* Castrum, Gy. 3: 198), a Trencsén megyebeli, romként említett, csupán körülíró szerkezetben ránk maradt *Garadna* (1329: locus castri *Garadna*, FEKETE NAGY 67), a Nyitra megyei *Hradek* (*Novohan*)⁴¹ (1348: vicecastellanus de Themethen et de *Hradnuk*, FÜGEDI 1977: 143), a Pozsega megyei *Gradac* (1442: castellum *Gradach*, Cs. 2: 390), illetve *Gradistye* (1413: castellum ligneum cum fossatis et aliis munitionibus in *Gradistya*, uo.) nevekben egyaránt a szl. *gradъ* 'vár' lexéma rejlik (vö. FNESz. *Garadna*¹). A Gömör megyei *Murány* (1271: castrum *Muran*, Gy. 2: 527) várnévben egy szlk. N. *múraný* 'kőből, téglából épült' lexéma lehet, s arra utalhat, hogy a várhegy sziklái kőfalhoz hasonlítanak (FNESz. *Murány*).

A szláv eredetű nevek egy másik csoportja valamilyen más helyfajta jelölő földrajzi köznevet tartalmaz. Ide tartozik a nógrádi *Sztrahora* (1324: castra sua videlicet Holoku, Boglos et *Ztrahura*, Gy. 4: 301, vö. szlk. *Stará hora* hn., melyből szóösszerántással alakulhatott, ennek előtagja 'öreg, ó', utótagja 'erdő; hegy' jelentésű lehet, KISS 1999a: 18). A Kőrös megyei *Greben* (1209: castrum *Greben*, SZABO 1920: 18) névben a szb.-hv. *Grèben* 'szirt, hegyfok' lexéma lehet (FNESz. *Greben*), a Szatmár megyei *Gérce* (1315: *Gerche*, FNESz. *Nagygérce*) a szl. *gorica* 'kis hegy' < *gora* 'hegy' szóra vezethető vissza (vö. FNESz.), a Varasd megyei *Lepoglava* (1399: *Lepaglaw*a, F. 10/2. 634) a szb.-hv. *Lèpoglava* < R. *Lepa glava* 'szép domb' szerkezetből (FNESz. *Lepoglava*), míg a Gömör megyei *Krasznahorka* (1322/1323: castrum *Karaznahurka*, Gy. 2: 520) a szlk. *Krásna Hôrka* 'szép hegyecske' összetételből alakult, a Varasd megyei *Osztróc* (1338:

⁴¹ *Nohovan*-t (vagy *Rohovan*) FÜGEDI ERIK *Hradek* várral azonosítja (1977: 143).

castrum *Ostruch*, DF. 247978) és a Zágráb megyei *Osztrozsác* (1346: castellanus ... *Oztrozech*, BlagayOkl. 122) pedig egyaránt a szl. *ostrov* 'sziget' szóra vezethető vissza, talán 'vízi gát' jelentésben (FNESz. *Csányoszló*, FNESz. *Osztró*). Esetükben tehát egy szláv erdőnévi/hegynévi/településnévi vagy szigetnévi előzménnyel számolhatunk, ami — mivel a nevek jórészt olyan területekről adatolhatók, ahol a korban nagyobb szláv népességgel számolhatunk — nagy valószínűséggel a szláv nyelvben vonódott át a vár megjelölésére, a várnevek ebben az esetben átvételek, s mint ilyenek megnevező funkciójúak. De nem zárható ki az sem, hogy a hegy- és szigetnév a magyarba átkerülve a magyarban vált a vár nevévé, ebben az esetben viszont az adott kiemelkedéssel, szigettel való lokális érintkezés szolgált a névadás alapjául, azaz sajátosságjelölő funkciójú (S funkcionális szerkezetű) az adott név.

A 13. század második felében a Sutla völgyének stratégiai pontján épült, és a korszakban határvédelmi szerepet töltött be a nemesi erősséggént funkcionáló (MILETIĆ 1997: 111–115) zagorjei *Kosztel* vár (1351: castris Korpona, *Koztol* et Wzturch vocatis, HOKm. 5: 125). Neve egy másik mesterséges helyfajtaéhoz, építményhez kapcsolódik: a szláv *kostol* 'templom' szóból alakult (TESz. *kastély*, FNESz. *Nagykosztolány*). A lexéma a középkori szláv nyelvben több helyütt 'erődített templom' jelentésben volt használatos, a *kostel* a cseh nyelvben ma is ilyen jelentésben áll.

Némely várnév keletkezési körülményeinek megítélése egyéb szempontból is problematikus. A Valkó megyei *Gara* (1408: castrum *Gara*, Cs. 2: 270, vö. 1244: terra de *Gora*, i. m. 282) várnév a személynévi alakulásmód mellett (vö. szb.-hv. *Gara* szn., csn., FNESz. *Gara*) egy déli szláv eredetű *gora* 'erdő' < 'hegy' köznévre is visszavezethető (vö. FNESz. *Gara*), így a településnévi és a személynévi magyarázat mellett hegynévből való alakulással is számolhatunk.

A szláv eredetű várnevek jelentős hányadát alkotják azok a nevek, amelyek az átadó nyelvben az élővilágra utalnak, vö. a Zemplén megyei *Jeszenő* (1326: castellani nostri de *Jezenew*, Z. 1: 287, összsl. **asenb* ~ **asenb* 'kőrisfa', FNESz.) és a szintén zempléni *Barkó* (1307/1377: castrum *Barko*, FNESz., 'berkenye' FNESz.), a Varasd megyei *Orbóc* (1358: castrum eorum *Vorbolch* vocatum, HéderváryOkl. 1: 52, castris ipsorum *Worbolch* vocati, uo., lásd még: 1399: castris Viniche et *Orbach*, F. 10/2. 634, vö. szl. **v̋rba* 'fűzfá', vö. FNESz. *Varbó*), a Szerém vármegyei *Rednek* (1315: Datum in suburbio Castri *Bednuk*, A. 1: 381 és 1437 k.: castrum *Rednek*, Cs. 2: 233, vö. összsl. **rybъnъ* 'halas' < **ryba* 'hal', FNESz.). A szintén Zágráb megyéből adatolható *Zriny* (1328: castrum suum *Ziryn* vocatum, BlagayOkl. 105) a szb.-hv. *Zrin* átvétele lehet, melynek azonban vitatott az etimológiája. A név egyrészt alakulhatott egy összsl. **zbrěnъ* 'a látott' (< **zbrěti* 'lát') igéből, másfelől elképzelhető, hogy egy illír **ger-* 'hegy, erdő' jelentésű köznév állhat benne. Egyes elképzelések szerint a Szent Jeromos szülőhelye-

ként ismert latin *Stridonia* ~ *Stridonium* helynév gyanítható a névben (FNESz. Zrin).

Az itt idézett nevek mellett még számos olyan, szlávok lakta területről adatolható névforma említhető, amelyek valószínűleg szintén szláv etimonra vezethetők vissza, de a magyarázatuk egyelőre hiányzik, pl. *Komogovina* (Zágráb, 1429: *Komogovyno castellani*, Z. 8: 379), *Dobrakutya* (Kőrös, 1358: castrum *Dobrakuchya*, DL. 100071) stb.

A szláv nevek mellett a német nyelvterületről is adatolhatók olyan elnevezések, amelyeket a magyarok is használtak. Ilyen megnevező funkcióban álló átvett nevek lehetnek például a Brassó vidéki *Kreuzburg* (1212/1231/Pp. Reg.: castrum quod *Crucpurg* nominatur, Gy. 1: 830), ami a német *Kreuz* 'kereszt' és *Burg* 'vár' összetételéből alakult (FNESz. *Keresztvár*), illetve a *Marienburg* (1371: *Mernburch* ~ *Merenburch* ~ *Merenberch*, Gy. 1: 831). A német lovagrend által 1211 után emelt kövár (Gy. 1: 831) neve a Szűz Mária-kultusszal kapcsolatos, s a német *Marien* szn. + *Burg* összetételből alakult forma mellett latin fordításban is adatolható: *Sanctae Mariae Castrum* (1240: castrum *Sanctae Marie*, Gy. 1: 831). Az eredeti *Marienburg*-ból módosult *Mernburch* ~ *Merenburch* ~ *Merenberch* formák már magyar névhasználatra is utalhatnak. A Sopron megyei *Baumgarten* (1412: castrum *Paumgarthen*, DF. 225985, vö. ném. 'gyümölcsöskert') név szintén átkerülhetett a magyarba, magyar névadóktól származó megjelölése ugyanis nem adatolható, így nyilvánvaló, hogy a magyarok is az átvett formával említették. A szintén Sopron megyebeli *Fraknó* várnév (1346: castrum *Faruhno*, 1441: castrum *Forchtenstejn*, Cs. 3: 585) is német eredetű, a 'félelmet keltő erősség, olyan vár, amelytől félni kell' jelentésű német *Forchtenstein* várnév átvonódhatott a tövében létrejött településre, amely így a *Vorchtenouwe* 'Fraknó várához tartozó berek' nevet kapta, ebből alakult ki a magyarban a várat és a települést egyaránt megjelölő *Fraknó* névforma (lásd még: 1447: castrum *Forthenstain* alias *Frathno*, uo., FNESz.). Az ugyancsak e megyebeli *Eisenstadt* (~ *Kismarton*, 1373: *Burggraf von Eisenstat*, Cs. 3: 587, 1488: *Sloss Eysenstat*, uo., vö. ném. *Eisenstadt* 'vasból való, azaz erős, (bevehetetlen) város' vagy ném. *Eso* szn., vö. FNESz. *Kismarton*), illetve *Lánzsér* 'Landsee' (1263: cum castro *Lanser*, ÁÚO. 8: 49, 1447: castrum *Lennsee* alias *Lenser*, Cs. 3: 587, vö. < ném. *Landesêre* 'az ország becsülete', FNESz.) szintén a németből való, utóbbi kapcsán HORVÁTH RICHÁRD jegyzi meg, hogy a *Gotscalco de Landeshere* személynév alapján már 1158-ban erősített objektum lehetett, amikor még osztrák-stájer fennhatóság alatt állt (2011: 89).

Német eredetű lehet továbbá a Vas megyei *Borostyán* várnév eredeti *Pernstein* formája (1271: castrum *Pernstain*, Cs. 2: 712), mely egy **Pärenstein* 'medvekö' névből alakulhatott. A nevet az oklevelek a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával is említik castrum *Peristhan* (1249, ÁÚO. 7: 283) alakban, mely magyar névhasználatra utalhat. A későbbiekben a magyar névhasználók a névbe

tévesen a *borostyán* 'repkény' növénynevet vagy a *borostyánkő* 'megkövesedett fenyőgyanta' szót értették bele (vö. TESz., FNESz. *Borostyánkő*), s a módosult szemantikai tartalom hatására a név későbbi adatai is ezt a módosult alakot tükrözik (vö. 1327/1346/1610/1611: inter castra Viuar et *Borostyán*, UrkBurg. 3: 245, 1392: castrum ... *Porostyan*, DL. 7756).

A németből való átvétellel számolhatunk a mosoni *Sárfenek* várnév eredeti formája esetében. E név etimológiája kapcsán a szakirodalom korábban különbözőképpen vélekedett. A bizonytalanságot jórészt az okozta, hogy a forrásokban a név egyaránt adathozható német és magyar formában (vö. 1450: castrum *Sarffnyk*, 1455: castrum *Sarfenek*, 1458: castrum *Sarffnek*, illetve 1460: G(e)sloss *Scharfenegk*, 1515: Gslos *Scharphnegkh*, Cs. 3: 673). NAGY IMRE vélekedése szerint a vár eredeti neve *Sárfenek* lehetett, melyet a német névhasználók *Scharfenek*-re 'éles szöglet, sarok' ferdítettek (1871: 372), azaz reszemanatizációval számolhatunk — a név egy korábbi, etimológiailag nem áttetsző névből jött létre úgy, hogy a beszélők a motiválatlan névnek új motivációt teremtettek (a reszemanatizáció fogalmához lásd bővebben: HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 165) —, mely a német nyelvben történt meg. CSÁNKI DEZSŐ e vélekedést kétkedve fogadja, s rávilágít arra, hogy az 1469-es adatot (castrum *Sarffenek* al. nom. *Eeleszeg*) a névhasználók németnek tartották, s azt tükörfordítással *Élesszeg*-re alakították (Cs. 3: 673). KISS LAJOS alaposan körbejárva e kérdést a német *Scharfenek* nevet tekinti eredetinek, s egyúttal elveti az elsődleges, magyar összetétellel alakult névmagyarozatot (az erősség — hegyi vár lévén — efféle motivációval vélhetően nem bírhatott). Másfelől időrendi és jelentéstani okokra hivatkozva nem tartja megalapozottnak a *sárfenek* köznévből való származtatás lehetőségét sem. Véleménye szerint sokkal inkább azzal számolhatunk, hogy a német *Scharfenek* ('éles sarok') lehetett az elsődleges, mely német lovagvárak nevében gyakorta előfordul (1994b: 82–84). ENGEL PÁL szintén elsődlegesen német névvel számol (*Neuscharfenek*), s úgy véli, hogy az 1390 után Scharfeneki János fiai által épített vár a családi várról kaphatta nevét (1996: 407). Ezt követően a magyar névhasználók az etimológiai áttetszőség hiánya miatt a német névformát átalakították, s a magyar nyelv közszavaihoz igazították (*Sárfenek*).

A magyar névhasználat többféleképpen is tükröződhet az átvett neveken. Egyrészt a két nyelv eltérő hangtani és fonotaktikai tulajdonságaiból adódóan jellemző, hogy a magyarság számára szokatlan hangokat, hangkapcsolatokat a magyarok a magyar nyelv sajátosságaihoz igazítva veszi át. Jól szemlélteti ezt a Kőrös vármegyei *Berzsanóc* ~ *Borzsonóc* várnév (1256: jobagionibus castri predicti mete terrearum Martini Comititis filij Tusk, ac fratris ipsius nomine Gord, que uulgariter *Borsonouch* nuncupantur, ÁÚO. 7: 434), amely a szb.-hv. *Brěznica* 'nyíres' -ovec, -ovce képzős alakjából létrejött szláv várnév átvétele (vö. FNESz. *Berzence*). A területen szláv népesség élt, ám mivel a várak gazdasági, jogi és katonai szem-

pontból is fontos objektumok voltak, a nevük a vidék lakói mellett a magasabb társadalmi rétegek körében a vidéktől távoli területeken, magyar beszélők körében is ismert lehetett. Ezt látszik igazolni a *Berzsanóc* első adata, amelyben a szláv névbeli szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldva szerepel, a szó végi szláv végződés *-óc-cá* alakult, s az eredetileg vegyes hangrendű alak az első okleveles adatban hangrendi kiegyenlítődést is mutat (vö. KENYHERCZ 2007, 2014). Egy-egy név esetében a magyar és a szláv formát is közlik az oklevelek, a szl. *hruša* 'körte(fa)' szóból alakult (FNESz.) Bars vármegyei *Hrussó* várnév a szó eleji mássalhangzó-torlódást mutató változat mellett a torlódást bontóhanggal feloldó *Hurusó* formában is szerepel egy 1323-as oklevélben: 1323/1323: castellanus de *Hwrso* (Gy. 1: 448) és 1323/1323: castellanus de *Hurussow* (Gy. 1: 448). Amint azonban KENYHERCZ RÓBERT vizsgálataiból tudható (vö. 2013: 28–30), a szó eleji mássalhangzó-torlódás nem feltétlenül kerül minden esetben feloldva a magyarba, ezért még a torlódásos névalakok esetében is számolhatunk magyar névhasználatral is, vö. pl. *Gradistye*.

De arra is van példa, hogy a szláv eredetű névváltozat mellett egy magyar névadó(k)tól származó magyar névvariáns is létrejött, s a két elnevezés egymás mellett élhetett. Erre utalnak az oklevelek azon leírásai, melyek egyazon időben említik a várat szláv és magyar névvel, pl. *Makovica* ~ *Bodorvára* (1435: castrum *Makowycza* al. nom. *Bodonwara*, Cs. 1: 282, vö. összsl. **makъ* 'mák', ukr. N. hn. 'hegytető', FNESz. *Makovica*). A szláv eredetű névváltozat magyar névrendszerbe való bekerülését e párok esetében sem zárhatjuk ki.

2.3.2. Az átvett nevek esetenként a magyar vár földrajzi köznévvvel kiegészülve M+F szerkezetű névformákat alkotnak. Ezzel számolhatunk a Pozsega megyei *Podversa* ~ *Podversavára* név esetében (1423–1445: castellum que *Podwersa*, DL. 11430 és 1464: castrum *Podwersauara*, Cs. 2: 392), az így létrejött kétrészes név előtagja eredendően szintén két névrészből áll, benne talán a szláv *pod* 'alatt, -on/en/ön, -nál/nél' és a *versъ* 'hanga, citromfű' jelentésű szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 144, 189).⁴²

⁴² M+F szerkezetet, azaz megnevező és fajtajelölő funkciójú névrész kapcsolatát gyaníthatjuk az olyan névformák esetében is, amelyek az adatok alapján elsődlegesen egyrészes várnévként jöhetnek létre, majd ez a forma kiegészült egy földrajzi köznévi utótaggal. Az Ugocsa megyei, a 13. században erdőispánság központjaként (FÜGEDI 1977: 171) épült *Nyaláb* ~ *Nyalábvára* első említése 1315-ből való, castellano nostro de *Nalab* (HOKl. 193) formában. A 15. század végén a név földrajzi köznévi utótaggal áll (1479: castrum *Nyalabwara*, Cs. 1: 430), melynek kapcsán feltehető, hogy a korábban sajátosságot kifejező névforma megnevező funkciójúvá válik, M+F szerkezetet mutatva. Hasonló változással számolhatunk a *Máré* > *Márevára* (1316–1318: castrum (de) *Mare*, Cs. 3: 404, 1452: castrum *Marewara*, uo.), *Héder* > *Hédervára* (1314: de Castro *Hedrici*, WERTNER 1907: 189, 1509: castrum *Hederwara*, HéderváryOkl. 1: 517), *Szentlőrinc* > *Szentlőrincvára* (1387–1388: castrum *Zenthlewrinczwara*, Cs. 2: 276, 1491: castrum *Zenthlewrinczwara*, uo.) stb. nevekben is. Meg kell azonban jegyezni, hogy az itt tárgyalt várnevek kapcsán a korábbi *castrum* + egyrészes várnév szerkezet

2.3.3. Alig néhány esetben fordul elő a megnevező funkcióban álló névrész sajátosságot kifejező előtaggal, S+M szerkezetben. A Kőrös megyei *Kőkapronca* (1354: castrum nostri *Kukaproncza*, F. 9/2. 328) várnév kapcsán viszont feltehető, hogy az elsődleges *Kapronca* névváltozat (1272: in castrum *Kopornicha* vocato, ÁÜO. 12: 91), mely ’csalánnal benőtt hely’ jelentésű szláv eredetű településnévi előzményre megy vissza (tehát helyviszonyra utaló S szerkezetű névnek tartható), egészült ki később a *kő* előtaggal, a várnak ugyanis a *Kapronca* és *Kőkapronca* mellett *Kővár* (1417: castrum nostri *Kwar* vocati, DL. 34844) névváltozata is adathozható. Az ilyen módon létrejövő *Kőkapronca* névalakban a korábbi S funkciójú *Kapronca* névrész megnevező szerepet tölt be, ehhez kapcsolódik az anyagnévi előtag (FNESz. *Kapronca*).

2.4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek

Az ember a számára valamilyen szempontból fontos objektumokat gyakran az adott hely valamely sajátosságáról, jellegzetességéről nevezi el. Hogy a névadáskor éppen milyen motivációk vannak jelen, az alapján a névrészekben is igen sokféle szemantikai tartalom fejeződhet ki.

2.4.1. A várnevek viszonylag kis hányadában a vár valamely érzékszervünkkel felfogható külső jegeire való utalás, a hely egy érzékszervvel vagy érzékeléssel felfogott tulajdonsága fejeződik ki. Ezek a tartalmak szinte kivétel nélkül kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött, S+F szerkezetű nevek előtagjában jelennek meg. Ezek a nevek a jelzős összetételek valamely típusába sorolhatók. Hogy a jelzős összetételek a várnevek körében gyakorinak mondhatók, arra már ZELLIGER ERZSÉBET is utal *A magyar nyelv történeti nyelvtaná-*-ban a várnevek szerkezeti felépítésének tárgyalása kapcsán, ezek közül is a minőségjelzős, illetve birtokos jelzős szerkezettel álló vármegjelölésekre tér ki, melyek a vár valamely tulajdonságára vagy más várhoz fűződő viszonyára utalnak (1991: 545–546, 550). Az összetételek első névrésze jobbra melléknév.

2.4.1.1. A vár méretére utal a hegyek között álló *Nagyvár* név (1392: castrum *Noguar*, Zs. 1: 278/2543). A várat korábban *Liptó*-ként (1278: castrum *Liptouiense*, Gy. 4: 72) említik, az erősség azonban a későbbiekben elavult, helyette a Vág partján új vár épült, *Liptóújvár* (1262>1391: *Novo Castro Lipto*) néven. A régi vár a 14. században tűnik fel *Nagyvár*-ként, mely egyrészt talán arra vonatkozhat, hogy az erődtámasz a többi vár között méretesebbnek számított, emellett a később épült várhoz viszonyított elsődlegességét („régvár”) is kifejezheti (vö. Gy. 4: 75).

mögött kétrészes, -vár utótagú magyar helynevet — az adatolás esetlegességét figyelembe tartva — is feltételezhetünk.

2.4.1.2. A vár s z í n é r e utal a Zaránd megyei *Világosvár* (1318: castellanus de Wy(lago)swar, A. 1: 459) név, mely vélhetőleg a várfal világos színével kapcsolatos (vö. FNESz. *Világos*). A Vas megyei *Vörösvár* név (1424: castrum Wereswar, Cs. 2: 721) és az Erdélyi Fehér megyebeli, szász építésű, végvárként említett *Vöröstorony* név a vár építéséhez használt közet színére utalhat (FNESz. *Vöröstoronyi-szoros*). Ilyen, látszólag színre utaló névrész állhat a Nyitra megyei *Vörösvár* névben is, ám a források alapján a név előtagja személynévi eredetű, a vár az építtetőjéről, Vörös Ábrahámról (*Abraham dictus Rufus*) kapta nevét (FNESz. *Vágvörösvár*, lásd még a 2.2.2. pontban írottakat). Emellett ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a névhasználók a későbbiekben esetleg átértelmezték a nevet, s az eredeti jelentés elhomályosulásával már színnevet láttak a névben. Esetleg a Sáros és Szepes megye határából adatolható *Zöldvár* (1454: fortalitium *Zeldwar*, Cs. 1: 285) neve is ebbe a körbe sorolható. Bár nem zárható ki, hogy a *zöld* névelem a vár környezetének egykori növényzetére utal, a névadás ilyen értelmezését elbizonytalanítja, hogy a korszak katonai-stratégiai gyakorlatában jellemző volt a várak környezetének megtisztítása a sűrű növényzettől, valamint az, hogy a várfalra felfutó növényzet kifejezetten romboló hatással volt az épület szerkezetére (KÖNYÖKI 1905: 253–254).

A Pozsony megyei *Vöröskő* (1296: medietatem castris, *Vöröskeő* vocati, F. 6/2. 45), a Nógrád megyei *Kékkő* (1290: castrum *Keykkw*, Gy. 4: 256, korábban név nélkül: 1278: castrum comitatus Petri, uo.) és a somogyi *Fejérkő* (1396: castrum *Feyerkeu*, DL. 8176) várnevek szintén színnévvel hozhatók kapcsolatba, ám talán egy, a korból adatokkal nem igazolható hegynévvel is összefüggésben állhatnak, ez a névadási motiváció a hegységek körében sem ritka ugyanis (*Fehér-halom*, *Fekete-hegy*, *Kék-mál* stb.), a *kő* utótag pedig elsődlegesen hegyrajzi köznévként funkcionált, s a *Fehérkő* és a *Vöröskő* névformák másutt hegynévként is adatolhatók a korból (vö. RESZEGI 2011: 131).

2.4.1.3. Leginkább a vár érzékszervekkel felfogható tulajdonságaira utaló nevek közé sorolhatók az ö s s z e f o g l a l ó m e g j e l ö l é s e k.⁴³ A vizsgált korból az általam felhasznált források alapján csupán a Vas megyei *Kétkőszeg* adata (1327/1361/1372: castra *Kethkuseg*, FNESz. *Kőszeg*) vonható ide, mely azt jelzi, hogy a korban két vár is állt egymás szomszédságában (Alsó- és Felsőköszeg), közös uradalommal (ENGEL 1991: 604), erre utal az 1392-es castra duo *Kwzzech* (Cs. 2: 714), illetve az 1432-es castra *Nekche et Kewzeg superius et inferius* (HOkm. 7: 452) említése. A források adatait a régészeti kutatások is alátámasztják

⁴³ Az összefoglaló megnevezések besorolása ugyanakkor nem problémamentes, ezt a nehézséget láttatja az is, hogy az ilyen típusú neveket GYÖRFFY ERZSÉBET (2011: 55) és RESZEGI KATALIN (2011: 130–131) is eltérő módon kategorizálja, e különbözőségek egyik magyarázata lehet, hogy az osztályozás során figyelembe kell venni azt is, hogy a számnévi névrész funkcionális-szemantikai tartalmának megítélése az objektum fajtájától is függ.

(HOLL 1986: 53–55, DÉNES é. n. (b), lásd még: ENGEL 1991, 1996: 350). A *Két-kőszeg* névforma tehát a két *Kőszeg* nevű erődítmény együttes megjelölése lehet. Maga a *Kőszeg* várnév a magyar *kő* 'kőből való, köves', illetve a *szeg* 'szöglet, sarok' főnevek összetételéből alakulhatott, s később ilyen formában vonódott át a település megjelölésére is (FNESz. *Kőszeg*).⁴⁴ A korból a Vas megyei mellett további két *Kőszeg* nevű vár is adatolható:⁴⁵ Baranya megyéből elsőként 1296-ban *subtus castrum Kwzeg* formában (RegArp. 2/4: 171/4084), illetve Sáros megyéből (1423: *castrum Kwzeg*, VARSIK 1: 459); utóbbit 1368-ig *Somos* (lásd pl. 1304: *castrum Sumus*, RDES. 1: 155), majd egy ízben (1439) *Nyestkő*-ként is említik.

2.4.2. A vár nevében az erősség valamely *b e l s ő s a j á t o s s á g a* is kifejeződhet.

2.4.2.1. A vár környezetében lévő vagy az építéséhez felhasznált *a n y a g r a* utalhat az Ugocsa megyei, a Tisza völgyét ellenőrzés alatt tartó erősség *Nyaláb* ~ *Nyalábvára* (1315: *castellano nostro de Nalab*, HOkl. 193, lásd még: 1479: *castrum Nyalabwara*, Cs. 1: 430) neve, melyben a magyar *nyaláb* 'csomó, köteg' főnév rejlik, s a sáncmunkákhoz használt rőzsnyalábokkal állhat kapcsolatban (FNESz. *Nyalábvár*). Építőanyagra utal a Kőrös megyei *Kapronca* várnév kétrészes *Kővár* és *Kőkapronca* (1417: *castri nostri Kwar vocati*, DL. 34844 és 1272: *in castro Kopornicha vocato*, ÁÚO. 12: 91) névváltozatainak előtagja is, ugyanez a szemantikai tartalom jelenik meg a Közép-Szolnok megyebeli *Kővár* (1378: *castrum Kwar*, DL. 72092) névben is. BENKŐ LORÁND az ómagyar korból ismert *Kővár*-féle helyneveket összetétellel létrejött neveknek tartja, véleménye szerint — míg a speciális jelentéstartalmú *földvár* a korban használatban lehetett közszoói összetételként, addig — a *kővár* összetett földrajzi köznévként csak később jelenhetett meg várnevekben (1998h: 128). Az ugyancsak kései adatolású Pozsega megyei *Kwar* (1396, Cs. 2: 390) névadat azonban nem tartozik a vár anyagára utaló nevek körébe,

⁴⁴ A település, mely a Gyöngyös patak völgyében feküdt, a vár felépültét megelőzően a víz nevét (1276: *fluuiio Gungus*, ÁÚO. 12: 168) viselte (első említése 1217-ből való *Gungys* formában, ÁÚO. 6: 384, MELICH 1925–1929: 404, vö. ném. 1276: *Gvns* tel., mely a magyar Gyöngyös névből származik, FNESz. *Kőszeg*), később, a 15. század elején a patakot (a vár nevééről) *Kőszeg*-ként is említik (1411: *fluvium Kevzeg* appellation, BAKAY 1990: 77).

⁴⁵ ENGEL PÁL a *Kőszeg* nevet „tipikus várnév”-nek tartja, melynek kapcsán megjegyzi, hogy ilyen településnevek alakulására önmagában nincs példa: „falut nem kereszteltek el így” (1991: 602). A várnév és a településnév azonossága kapcsán ilyen módon minden esetben a várnév elsőlegességével számol. A forrásokban *Kőszeg* hegynévként, kisebb kiemelkedés nevéként is szerepel (lásd pl. 1307: *ad quendam petram, Keuseg vocatam*, RDES. 1: 218), mely alapján feltehető, hogy valamely várnév (és településnév) végső forrása hegynév lehet. Ilyen szemantikai tartalommal várnevek a német nyelvterületen nagyobb gyakorisággal fordulnak elő, például *Steineck*, *Steinegg* (ENGEL uo.), mely nevek esetleg hatással lehettek a magyar megnevezésekre is, s némely név talán tükörfordítás eredménye.

nem a magyar névadók szemléletét tükrözi ugyanis, BENKŐ a várnevet a szláv *Kamengrad* név oklevélírói fordításának tartja (1998h: 128–129).

2.4.2.2. Az erősség korára utal a Trencsén megyei, működő várat jelölő *Óvár* (1384: castrum *Owar*, FEKETE NAGY 75), a Vas megyei *Újvár* (1263: Castrum Kwssen quod nunc *Vyuar* nuncupatur, Cs. 2: 721), a sárosi *Újvár* (1370: castrum *Wyvar*, DL. 33674), a Pozsega megyebeli *Újvár* (1414: castellani de *Wywar*, Cs. 2: 394, lásd korábban: novum castrum *Derskonch*, uo.) név. E nevek minőségjelzős szerkezetben áll, előtagjukban képzetlen melléknév szerepel.

2.4.2.3. F u n k c i ó r a , működésre utal a Sáros megyei *Kapi* várnév (1410: castrum *Capi* alio nomine *Magloch*, Cs. 1: 281), mely a határvédelemmel lehet kapcsolatban, a név vélhetőleg a gyeptű átjárójára, a gyeptűkapura utal (vö. FNEsz. *Kapi*).

2.4.3. Az eddig áttekintett tulajdonságjegyekhez képest gyakoribb, hogy a várnevekben valamely külső dologhoz való viszony fejeződik ki. Bár ezen belül is vannak gyakoribb és ritkább névadási motívumok.

2.4.3.1. Néhány esetben az ott lévő növényzet alapján nevezték el a várat. A Nógrád megyei *Somoskő* (1323: castrum *Sumusku*, Gy. 4: 293) előtagja arra vonatkozhat, hogy a korban a vár környékén sok lehetett a sombokor (vö. FNEsz. *Somoskő*, CSORBA 2006: 206). A Tolna és Zala megyéből is adatolható *Egervár* (1417: quoddam castrum *Egerwar*, DF. 261827, 1288: castrum eorum *Egurwar* uocatum, HOKm. 6: 333) névben a magyar *éger* ~ R., N. *eger* fanév lehet, égerfákkal benőtt helyre utalhatnak (FNEsz. *Egervár*), mely növényzet esetleg már a várak építésekor is jellegzetes lehetett a környéken. A fenti nevek mindegyike kapcsán feltehető ugyanakkor hegynévi vagy településnévi előzmény is, hasonló nevű település a vár mellől mindegyik esetben adatolható (vö. Tolna: 1281: *Eguruar*, tel., FNEsz. *Egervár*, Zala: 1266: possessio *Egurzug*, Cs. 3: 20).

Bizonytalanul ítéltető meg a Fejér megyei egyrészes *Gesztes* várnév (1326/1327>1383: castrum *Keztus*, Gy. 2: 386) ide tartozása, benne talán a magyar N. *gesztes*, *gesztüs* 'nagyon fás, kemény héjú (dió)' melléknév rejlik, de feltehető a név személynévi magyarázata is (vö. szb.-hv. *Gostiša* szn., vö. FNEsz. *Vár-gesztes*).

A Vas megyei későbbi *Borostyán* névforma népetimológiásan alakult a német **Pärenstein* 'medvekö' névalakból, a magyar névhasználók ugyanis a magyar *borostyán* 'repkény' (FNEsz. *Borostyánkő*) főnevet érthették bele, ilyen módon a népetimológiás alak bizonyos értelemben növénynévi eredetűnek tekinthető, noha nyilvánvalóan eredetileg nem ez szolgált a névadás alapjául (ehhez lásd még az előző fejezet 3.1. alpontjában írottakat). A Zemplén megyei *Borostyán* név (1322: castra Petri filii Petunei infidelis nostri *Purustyan* Budrugzeg et Borko vocata, A. 2: 38) azonban bizonyosan ide tartozhat, a várnév a *borostyán* növénynévből

alakulhatott (vö. TESz.), a vár környékén talán több helyütt elszaporodhatott ez a kúszónövény.

2.4.3.2. A várnevek több esetben az ott lévő állatvilágra vagy a térség jellegzetes állatára utalnak. Ezen belül jellemző csoportot alkotnak azok a nevek, amelyekben a vár környékén élő madarak nevei jelennek meg, ez a tartalom a hegyi várak nevében jellemző. Ide sorolható a Nógrád megyei *Hollókő*, a két észak-magyarországi vár megjelölésére is használt *Sólyomkő*, a Bars megyei *Saskő*. Utóbbi kapcsán ugyanakkor a történészek a 14. századra vonatkozóan egy *Szászkő* magyar névalakot tételeztek fel (vö. ENGEL 1996: 406, CSORBA 2006: 183), ezt azonban az erre a korra adatolt oklevélbeli említések nem támasztják alá (vö. 1327: castellanus de Leua et Saasku, Gy. 1: 473, 1340: castellani de Sasku, Gy. 1: 473), a *Szászkő* olvasat mögött talán német minta állhat (*Sachsenstein* 'szász kö'). Madárnév rejlik a Nyitra megyei *Keselyűkő* vár nevében is, benne a régi magyar *keselő* 'keselyű' madárnév található (vö. FNESz. *Keselő-hegy*).

A Zemplén megyei *Solymos* vár neve (1379: név nélkül, 1398: castrum *Solmus*, 1404: castrum desolatum *Solmus*, Cs. 1: 335) feltehetően a *sólyom* 'ragadozó madár' (TESz.) szó -s képzős származéka, de másféle alakulásmód is számításba jöhet. A név létrejöttében szerepet játszhatott a *solymos* közszói jelentése is ('sólymokat tartó, azokkal foglalkozó személy', 'solyász', FNESz. *Solymosvár*), amely foglalkozásnévi eredetet is valószínűsíthet. Emellett nem zárható ki a szimbolikus értelmezés lehetősége sem: a sólyom mint erős, éles látású ragadozó utalhatott a vár nehéz megközelíthetőségére, magaslati fekvésére, de szolgálhatott a birtokos család erejének, hatalmának jelképeként is (vö. VÍGH szerk. 2019: 309–311).

Valamennyi idézett várnév hegyi várat jelöl, ezzel kapcsolatos a többségükben szereplő *kő* utótag is. E nevek minőségjelzős szerkezetben, főnévi jelzővel állnak. A nem túl nagy számú, mégis jellemzőnek mondható névtípus alapjául a Fejér megyei *Csókakő* várnév szolgálhatott, mely a várnak helyet adó hegyről vonódott át a vár megjelölésére. Ez a madárnév + *kő* szerkezet később az eredetileg *Baglyas*-nak nevezett, patak völgyben, kis dombon emelt erődítmény megnevezésében is megjelenik. A Nógrád megyei erődítmény egy 1327-es oklevélben minőségjelzős szerkezetben *Baglyaskő*-ként szerepel, melynek első névrésze képzett melléknév, mely meglehetősen ritka az ilyen módon keletkezett várnevekben (vö. *Éleskő*, *Somoskő*).

Állatnévből alakulhatott a Veszprém megyei *Hölgykő* vár neve, előtagja a magyar *hölgy* 'hermelin' (TESz.) szóból ered. Hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a Sáros megyei *Nyestkő* névben. A Sopron megyei *Macskakő* várnév előtagjában a 'vadmacska' jelentésben is használatos *macska* állatnév áll, s mint-hogy a közeli település nevében is megjelenik a szó, feltehető, hogy vadmacs-

kákban bővelkedő erdőség vehette körül az erődítményt (vö. FNEsz. *Szent-mártonmacskás*).

Az Alsó-Fehér vármegyei *Kecskés* (1313: castellano de *Kecskés*, Gy. 2: 168) szintén állatnévvel áll kapcsolatban. A várnevek körében ritka alakulásmódnak számítanak a helynévképzéssel létrejött nevek. A név arra utalhat, hogy a környék talán hegyi kecskékben bővelkedett. Ezt erősíti, hogy az 1082 méter magas, kúp alakú hegy, amelyen a vár épült szintén erre utaló nevet viselt: *Kecskeskő* (vö. HUNFALVY 1864: 266).

A 13. század közepén épült Zágráb megyei *Medvevár* (1273/1325: *Medwewar*, FNEsz., de lásd: 1242–1250/1315: castrum *Medwe*) a magyar *medve* főnévből alakulhatott (FNEsz.), mely a korban személynévként is használatos volt (1138/1329: *Medue* szn., 1212: *Medwe* szn., ÁSz.). A Heves és Kőrös megyéből is adatolható, korábban közölt *Szarvaskő* várnevekben a *szarvas* 'nagy testű kérődző vad' állatnév szerepel (FNEsz.), a várnevek — esetleg hegynévi áttétellel — a környező erdőség állatvilágára utalhatnak.

A zalai *Békavár* mocsaras völgyben feküdt (MÜLLER 2002: 9–10), ennek állatvilágára utal a név (vö. FNEsz. *Békafalu*). A Vas megyei castrum *Kegykw* adat (1409, DL. 9569) olvasta bizonytalan, az adatok alapján (lásd még: 1440: castrum *Kigowkw*, 1459: castellum *Kygyakw*, Cs. 2: 714, 1456: *Kyokew*, HOkm. 2: 340, vö. még a Bereg vármegyei *Kígyós* helynévvel: 1332–1335/Pp. Reg.: *Kykos*, 1349: villa *Kygos*, Gy. 1: 542) talán *Kígyókő* olvasat valószínűsíthető. Ebben az esetben a *kígyó* állatnév lehet a név előtagjában (vö. FNEsz. *Kígyós*).

Az állatnévből alakult várnevek sajátos típusát alkotja a három *Oroszlánkő* névforma, oroszlánok ugyanis nyilvánvalóan nem éltek Magyarországon, ezek a nevek tehát állatvilágra nem utalhatnak, ehelyett esetleg személynévi áttétellel jöhettek létre (vö. 1318: *Vruslan* szn., ZO. 1: 146 < tör. *arslan* 'oroszlán', KISS 1989: 111–112), vagy pedig szimbolikus névadással számolhatunk (vö. KISS 1989: 111). Elbeszélések és ábrázolások révén ugyanis az oroszlán fogalmát már a honfoglalást megelőzően ismerte a magyarság (i. m. 46). Ábrázolása hatalmi jelvény, címerállat lett a honfoglaló magyarságnál, az Árpádok mellett a Csák nemzetség is címerében viselte az oroszlán képét (i. m. 44, vö. 1274: Magister Petrus (filij magistri Mathei de genere Chak), ut leo fortissimus, cuius indicia gessit in vexillo = (A Csák nemzetségbeli Máté mester fia) Péter mester mint hatalmas oroszlán, amelynek jelvényét zászlaján viselte, ÁÚO. 9: 71, FNEsz. *Oroszlány*). A Komárom megyei — településnévként adatolható — *Oroszlánkő* (1289: *Vruslanku*, Gy. 2: 398) elsődlegesen a Vértesben emelt hegyi várat jelölte, mely a környékkel együtt a Csák nemzetség tulajdona volt. A nemzetség címerállatának neve jelenik meg a várnévben (vö. KISS 1989: 112–113). Szintén így alakulhatott a Trencsén megyei *Oroszlánkő* várnév (1348: castellanus de *Orozlankw*, FEKETE NAGY 74–75), a sziklán épült vár ugyanis elsőként Csák Máté

birtokaként szerepel (KISS 1989: 113). A Heves megyei *Oroszlánkő* első adata castrum *Orozlan* formában maradt ránk (1325/1347, Gy. 3: 120), később *Oroszlánkő*-ként említik (1468: castrum *Orozlankw*, Cs. 1: 53), majd hegynévként *Oroszlánvár*-ként volt használatos (*Oroszlányvár* hegy, LIPSZKY 1: 483, de lásd: 1289: possessio ... *Wruzlanhege* in silva Matra, Gy. 3: 120). Bár történeti források nem igazolják, esetében is feltehető, hogy az *oroszlán* névrész „a címerállatként alkalmazott és kőfaragványként a várhoz tartozó oroszlánábrázolással” lehet kapcsolatos (KISS 1989: 113), ám valószínűbb, hogy a korábban adatolható hegy neve vonódott át a vár megjelölésére. Az erősséget az Aba nembeli Péter építtette az ott lévő kiemelkedésre (Gy. 3: 120).

2.5. Fajtajelölő funkciójú névrészek

Az új típusú várak körében túlnyomórészt két szó, csupán a *vár* és a *kő*, illetve néhány esetben a *torony* és a *palota* szavak állnak fajtajelölő funkcióban.

A közel 650 új típusú vár nevét számláló adatbázisomban 119 várnévi forma esetében fordul elő, hogy a név a forrásokban a vizsgált időszakban valamely földrajzi köznévi utótaggal szerepel, ez a csoport a teljes névállomány kevesebb mint egyötöd részét teszi ki. Emellett ugyanakkor a csak egyrészes formában adatolható nevek egy részénél szintén feltehető hasonló kétrészes szerkezet a latin fajtajelölő + várnév struktúra mögött (vö. *A várnév mint helynévfajta* című fejezetben írottakkal). A fajtajelölő funkció elvileg háromféle szerkezetben jelenhet meg: F, M+F és S+F. Azonban a várnevek körében lényegében csak a két utóbbi szerkezetre találunk példákat, azaz a földrajzi köznév jellemzően a várnevek második névrészeként fordul elő.

2.5.1. A várnevekben leggyakrabban szereplő fajtajelölő elem a *vár* lexéma, mely rendre sajátosságot kifejező névelem mellett áll. A szó iráni eredetű, a magyar nyelvbe a vándorlások során került be (TESz.).

A *vár* utótaggal álló nevekben a szó az esetek 61 százalékában alapalakban szerepel, zömében a 14. századból, pl. *Bélvár* (1417: poss. Jara et altera Jara cum castro similiter Jara al. nom. *Belwar*, Cs. 5: 671, Torda), *Egervár* (1288: castrum eorum *Egurwar* uocatum, HOKm. 6: 333, Zala), *Egervár* (1313: castellanum de *Egurwar*, Gy. 3: 552, Küküllő), *Egervár* (1417: quoddam castrum *Egerwar*, DF. 261827, Tolna), *Kosvár* (1388: castellanus de *Kasuar*, Cs. 2: 455, Baranya), *Kővár* (1417: castri nostri *Kwar* vocati, DL. 34844, Kőrös), *Rákosvár* (1465: castra Crasnaorka et *Rakoswar*, DL. 16278, Gömör). A birtokos személyjeles *vára* utótagú nevek az alapalakban álló *vár*-at tartalmazó nevekhez képest nagyobb részt egy évszázaddal későbből, a 15. első felétől adatolhatók, pl. *Apajvára* (1450: castrum *Apaywara*, Cs. Kőrös 12, Kőrös), *Bodorvára* ~ *Bodonvára* (1435: castrum Makowycza al. nom. *Bodonwara*, Cs. 1: 282, Sáros), *Járavára* (1440: castrum

Jarawara, Cs. 5: 671, Torda), *Szentmiklósvára* (1441: *castrum nostrum* (regis) *Zenthmikloswara*, Cs. 5: 675, Torda), *Kakasvára* (1445: *castellum suum Kakaswara vocatum*, Z. 9: 95, Zágráb), lásd még korábbi pl. *Vasszegvára* (1330: a lo(co castri) *Woszeghvara*, Gy. 1: 403), melynek a már említett *Csabavára* lehet korábbi előzménye (1248/1312, uo.).

Az ide tartozó nevek egy részében közel egy időből a *vár* alapalakban és *vára* formában is előfordul, e nevek korábban egyrészes formában állva, *castrum* lexémával adatoshatók, s az adatok szerint csak később egészülnek ki a *vár* és *vára* utótaggal. Ide sorolható például a Pozsega megyei *Petnyevár(a)* név, mely az írott forrásokban 1455-ből *castrum Pethnewar* (Cs. 2: 392), 1470-ből *castrum Pethe-nyewara* (uo.) alakban is említődik (a vár korábbi említése: 1280: *castrum Pethne*, uo.), hasonlóan birtokjel nélküli és birtokjeles utótaggal is adatosható egyazon évből a Sáros megyei *Sebesvár ~ Sebesvára* (1437: *Sebeswar*, Cs. 1: 283 és *Sebeswara*, uo.), ám esetében ugyanazon évben említődik az egyrészes, *castrum*-mal álló névforma is (*castrum Sebes*, uo.), korábban, így egy 1299-es oklevélben név nélkül utalnak az erősségre (DL. 57229). Ilyen módon alakult továbbá a Pozsega megyei *Orjavavára*, melyet az oklevelek korábban *castrum Oryoua* (1395, Cs. 2: 391) alakban említenek, 1422-ben *castrum Oriarwar* (uo.), illetve 1454-ben *castrum Oryawara*-ként (uo.) is adatosható. E névpárok kapcsán ugyanakkor éppúgy számolhatunk a redukció folyamatával is, az adatok között ugyanis nincs jelentős időbeli távolság. A Somogy megyei *Rupolújvár ~ Rupolvár* (1403: *castrum Rwpulwywar* > 1403: *Rwpwlwar*, Cs. 2: 573) névváltozatok között névelemnyi a különbség, az alakulás iránya azonban nem állapítható meg, mivel a két forma egyidejű, nyilván egymás mellett élhettek. Erről lehet szó talán a Zágráb megyei *Szomszédvára ~ Szomszédvár* (1379: *Zomzydwara ~ 1387: Zumzeduar*, FNEsz. *Szomszédvár*), és a fentebb említett *Sebesvár ~ Sebesvára* esetében is, a jelölt és jelöletlen forma közel egy időből adatosható, emellett ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a későbbi elnevezés egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel redukciója lehet.

Néhány esetben ugyanannak az erődítménynek két különböző szemantikai tartalmú előtag + *vár* vagy *vára* utótagú elnevezése is élt a korban, például a Zala megyei *Szentgyörgyvára*-t egyazon időben *Békavár*-ként is említik: *castrum Zenthgerwara* alias nomine *Bekawar* (1461, Cs. 3: 16), a már korábban említett Torda megyei *Bélvár* két évtizeddel később *castrum Jarawara* (1440, Cs. 5: 671) alakban fordul elő.

A névanyag alapján *vár* lexéma általános 'erődítmény, megerősített hely' (TESz.) jelentésben lehetett használatban a vizsgált időszakban: egyaránt szerepel ugyanis a régi és új típusú várak tulajdonnévi megjelöléseiben, fa-földvárak, valamint korai és késő középkori kővárak nevében is.

2.5.2. A névkorpusz kisebb, ám jól körülhatárolható, s igen jellegzetes szegmensét adják azok a várnevek, melyekben a *kő* lexéma szerepel mint fajtajelölő köznévi elem. Minthogy a lexéma eredendően hegyrajzi köznév, ezért szükségesnek látszik behatóbban megvizsgálni, a névcsoport megjelenésének időbeli és területi körülményeit bemutatva, hogy mivel magyarázható a *kő* utótagú várnevek feltűnése és viszonylagos elterjedtsége a középkori Magyarországon (vö. még KOVÁCS H. 2015a).

2.5.2.1. A *kő* lexéma 'szilárd, éghetetlen ásvány' jelentéssel ősi örökség a finnugor korból (TESz., EWUng., MSzFgrE.). A szónak azonban az ómagyar korban kialakult egy további, 'nagy kő, szikla' földrajzi köznévi jelentése is (vö. ehhez NySz., OklSz.), és gyakorta tűnik fel tulajdonnév-alkotó szerepben hegynevek második névrészeként. RESZEGI KATALIN megfigyelései szerint a *kő* hegyrajzi köznév ebben a funkciójában a nyelvterület középső vonalától északra gyakoribb helyneveinkben (Veszprém vármegyében hét, Gömörben hat, Hontban és Borsodban öt-öt ilyen hegynév adatolható, de előfordul emellett Pozsony, Trencsén, Turóc, Liptó, Zólyom, Sáros, Zala, Komárom, Esztergom, Pilis, Nógrád, Heves, Kraszna és Szolnok vármegyében is), keleten Zemplén megyéig terjed, de nagyobb számban adatolható névalkotó elemként Erdélyi Fehér vármegye déli részéről is (2011: 100, 119).

A *kő* utótagú nevek kapcsán ugyanakkor számolhatunk azzal is, hogy azok esetenként nem csupán a kiemelkedések egy-egy feltűnő szikláját, hanem a kiemelkedés egészét jelölhették. Ez persze nem jelenti azt, hogy a *kő* lexémának 'hegy, kiemelkedés' jelentését is feltételeznünk kellene, sokkal inkább arról van szó, hogy a köznév tulajdonnév-alkotó elemként való használatában jelentkezhetett a funkcióbővülés. A hegynevek körében általában jellemző ez a jelentésbővülésnek nevezett folyamat (vö. RESZEGI 2010: 79–80, 93, 2012: 65–66, BÁBA 2016: 39–44).

Arra, hogy a *kő* lexémát tartalmazó névformák nemcsak hegyet, hanem várat is jelölhettek, csupán a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár utal mondván, hogy „több helyek, különösen várak neveztetnek róla” (CzF.), a korábbi szójegyzékek (vö. RMG1.) és a későbbi etimológiai és nyelvtörténeti szótárak esetleg egy-egy példával illusztrálják a szónak ezt a funkcióját (pl. OklSz.), jórészt azonban ez is elmarad (lásd pl. NySz., TESz.).

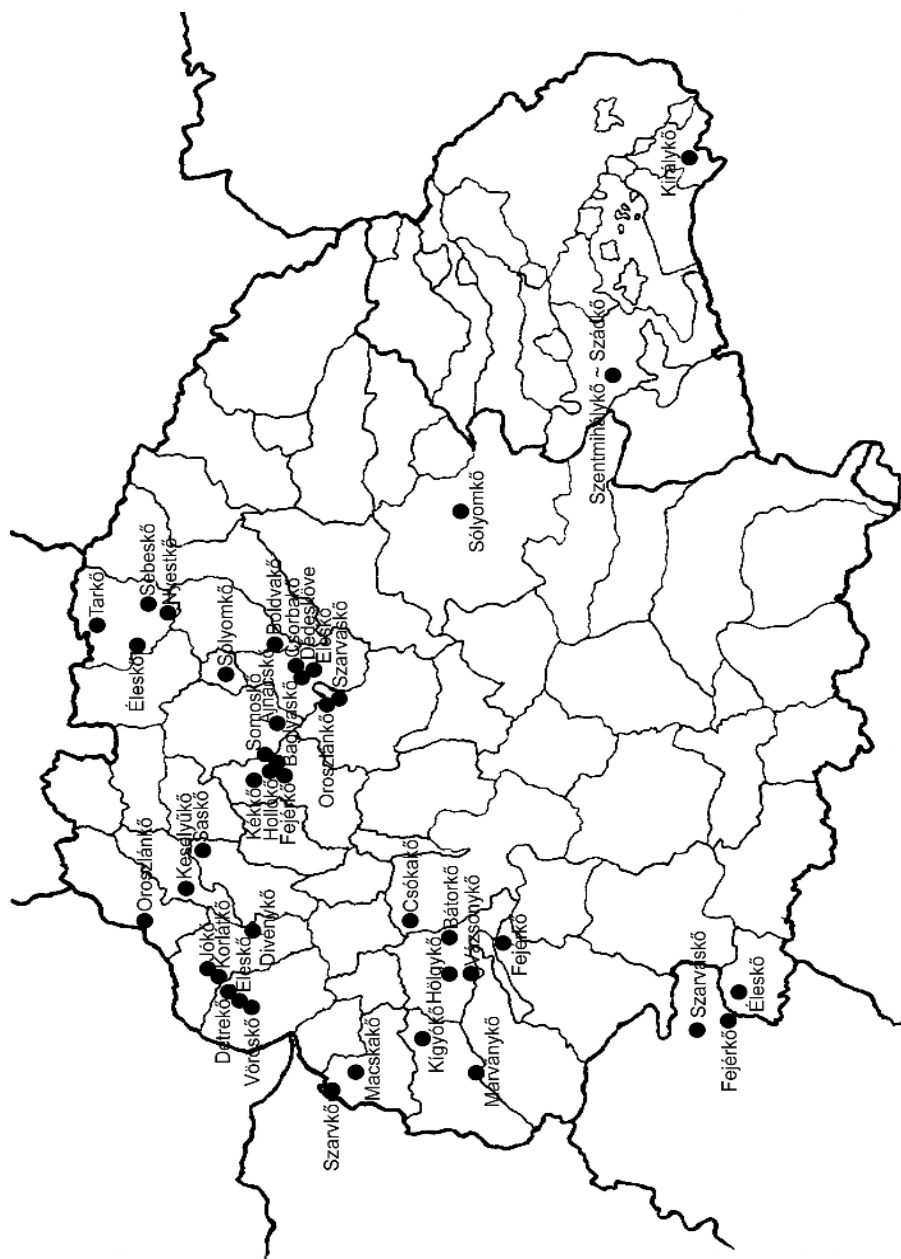
A helynevek eredetét magyarázva ugyanakkor KISS LAJOS is felfigyelt a *kő* várnévalkotó funkciójára, s szótárában több szócikkben is utal arra, hogy a lexéma „mint helynévi utótag a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is szolgált” (FNESz. *Ajnácskő*, vö. még pl. *Baglyaskő*, *Hollókő*, *Hölgykő*, *Jókö*, *Korlátkő*, *Somoskő*, *Szarvaskő* stb.), továbbá gyakran előfordul lovagvárak nevében is (lásd pl. *Éleskő* szócikkét). E speciális funkció kialakulására azonban — nyilvánvalóan a szócikkek terjedelmi korlátai miatt — nem tér ki.

2.5.2.2. Ahhoz, hogy nyomon követhessük a *kő* földrajzi köznév speciális várnévalkotó szerepének kialakulását, mindenekelőtt a *kő* utótagú várnevek időbeli megjelenését érdemes áttekintenünk.

2.5.2.2.1. A *kő* utótagú nevet viselő várak fele az okleveles adatok szerint 1300 előtt épült (vö. FÜGEDI 1977: 2. térképmelléklet), nevük azonban, mint majd látni fogjuk, általában jóval későbből adatolható. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a *kő* utótagú várnevet valóban jóval a vár megépítését követően kezdték el használni: a tatárjárást követően épült *Saskő* esetében például csak a királyi tulajdonba kerülését követően terjedt el ez a névváltozat, azt megelőzően a vár *Susol*-ként szerepel az oklevelekben.⁴⁶

2.5.2.2.2. A *kő* utótagú várnevek lényegében hasonló területi eloszlást mutatnak, mint általában az ún. új típusú vagy klasszikus várak (ehhez lásd: FÜGEDI 1977: 2. térképlap, vö. még 37–39): ezeknek a kőből épült erődítményeknek az erdős hegyvidékeken (leginkább az ország északi és nyugati részén) figyelhető meg erőteljes sűrűsödése, míg az alföldi területeken lényegesen kisebb számban épültek ilyen várak. Ez FÜGEDI ERIK szerint azzal magyarázható, hogy a vár fenntartásához szükség volt hozzá tartozó uradalomra, s minthogy az erdőhatár alatti területek jelentős része akkorra már magántulajdonban volt, az erdőhatár feletti részek viszont nem, ezért itt volt inkább lehetőség irtásfalvak telepítésével uradalom létrehozására. A *kő* utótagú nevekkal megjelölt erődítmények maguk is ehhez a vártípushoz tartoznak, így nem meglepő, hogy elhelyezkedésük is e vártípuséhoz hasonló (1. térkép).

⁴⁶ Az adatolás hiányosságai ellenére is viszonylag nagyszámú *kő* utótagú várnév maradt ránk a középkorból: én magam 42 ilyen nevet ismerek az ómagyar kor második feléből. Vizsgálatom során csak azokat a neveket vettem figyelembe, amelyeknek valóban adatolható a korból *kő* utótagú alakja. Így eltekintettem jó néhány olyan névtől, amelyeket a történeti szakmunkákban *kő* utótagú névváltozatban említenek, ám ilyen nevük a vizsgált időszakból nem igazolható (pl. *Borostyánkő* Pozsony és Vas megyében, *Füzérkő* Borsod megyében stb., a nevek szócikkszerű feldolgozásához lásd KOVÁCS H. 2015a).

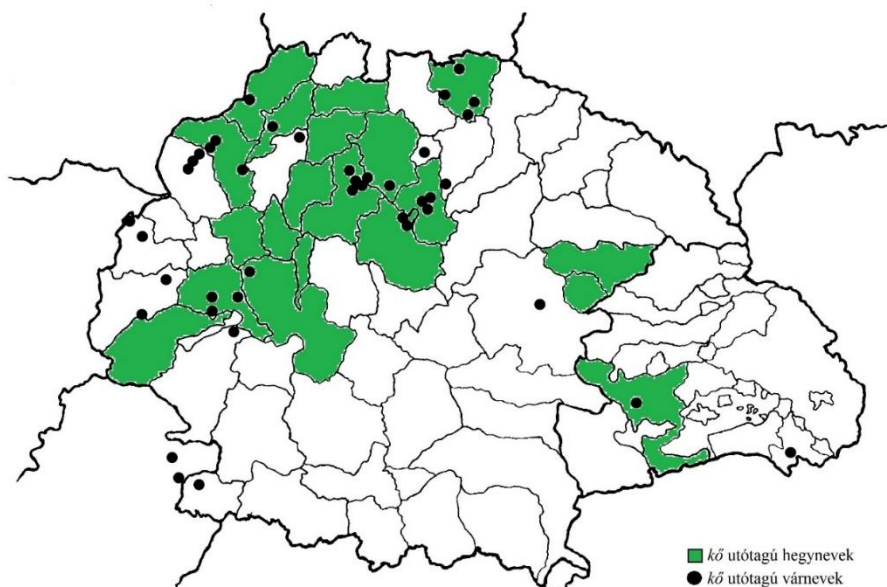


1. térkép. A *kő* utótagú várnevek a középkori Kárpát-medencében

A névszerkezet elterjedése szempontjából érdemes a nevek megjelenését fél évszázados időszakokra bontva megvizsgálni.

Az első ránk maradt adatok az 1200-as évek második feléből származnak. Ide tartozik a Veszprém megyei, 1272–1284 között emelt (FÜGEDI 1977: 105) *Bátorkő* (1287: *Bocorku*, PAULER 1899: 2: 569), a Fejér megyei, 1255–1299 között épített (FÜGEDI 1977: 119) *Csókakő* (1299, 1374: *Choukaku*, castr., Gy. 2: 356), a Borsod megyei, 1247–1254 között emelt (FÜGEDI 1977: 121) *Dédesköve* (1254: *Deduchkwe*, castr., Gy. 1: 769), a nyitrai, építési idejét tekintve az 1253–1270 közötti időszakra tehető (FÜGEDI 1977: 136) *Divénykő* (1275: castrum nostrum Nytr. ... *Dyvenkuy*, Gy. 4: 392, korábbi említése: 1265: *terram castri Albensis ... prope castrum ... Gymes*, pro munitione et tuitione eiusdem castri, Gy. 4: 391), a Nógrád megyei, 1285 előtt emelt (FÜGEDI 1977: 149) *Kékkő* (1290: *Keykkw*, castr., Gy. 4: 256), illetve a Pozsony megyei, 1296 előtt épült (FÜGEDI 1977: 212) *Vöröskő* (1364: castrum *Wereskw*, SopronOkl. 1: 354, lásd még korábban: 1296: *medietatem castri*, *Vöröskő* vocati, F. 6/2. 45, 1324: *castellani de Werusku*, DL. 104906). Ahogy utaltam rá, lényegesen több, később *kő* utótagú névvel emlegetett vár építése tehető szintén erre az időszakra, ám ezek ekkor csupán latin fajtajelölővel (jobbára *castrum*-ként) említve szerepelnek az oklevelekben, tulajdonnévi említésük későbbi.

Amint a nevek térképi ábrázolása mutatja (3. térkép), ezek területi megoszlása egybeesik a *kő* lexéma hegyrajzi köznévként való használatával (vö. 2. térkép, lásd még: RESZEGI 2011: 100, 119).



2. térkép. A *kő* utótagú hegy- és várnevek területi eloszlása a középkori Kárpát-medencében

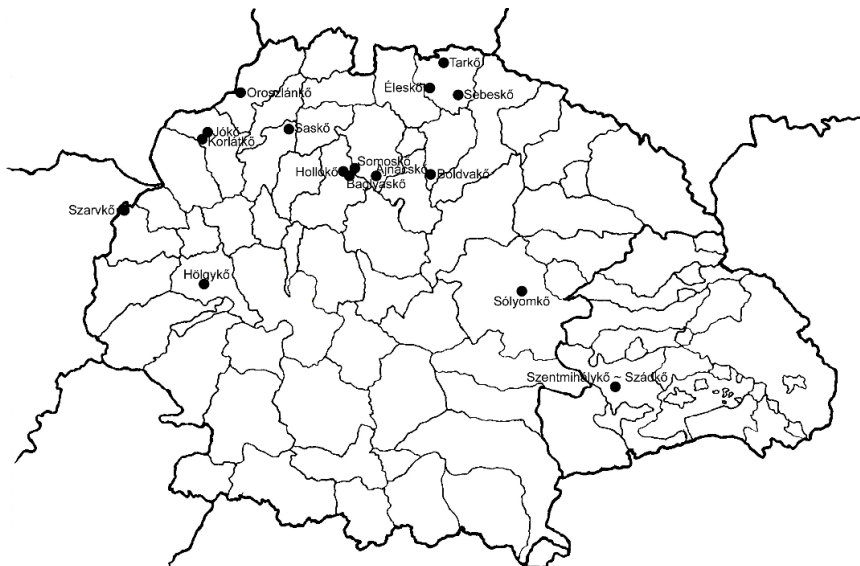
Az idézett nevek közül kettőnek a korból hegynévként való használata is adatolható. A Borsod vármegyei *Dédeskőve* (1247: partem *lapidis Dedus*, Gy. 1: 736, 769) és a Fejér vármegyei *Csókakő* (1290–1299/1323/1419: montis *Chokakw*, Gy. 2: 356) esetében épp ezért egyértelműen a hegységek elsődlegességével számolhatunk, a várnevek tehát a hegységekből alakultak metonimikus névadással. Hasonló névalkotással ugyanakkor ebben az időszakban a hegynévi párral adatolhatóan nem rendelkező várnevek kapcsán is számolhatunk, hiszen egyrészt minden esetben hegyi várakról van szó, másrészt mind a feltehetően személynévi előtagú *Bátorkő*, mind a színnévi első névrésszel álló *Kékkő* és *Vöröskő* beleillik a hegységek rendszerébe is. A *Divénykő* várnév előtagja adatolható hegynévként is (1253: *Dyun*, mo., Gy. 4: 392), de a *kő* utótaggal csak vár neveként fordul elő.



3. térkép. Az 1250–1299 között adatolható *kő* utótagú várnevek

Az 1300-as évek első feléből, nyilvánvalóan összefüggésben az oklevélírási gyakorlat fokozatos szélesebb körűvé válásával is, már jóval nagyobb számban maradtak ránk *kő* utótagú várnevek (4. térkép): Gömör vármegyéből *Ajnácskő* (1341/1347: castrum *Aynaskw*, Gy. 2: 480, építési ideje: 1241–1242 között, FÜGEDI 1977: 99), Nógrád megyéből *Baglyaskő* (1327: locum castris *Bogloskw*, A. 2: 292, korábbi megnevezése: 1324: castrum *Baglas*, Cs. 1: 89, a várat 1268 előtt említik, FÜGEDI 1977: 102), *Hollókő* (1313: *Holloukw*, castr., Gy. 4: 251, a várat 1264 körül említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 328) és *Somoskő* (1323: castrum *Sumusku*, Gy. 4: 293, építési ideje: 1291 előtt, FÜGEDI 1977: 191), Abaúj megyéből *Boldvakő* (1300: *Bolduaku*, Gy. 1: 70, korábbi említése: 1282: p. et castrum *Boldua*, Gy. 1: 70, építési ideje: 1282 előtt, FÜGEDI 1977: 111), Sáros megyéből *Éleskő* (1311: *Eluskw*, TÓTH S. 1910: 243, építési ideje: 1250–1282

vagy 1282–1299 között, FÜGEDI 1977: 130–131), *Sebeskő* (1315/1323: castrum *Sebusku*, OklSz., 1299-ben említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 407) és *Tarkő* (1306: *Thorku*, castr., AOkl. 2: 17/20, a történészek ezt az 1306-os adatot tekintik a vár első hiteles említésének, noha szerepel egy 1282: castrum *Thorku*, HOkm. 8: 219 adat is, ennek idetartozása nem egyértelmű, építési ideje: 1275–1306 között, FÜGEDI 1977: 204), Veszprém megyéből *Hölgykő* (1310: castellani de *Heulgku*, FNESz. *Hölgykő*, építési ideje: 1270 után, ENGEL 1996: 328), Nyitrából *Jókő* (1316: Moka et St-o dicto Lwe castellanis de *Joku*, Gy. 4: 401, építési ideje: 1262–1316 között, FÜGEDI 1977: 146) és *Korlátkő* (1324/1343: castrum nostrum [regis] *Korlathkeu*, Gy. 4: 412, építési ideje: 1317 előtt, FÜGEDI 1977: 152), Trencsén megyéből *Oroszlánkő* (1348: castellanus de *Orozlankw*, FEKETE NAGY 1941: 74–75, lásd korábban: 1321 e.: provincia de *Oruslanku*, FEKETE NAGY 1941: 74–75, építési ideje: 1321 előtt, FÜGEDI 1977: 173), Bars megyéből *Saskő* (1325/1329: *Zaaskw*, Gy. 1: 473, a vár első említése: 1253: sub castrum [*Susol*], Gy. 1: 473, építési ideje: 1242–1243 között, FÜGEDI 1977: 186), Bihar megyéből *Sólyomkő* (castellano de *Solumkeu*, Gy. 1: 661, építési ideje: 1242–1276 között, FÜGEDI 1977: 189), Sopron megyéből *Szarvkő* (1347: castrum *Zorwkw*, SopronOkl. 1: 199, a vár első említése: 1341: novi castri, UrkBurg. 4: 329, építési ideje: 1328–1336 között, FÜGEDI 1977: 196), Erdélyi Fehér vármegyéből *Szentmihálykő* ~ *Szádő* (1320: castrum ... quod *Lapis S. Michaelis* nominatur, Gy. 2: 187, 1321: castrum *Zaadkeu* vocatum, ZW. 1. 352–353, a vár első említése: 1299: castrum *Sancti Michaelis*, Gy. 2: 187, építési ideje: 1276–1299 között, FÜGEDI 1977: 198).



4. térkép. Az 1300–1349 között adatolható *kő* utótagú várnevek

Ezek a várnevek — az előbb említettekhez hasonlóan — szintén hegyvidékeken épült várakat jelöltek.⁴⁷ S területi megoszlásuk továbbra is a *kő* utótagú hegynevekkel mutat hasonlóságot (vö. 2. térkép, lásd még: RESZEGI 2011: 100, 119): amint a térképen látható, főként az északi, illetve északnyugati területekről adatolhatók. Nagyobb arányú sűrűsödésük figyelhető meg Nógrád vármegyében (*Baglyaskő, Hollókő, Somoskő*), de Sáros (*Éleskő, Sebeskő, Tarkő*) és Nyitra vármegyében (*Jókő, Korlátkő*) is több ilyen utótagú várat említenek az oklevelek. Ezeken a területeken a *kő* utótagú hegynevek is igen gyakoriak (vö. 2. térkép, RESZEGI i. h.), s noha a korszakból a felsorolt 17 várnév közül csupán egynek adatolható hegynévi párja (1298: montem *Tarkeu*, WAGNER 1780: 310), ezek meglétét a többi vár esetében sem zárhatjuk ki, hiszen ezek a névalakok is beleillenek a hegynevek rendszerébe, mivel azok is ezt a tulajdonság + *kő* szerkezetet mutatják.

Emellett ugyanakkor az újabb *kő* utótagú várnevek létrejöttében esetleg a már használatban lévő várnevek analógiás hatásával is számolhatunk. A Nógrád vármegye északnyugati részén a 13. század második felében épült *Baglyaskő, Hollókő* és *Somoskő* várak nevei ilyen módon talán kapcsolatba hozhatók a 13. második felétől adatolható *Kékkő* várnévvel (bár, ahogy utaltam rá, e nevek esetében korábbi névadással is számolhatunk). A három várnévvel összefüggésben arra is utalnunk kell, hogy az általuk jelölt várak egyaránt a Kacsics nem Illés ágához tartozó Péter és utódai kezén voltak, vagyis a névadás kapcsán akár egyazon névadóval is számolhatunk. A Sopron megyei *Szarvkő* vár nevét nem sokkal a megépülése után már említik. Esetében nagyobb valószínűséggel tehető fel, hogy a közeli *Szarm* ~ *Szarv* településnév és a *kő* várnévi utótag összetételével alakult a már meglévő *kő* utótagú nevek mintájára. Amint a felsorolásból látható, előfordul olyan eset is, hogy egyazon vár megnevezésére az adott korban két *kő* utótagú név is használatban volt: az Erdélyi Fehér vármegyei káptalani várat az oklevelek *Szentmihálykő* és *Szádkő* néven is említik.

A 14. század második felében első említésben a korábbiaknál jóval kevesebb *kő* utótagú várnév tűnik fel (ehhez lásd az 5. térképet). A névtípus produktivitásának csökkenése részben történeti tényezőkkel magyarázható: ebben az időszakban az új várépítések száma országosan is jelentősen visszaesik. A jelenség összefügg azzal, hogy a század végére kialakul az a középkori várhálózat, amely az ország nagy részén a kora újkorig, a török hódoltságig lesz meghatározó.

⁴⁷ *Baglyaskő* vára nem tartozik ugyan az extrém helyzetű hegyi mentsvárak közé, de ez is egy kisebb kiemelkedésen épült.

Ehhez az időszakhoz mindössze hat várnév, a Pozsony és Borsod vármegyéből is adatolható *Éleskő* (Pozsony: 1394: *Eleskw* in wlgari theutonico *Scharfesssteyn*, OklSz., korábbi említése: 1336: *Hedreh*, castr., ENGEL 1996: 308, építési ideje: 1394 előtt, FÜGEDI 1977: 130, Borsod: 1365: *Eleskw*, castr., Cs. 1: 164, a várat 1350-től említik, név nélkül, ENGEL 1996: 432, építési ideje: 1312 előtt, FÜGEDI 1977: 130), a Nyitra vármegyei *Keselyűkő* (1352: *Kaseleukeu*, castr., NHZS., építési ideje: 1352 előtt, FÜGEDI 1977: 151), a Torna vármegyei *Sólyomkő* (1386: *Soliumkw*, castr., DL. 64104, építési ideje: 1340–1386 között, FÜGEDI 1977: 190) és a Somogy és Nógrád vármegyei *Fejérkő* (Somogy: 1396: castrum *Feyerkew*, DL. 8176, a várat 1332-ben említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 311; Nógrád: 1374: *Feyerkew*, castr., ENGEL 1996: 311, bizonytalan azonosítású korábbi említése: *1336: *Cykow castellani de Feyrkw*, Gy. 4: 240, építési ideje: 1336 előtt, FÜGEDI 1977: 132) első adatai köthetők. E nevek szintén az északi, északnyugati, illetve az erdélyi hegyvidéki régióban jelentkeznek. A Borsod vármegyei *Éleskő* kivételével minden név 14. században épült várat jelöl.



5. térkép. Az 1350–1399 között adatolható *kő* utótagú várnevek

Az 1400-as évektől továbbra is adatolhatók újabb *kő* utótagú várnevek első előfordulásai az északi és nyugati területekről (6. térkép): Borsodból *Csorbakő* (1403: castrum ... *Chorbakw*, DL. 8911, 1403-ból maradt fenn a korábbi romba dőlt vár felépítésére vonatkozó engedély, FÜGEDI 1977: 120), Hevesből *Szarvaskő*

(1405–1456: *Zarwaskew*, FNESz., a vár első említése: 1295: *versus castrum*, Gy. 3: 107, építési ideje: 1295 előtt, FÜGEDI 1977: 196), Pozsonyból *Detrekő* (1438: *Detrehkw*, DF. 225563, a várat 1273-tól említik a források, ENGEL 1996: 299, építési ideje: 1256–1273 között, FÜGEDI 1977: 122), Sárosból *Nyestkő* (1439: *Nesthkeu*, FÜGEDI 1977: 155, építési ideje: 1378–1423 között, FÜGEDI 1977: 155), Vasból *Kígyókő* (1409: *castrum Kegykw*, DL. 9569, építési ideje: 1320–1357 között, FÜGEDI 1977: 151) és *Márványkő* (1417: *Datum in Marmankw*, ZO. 2: 409, építési ideje: 1405 körül kezdték építeni 1401-ben kapott királyi engedély alapján, ENGEL 1996: 365), emellett ugyanakkor az ország délnyugati részén, Pozsega és Kőrös vármegyében is megjelenik ez a névtípus: *Éleskő* (1436: *castelli Elewskw*, DF. 280098), *Fejérkő* (1403: *Feijerkew*, castr., DF. 230833, a várat 1332-ben említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 311).



6. térkép. Az 1400–1449 között adatolható *kő* utótagú várnevek

A 15. század második feléből még kisebb számban vannak újabb adataink (7. térkép): Heves vármegyéből *Oroszlánkő* (1468: *castrum Orozlan*, Cs. 1: 53, a vár korábbi említése: 1325/1347: *Orozlan*, castr., Gy. 3: 120, építési ideje: 1325 előtt, FÜGEDI 1977: 173), Sopron vármegyéből *Macskakő* (1450 k.: *castellanus de Machkakew*, Cs. 3: 588, lásd még: 1454: *fortalicium Machkakew*, uo., építési ideje: 1441–1443 között, ENGEL 1996: 364), Veszprém vármegyéből *Vázsonykő* (1469: *castrum Wasonkew*, Cs. 3: 212), Felső-Fehér vármegyéből *Királykő* (1458: *castellanus castri Kyralku*, ErdHnK. 530, a vár első említése: 1404: *domus*

sue maiestatis, ENGEL 1996: 341, építési ideje: 1404 előtt, ENGEL 1996: 341), illetve a délnyugati országrészből, Kőrös vármegyéből *Szarvaskő* (1454: in castro nostro *Zarwasky*, DF. 219275, építési ideje: 1415 előtt, ENGEL 1996: 422). Látható tehát, hogy a 15. századtól ez a névforma olyan déli területeken is jelentkezik néhány példával, ahol nem csupán a *kő* utótagú hegynévi pár nem adathozható, de magának a lexémának a hegynévalkotó szerepére sincs adatunk (vö. RESZEGI 2011: 119). Itt már nyilvánvalóan eleve várnévként jöhettek létre ezek a névformák, s nem is igen feltételezhetjük hegynévi előzményüket.



7. térkép. Az 1450 után adathozható *kő* utótagú várnevek

Összességében megállapíthatjuk, hogy a névtípus megjelenése a 13. század második felére tehető, s különösen nagy számban adathozható *kő* utótagú nevek a 14. század első felében, melyek jó részénél esetleg korábbi névadással is számolhatunk. Ezt követően a névtípus veszített a produktivitásából (a visszaesés a várépítés terén bekövetkezett változásokkal is összefüggést mutat), de továbbra is hoztak létre ily módon neveket, s a 15. században olyan területeken is találkozzunk velük, ahol hegynévi előzmények nem motiválhatták a névadást.

2.5.2.3. A névtípus elterjedését áttekintve láthatóvá vált, hogy a legkorábbi *kő* utótagú várneveknek néhány esetben adathozható az azonos alakú hegynévi párjuk. Ezek a várnevek kétségtelenül a hegygel való lokális viszonyra utalnak, s hegy nevéből alakultak metonimikus névadással. A névadás szemléleti alapja több

esetben az lehetett, hogy ezeknek az új típusú, kőből épült hegyi váraknak a falai gyakran valóban úgy néztek ki, mintha a kopár sziklákból nőnének ki (vö. CSORBA 2006: 135), sőt esetenként a várak egy része sziklába vágott helyiségekből állt (pl. *Ajnácskő*, Gömör vm.; *Korlátkő*, Nyitra vm.; *Boldvakő*, Abaúj vm.). Erre példát a magyar mellett a német nyelvterületeken belül is találunk, a *-stein* utótagú várelnevezések például szintén gyakorta jelöltek ilyen sziklába vájt várakat (pl. *Wasingstein*, *Wenstein*, *Gnadstein*, *Kriebstein*, *Reinstein*, *Seebenstein*, *Rapottenstein*), melyekben a szobákon kívül a kápolnák, a sekrestyék, de esetenként még az istállók is ilyen jellegűek voltak (KÖNYÖKI 1905: 234).

Miután a *kő* utótagú várnevek szélesebb körben is ismertté váltak, ezek analógiás hatásával is számolhatunk. Ezt a feltevésünket támogathatja az, hogy ezek a várak a hegyvidékeken egymáshoz viszonylag közel emelkedtek, s így nevük azon a vidéken eleve ismert lehetett. Emellett ugyanakkor számolnunk kell azzal is, hogy a nemesek névismerete az alacsonyabb társadalmi helyzetű néprétegekéhez képest kiterjedtebb lehetett. Ismeretes ugyanis egyrészt, hogy részt vettek egymás jogi ügyeiben. Emellett főként a 13–14. században tömegesebbé váltak bizonyos udvari ünnepségek (lovaggá avatások, királyi találkozók, „kerekasztal”-ünnepélyek, vö. KURUCZ 1988: 121). Az Anjou-korban pedig az udvari nemesség kialakulásával is számolhatunk, vagyis az arisztokraták zöme huzamosabban a király környezetében tartózkodott (HORVÁTH 2009: 79). Így feltehető, hogy a nemesség tagjai bizonyos értelemben egy névközösséget alkottak (a névközösség fogalmához lásd: RESZEGI 2015), életvitelükből, szociokulturális körülményeikből adódóan kiterjedtebb földrajzi ismeretekkel bírhattak, s ehhez kapcsolódóan névismeretük is, különösen a gazdasági és hatalmi-politikai szempontból jelentős várak tekintetében gazdag lehetett. Számolhatunk tehát azzal, hogy ismerhették az itt elemzett névadási módot is, s amikor lehetőségük adódott, esetenként maguk is alkalmazták.

Mindebből pedig az következik, hogy nem kell feltétlenül egy, a névadás alapjául szolgáló elsődleges hegynév meglétét feltételeznünk azokban az esetekben, amikor ez adatokkal nem igazolható. E várnevekben a *kő* lexéma másodlagos lexikális formánsnak tekinthető (a terminushoz vö. TÓTH V. 2008: 185–187, BÁBA 2013: 104–105, 2016: 39–44).

További adaléku­l szolgálhat a *kő* utótagú nevek analógiás elterjedésének magyarázatához az a későbbi, 15. századtól adatolható négy várnév is, melyek elhelyezkedése, építészeti jellege a korábban épült várakétól különbözik. Ezek ugyanis, ellentétben a korábbi várak nagy többségével, nem a meredek, sziklás hegyeken, hanem — a régészeti ásatások és a történettudományi szakmunkák szerint — a völgyekben, kisebb dombokon épültek (vö. FÜGEDI 1977, CSORBA 2006, SZABÓ é. n.). Erre példa a Sáros vármegyében, a Hernád völgyében álló *Nyestkő*, a Vas vármegyei, vélhetően hajdan domb tetején épült *Kígyókő*, a szin-

tén e megyebeli *Márványkő*, illetve a Veszprém megyei *Vázsonykő* vára. A felsorolt várak kapcsán tehát nem valószínűsíthetjük a hegynévi párhuzamukat, sőt esetükben azon túl, hogy kővárakról van szó, látszólag nincs is más hasonlóság a többi *kő* utótagú névvel jelölt várral. A névadást tehát olyan módon magyarázhatjuk, hogy a korábbi *kő* utótagú várelnevezések mintája, vagyis a sajátosságot megnevező névrész + *kő* névszerkezet még általánosabbá vált, s kiterjedhetett az új típusú várak egész körére. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez a névadási gyakorlat nem vált általánossá. A névadók és névhasználók tehát jobbra továbbra is a hegyi várak nevének mintájaként értelmezték a névtípust.

E nevek modellalkotó jellegét szemlélteti az is, hogy az újkorban feltárt névtelen várromok megjelölésére is használtak ilyen szerkezeteket. A Bars vármegegyei középkori, de csak 1972-ben feltárt *Szentbenedekkő* vár-ára a *Benedicka skala* nevű hegy (CSORBA 2006: 36), a szintén barsi *Sólyomkő* vár nevére pedig, melyről ugyancsak nem maradtak fenn írásos források, talán egy csupán egyszeri előfordulását helység neve (1253: *Soulumku*, Gy. 1: 426) lehetett befolyással a korunkig fennmaradó nagyszámú *kő* utótagú várelnevezések hatása mellett.

A magyar nevekéhez hasonló módon alakult a német nyelvterületen a 'kő' jelentésű *Stein* utótagú nevek produktivitása: a 11. században jellegzetes *-stein* utótagú vármegnevezések a 13. és 14. században olyan helyeken is elterjedtek, ahol ezen domborzati jellegzetességek nem voltak jelen, mint azt a hollandiai Rajna delta területén lévő *Hagenstein* és *Ysselstein* elnevezések is példázzák; sőt HEINRICH BOXLER szerint a *-stein* a későbbiekben a *Burg* földrajzi köznév szinonimájaként is használatos volt (1990: 1599). Azaz megglátása szerint a vázolt folyamat a német földrajzi köznév jelentését is befolyásolta.⁴⁸

A *kő* utótagú várnevek elterjedését a német *Stein* 'kő' utótagú várnevek motiváló hatása is befolyásolhatta. Akár közvetlenül a német nyelvterületről kisugárzóan, de esetleg a magyarországi németiség hatásaképpen is. Ez utóbbi körbe tartozó nevek a 14. század végétől szerepelnek okleveleinkben (pl. Gömör vm. *Ajnácskő*: 1341/1347: *castrum Aynaskw*, Gy. 2: 480 és 1434: *Pirsenstein*, ENGEL 1996: 265), melyek esetenként a magyar *kő* utótagú várnevekkel együtt is előfordulnak (Pozsony vm. *Éleskő*: 1394: *Eleskw* in *wlgari theutonico Scharfessteyn*).

A névcsoport vizsgálata során azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *kő* utótagú névformák több esetben más, korábbi megnevezést váltottak föl, pl. *Hedreh* ~ *Éleskő* (Pozsony), *Gimes* ~ *Divénykő*, *Susol* ~ *Saskő*, *castri Boldva* ~ *Boldvakő*, *castrum Oroszlán* ~ *Oroszlánkő* (Heves), *castri Baglyas* ~ *Baglyaskő*. Ezzel a jelenséggel az 1300 után adatolható nevek körében találkozhatunk, ami

⁴⁸ Magam a német névhasználati szokások értelmezéséhez nem kívánok hozzászólni, a magyar *kő* lexéma kapcsán azonban — mint már utaltam rá — nem látom indokoltnak magának a földrajzi köznévnek a jelentésváltozásával számolni.

szintén a névszerkezet ez időbeli produktivitását tükrözi. Az új névváltozat olykor összefügg a korábbi formával, az válik kétrészesessé, esetleg a vár utótagot váltja *kő* névrész: a korábbi forma egy- vagy kétrészes voltát (*Oroszlán* vagy *Oroszlánvár* stb.) azonban nemigen tudjuk megállapítani.

Különbözik ettől *Saskő* várnév esete, a vár korábbi megjelölésére ugyanis a területről tájnévként adatható *Susolgi* alakkal összefüggést mutató *Susol* forma szerepel az oklevelekben. Korábban — a névadás logikáját megfordítva — a későbbi várnévből kiindulva értelmezték a tájnevet *Sas-kő-alja*-ként (vö. JUHÁSZ D. 1988: 98), amint azonban arra SZŐKE MELINDA rávilágított, ez a névstruktúra a tájnevek körében egyedülálló lenne (2013: 77–78, 2015: 119–120, vö. még ehhez RESZEGI 2011: 57). Ugyanakkor — mint láttuk — a magánvárok esetében nem szokatlan, hogy (kezdetben) nincs a kiemelkedés vagy valamely más, a várral lokálisan érintkező hely nevétől eltérő megnevezésük. Ebből kiindulva tehát valószínűbbnek tarthatjuk, hogy nem a tájnév alakult a várnévből, hanem épp a vár korai *Susol* megjelölései magyarázhatók a tájnévből. SZŐKE MELINDA kutatásai (2019: 97–101) arra is rámutattak, hogy a névalakulás folyamatában egy *villa Susolul* (ÁÚO. 6: 339) alakban fennmaradt településnév szolgálhatott közvetítő láncszemként a személynévi eredet és a tájnév között. Majd amikor a vár királyi tulajdonba került, „saját” nevet is kapott, *Sas-kő*-ként nevezték meg. A név alapjául szolgáló hegynévről azonban nincs tudomásunk. Az sem lehetetlen, hogy talán az egyébként ismeretlen eredetű korábbi *Sosol* név hangzása motiválta az új megnevezést.

A *Saskő* példája esetleg felvetheti annak a lehetőségét, hogy a *kő* utótagú várnevek szempontjából lényeges momentum lehet, hogy a vár királyi tulajdonban vagy magánkézben volt-e. Az adatokat megvizsgálva ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez aligha volt számottevő körülmény,⁴⁹ ugyanis a vizsgált időszakban ezeknek a váraknak a tulajdonjoga egyébként is jelentős változást mutatott. Mint már utaltam rá, IV. Béla politikájának következtében megszorodtak az építkezések, s egyre több magánvár épült a királyi hatalom meggyengülésével összefüggésben, a 14. század kezdetétől viszont az Anjouk hatalomra kerülésével a várak ismét királyi tulajdonba kerültek. Emellett a kérdés megítélését nehezíti a várnevek első előfordulásának a már említett esetlegessége is. Mindezek alapján nem

⁴⁹ Ezt igazolja az is, hogy a teljes névállományt tekintve sem jellemző, hogy a királyi kézbe kerülés változást hozott volna az erősség megnevezésében. A Nógrád megyei *Fülek* várat például kezdetben ([1242]: nos armati in castris ... de *Philek*, Gy. 4: 241) a Kacsics nembeli Simon fia Fulkus birtokolta, 1246-tól a Pok nembeli Móricé (*castrum Filek*, uo.), később a Monoszló nembeli Egyedé lett, halálát követően Csák Máté foglalta el (ENGEL 1996: 313). 1320-tól az egész 14. században királyi vár, mely az erősség megnevezésében nem hozott változást (lásd pl. 1322: castellano de *Fylek*, Gy. 4: 241, 1323: sub Syrok et *Philek* castris, A. 2: 84, 1384: castrum *Phylek*, Cs. 1: 90, FÜGEDI 1977: 134).

mutatható ki, hogy ez a névtípus a királyi vagy pedig a magánvárakra volt inkább jellemző.

2.5.3. A régiségben csupán elvétve adatolhatók olyan S+F szerkezetű két-részes várnevek, amelyekben a *torony* 'kis alapterületű, magas építmény, vártorony' (> vö. ném. kfn. *turn*, középn. *torn*, *torm* 'torony', TESz.) vagy a *palota* 'kastély, várkastély' (> vö. óe. szl. *palata* 'palota', szb.-hv. *pàlata* 'palota', TESz.) lexéma áll fajtajelölő funkcióban második névrészként.

Az elsődlegesen vártornyot megjelölő *torony* lexéma várnévbeli szereplése azzal függhet össze, hogy a korai új típusú várak gyakran nem is álltak másból, csak sáncból és vártoronyból (vö. FÜGEDI 1977: 10, FELD 2014a: 376–377). A szó alapalakban szerepel az Erdélyi Fehér vármegyéből adatolható *Vöröstorony* (1453: *Weresthoron*, OklSz.) névben, míg két másik magánvár nevében jelölt birtokos személyjeles alakban tűnik fel: a személynévi előtagú tolnai *Simontornya* (1343–1347: *castrum Symonturnya*, Cs. 3: 405) és Zala megyei *Csáktornya* (1333: *castrum Chaakt(h)ornya*, i. m. 9) nevekben.

A *palota* mindössze egyetlen esetben, egy 1279-es adatban fordul elő a *castrum* fajtajelölővel álló kétrészes névalakban: *Deerspalataya* (Gy. 1: 650), a bihari várat a későbbiekben nem említik (FÜGEDI 1977: 175).

A *palota* és a *torony* lexéma régi településnevekben is előfordul, ilyen módon a két névfajta között szemantikai érintkezés van az adott földrajzi köznév révén, névformánsi szerepük azonban eltérő.

2.5.4. A fajtajelölő névrész megnevező funkciójú előtaggal is állhat, M+F szerkezetben. Az ide sorolható várnevek némelyike esetében jelentős időbeli távolsággal adatolható az egy- és kétrészes forma, valószínűsíthető tehát, hogy a korábbi egyrészes név egészült ki földrajzi köznévi utótaggal.

Ilyen módon alakulhatott a Heves megyei *Oroszlánkő* (1468: *castrum Orozlankw*, Cs. 1: 53 < 1325/1347: *castrum Orozlan*, Gy. 3: 120) várnév, az Abaúj megyei *Boldvakő* (1300: *castellanus de Bolduaku*, Gy. 1: 70 < é. n. [1295 k.]: *possessionis sue et castri Boldua*, HOkm. 7: 243), illetve a nógrádi patakvölgyben, kisebb kiemelkedésen emelt *Baglyaskő* (1327: *locum castri Bogloskw*, A. 2: 292 < 1324: *castrum Baglas*, Cs. 1: 89) erősség neve ugyanakkor láthatóan közel azonos időből valók, így nem tudható, hogy esetükben kiegészüléssel (funkcionális névrésszel való növekedéssel) vagy az ellipszis folyamatával (funkcionális névrésszel való csökkentéssel) számolhatunk-e. A korábbi forma ugyanis az újonnan alakult mellett még sokáig használatban lehetett, vele párhuzamosan létezhetett. BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY véleménye szerint ugyanakkor e kérdésnek nem is célszerű túlzott jelentőséget tulajdonítani (1998: 103).

Bizonytalanul vonható ide a Borsod megyei *Dédesköve*. A várnév első említése 1230-ból való (*castri ... Dedus*, Gy. 1: 769), mintegy három évtizeddel

később kétrészes formában tűnik fel (1254/1364/1399: *castro ... Deduchkwe!*, Gy. 1: 769). Az említett adatok alapján talán feltehető, hogy a korábbi várnév kiegészüléssel kétrészesessé válhatott, ugyanakkor a várnév későbbi előfordulásait tekintve inkább valószínűsíthető talán, hogy a *kő* lexéma csak alkalmilag társult a névhez: az Árpád-kor későbbi időszakában ugyanis a várnév *kő* utótaggal nem szerepel többé (lásd ehhez: Gy. 1: 70, vö. még: Cs. 1: 164), a hegy megjelölésében sem vált általános használatúvá a *kő* utótag, s a várat, illetve a települést az újabb időkben is csupán *Dédes*-ként említik (vö. *Dédes*, KatFelm. 3).

A *kő* utótagú formákhoz képest nagyobb számban szerepelnek a korpuszban a *vár* lexémával kiegészült nevek. A Máramaros megyei *Husztvára* név első előfordulása 1353-ból való, ekkor csupán várnagyát említik (*castellum ... Huzth et Nyalab*, DL. 38157), később az erősség neve *castrum Hwsth* (1387, Cs. 1: 444) alakban tűnik fel. A kétrészes, kiegészült alak 1447-ben adatolható (*Hwsthua*, uo.). A vár (és a település) vélhetően a közelében fekvő *Husztica* < **Huszt* patak nevével hozható összefüggésbe, melynek neve azonban tisztázatlan etimonú (FNESz. *Huszt*).

Az új típusú várak köréből *Zelna* > *Zelnavár* (1295: *castellano de Zelna*, Smič. 7: 216 és 1507: *Zelynawar*, FNESz. *Zelina*), *Ajnárd* > *Ajnárdvára* (1274: *ad castrum Eynardi*, ÁÚO. 9: 574 és 1401: *Aynardwara*, FNESz. *Zajná-tető*), *Cserép* > *Cserépvára* (1408: *castrum Cherep*, Zs. 2: 191/6463 és 1459: *castri Cherepwara*, DL. 15367), *Héder* > *Hédervára* (1314: *de Castro Hedrici*, WERTNER 1907: 189 és 1509: *castrum Hederwara*, HédervárOkl. 1: 517), *Petnye* > *Petnyevár(a)* stb. név esetében is számolhatunk M+F szerkezettel, ezek mindegyike a *vár* lexémával egészült ki. Emellett eredetileg két névelemet tartalmazó nevekhez is kapcsolódhatott a *vár* lexéma, ide sorolható a védőszent nevét tartalmazó *Szentlőrinc* > *Szentlőrincvára*, *Szentgirolt* > *Szentgiroltvára* (1443: *castrum Zenthgerolth* és 1444: *castrum Zenthgyrothwara*, Cs. 3: 15), *Szentgyörgy* > *Szentgyörgyvára* (1411: *castellum in Zenth Gergh* és 1445: *castellani de Zenthgyurghuara*, uo.) név is. Az utóbbi névpárok említései kapcsán ugyanakkor az adatok időbeli közelsége miatt nem állapítható meg egyértelműen egyik vagy másik forma elsődlegessége. Hasonlóan nehéz az alakulás irányának megállapítása a Vas megyei *Léka* ~ *Lékavára* névpár (1279: *castrum Leuka*, Cs. 2: 715) esetében, a kétrészes elnevezés bő két évtizeddel korábban adatolható (1256: *Leuka wara* uo.).

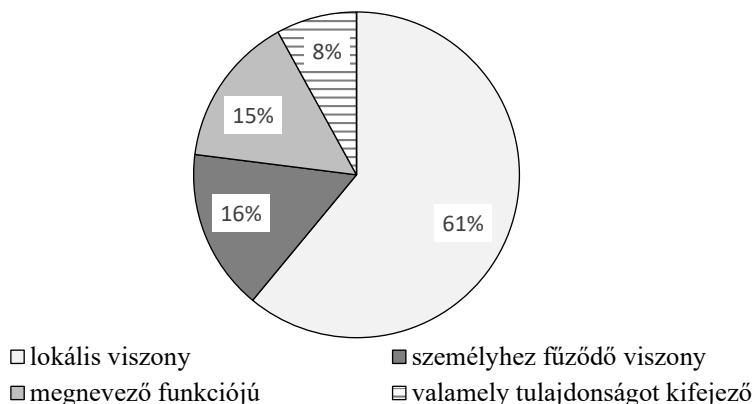
2.5.5. A várnevek körében lényegében nincs példa arra, hogy a fajtajelölő névelem önmagában (tehát F szerkezetben) tulajdonnévvé váljon. Az F szerkezetű várnevek hiánya minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a várnevek műveltségi nevek, azaz mesterséges, ember alkotta objektumok nevei. Hasonlóan elvétve találunk F struktúrájú neveket a településnevek körében is (lásd pl. *Lak* helynevek, TÓTH V. 2001b: 100), míg a természeti nevek, így a víz-, erdő-, és hegynevek jellegzetes csoportját adják a feltehetően fokozatosan tulajdonnevesült pusztá föld-

rajzi köznévi névalakok (RESZEGI 2018a). A névtípus hiánya a várnevek körében részben feltehetően azzal magyarázható, hogy a puszta földrajzi köznévi helynevek „többnyire csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól” (HOFFMANN 2007: 101, RESZEGI 2011: 15), márpedig a várak és várnevek szélesebb körben ismertek voltak. Talán ennél is fontosabb azonban, hogy a műveltségi névfajták körében a névadás társadalmi motivációjának dominanciájával is számolnunk kell (vö. RESZEGI 2011: 16). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egyes névhasználói közösségek beszélői bizonyos szituációkban ne említhették volna puszta földrajzi köznévvvel a várat, ám mai tapasztalataink alapján az is feltehető, hogy ezeket a formákat nem tartották „szabályos” névnek, és ennél fogva nem kerültek be az oklevelekbe sem. A névtípus ritka előfordulására lehet példa a Veszprém megyei *Palota* névforma, mely az 1445-ös országgyűlés dokumentumaiban *castrum*-mal áll (*castrum Palata*, Cs. 3: 210, vö. GERGELYFFY 1970: 129), ebben az esetben azonban inkább körülíró szerkezetet gyaníthatunk, ’Palota város vára’ jelentéssel. Megemlítendő továbbá a Bihar megyei *Derzspalotája* név *Palota* (1335: *Palatha*, JAKÓ 1940: 314) névváltozata is. Bár e forrás nem tartalmaz egyértelmű utalást arra, hogy a név a várat vagy a települést jelölte, s az elnevezés valószínűleg nem is közvetlenül a köznéből, hanem egy korábbi névalak személynévi elemének és birtokos személyjelének eltűnésével alakult ki, a forma mégis azt mutatja, hogy maga a *palota* lexéma alkalmas lehetett önálló helynévi használatra. A névalak még a 16. század végéről is adatolható, a település román neve pedig ma is *Palota*.

Bár a ránk maradt adatok szerint működő vár neveként aligha volt használatban, mégis utalnunk kell rá, hogy BENKŐ LORÁND szerint az Árpád-kortól kezdve számolhatunk egy -vár utótagú összetett földrajzi köznévvel: a *földvár* összetétel ugyanis egy speciális helytípust jelölt a korban. A szónak ugyan nem zárható ki ’földből készült vár’ jelentése sem, ezt tükrözi HELTAI szóhasználat (NySz.), később pedig a CZUCZOR–FOGARASI-szótár is ezt adja meg (CzF.), ám a régiségben más jelentésben lehetett általánosan használatos. Ezt igazolja, hogy jórészt nem hadászati jelentőséggel bíró, működő várat jelöltek a névvel, hanem már a korban is a határ egy részét, gyakran valamilyen kiemelkedést (pl. 1401: *monticuli Feldwar* nominati, Zs. 2: 122/1002, lásd még: BENKŐ L. 1998h: 130); máskor az oklevél szövegéből derül ki, hogy lepusztult vármaradványokat neveztek így (pl. 1281: *ad fossatum inferiorem dicti loci Feldwar*, Gy. 1: 302, lásd még: BENKŐ L. 1998h: 130). Ezek alapján BENKŐ ’lepusztult várhely, várrom, vármaradványok’ jelentést tulajdonít az összetett szónak. A Brassó megyei *Marienburg* (1371: *Mernburch* ~ *Merenburch* ~ *Merenberch*, Gy. 1: 831) várnévi eredetű településnév szinonimájaként is használatban volt a magyar *Földvár* név (1379: *Saxonum de Fewlduar*, Gy. 1: 831), amely szintén egy régi, falubeli romvárról vonódhatott át a településre, és nincs köze a későbbi fellelővárhoz (vö. BENKŐ L. 1998h: 129, Gy. 1: 831). Magának a romvárnak tulajdonnévi *Földvár* említése nem adatolható.

2.6. Összegzés

2.6.1. Amint az elemzésből látható, az új típusú várak nevei körében alapvetően hasonló funkcionális-szemantikai kategóriákkal számolhatunk, mint a korai várak megnevezéseiben. Ez valójában nem meglepő, hiszen mint utaltam rá, a korai vártípust fokozatosan váltották fel az új típusú várak, nem volt éles váltás. A korai várnevek — különösen az ispáni várak nevének — jelentős hányada a vártípus háttérbe szorulását követően valamilyen más helyfajta (megye, illetve település) neveként őrződött meg. Az ispáni várak egy része ugyanakkor a magánvárak megjelenését követően is megmaradt, például a *Garig* és *Komárom* vár magánuradalomként a 15. században is említődik (FELD–KOSZTA 1994: 230, KRISTÓ 1988: 314–315, utóbbi maradványaira a 16. században újabb erőd épült, ALMÁSI–ENGEL–FELD 1994: 365, ENGEL 1996: 344). A korai várnévanyag, s visszaszorulásuk után a fennmaradt várak nevei mintaként szolgálhattak az újabb várak megnevezéséhez. Ugyanakkor a későbbi névanyag összességében valamivel változatosabb képet mutat.



3. ábra. Az új típusú várak neveinek megoszlása a névadási motiváció alapján

A főbb névadási motívumok arányait tekintve továbbra is domináns a sajátosságkifejező funkció (S). Ezen belül a nevek legtöbbször lokális viszonyra utal, a névállomány több mint háromötöd része alakult ilyen módon. E csoporton belül nagy arányban vannak jelen a településnévből alakult várnevek, kisebb részük fejez ki vízzel, hegygel való lokális viszonyt, s mindössze egy esetben valószínűsíthető, hogy a várnév tájnévi eredetű lehet. A személyhez való viszony a nevek 16%-ában tehető fel; a nevek 8%-a valamely külső vagy belső sajátosságra utal. A várnevek kevesebb mint egyhatod része áll megnevező funkcióban (M), ezek zömében a szláv nyelvből kerültek át a magyarba, emellett kisebb számban a német nyelvterületről is adathatók olyan várnevek, amelyeket a magyarok is használhattak. Olyan F struktúrájú várnevek pedig, amelyek

esetében a fajtajelölő névelem önmagában tulajdonnévvé válna, lényegében nem adatolhatók.

A várnév típusok megoszlási arányait azonban nagyon óvatosan kell kezelnünk, mivel — amint már a korábbiakban is utaltam rá — a korabeli névadói szituációt nem ismerjük pontosan, ennek következtében sok esetben nem is valószínűsíthetünk csupán egyetlen szemantikai tartalmat, s különösen a településnévvel azonos alakú váremlítések egy részét pedig nem is feltétlenül tekinthetjük tényleges várnévnek, ezzel számolva pedig nyilvánvalóan az arányok is módosulnak.

2.6.2. A közel 650 új típusú vár nevének elemzése alapján megállapítható, hogy a nevek mintegy egyötöd része adatolható kétrészes, S+F szerkezetben, melyekben nagyobb arányban a *vár* lexéma szerepel (61%), de szintén gyakori — a korai, ispánsági várak nevében még nem szereplő — *kő* utótag (36%), s elvétele adatolható *palota* és *torony* lexémát tartalmazó várnév is a korból.

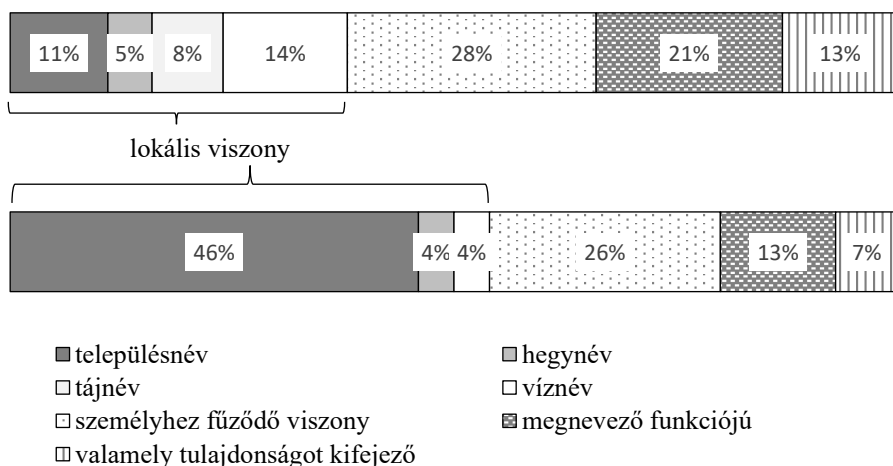
3. A középkori várnevek névrendszertani sajátosságainak áttekintése

Ahhoz, hogy átfogó képet alkothassunk a várnevek tipológiai sajátosságairól, szükséges a teljes várnévanyagot egymás mellett és együttesen is szemlélni, annál is inkább, mert egy ilyen fajta áttekintés során a fenti elemzésekben kevésbé hangsúlyos névszerkezeti típusokra és névalkotási módokra is irányzottabban kitérhetünk. A fejezetben egyúttal röviden utalok arra is, hogy a várnevek milyen sajátosságokat mutatnak más névfajtákhoz — különösen a településnevekhez — képest. Megítélésem szerint egy ilyen összevetés — még ha vázlatos is — rávilágít a várnevek névrendszeren belüli sajátos helyzetére.

3.1.1. A két vártípus névanyaga között *s z e r k e z e t i s z e m p o n t b ó l* szembeötlő a hasonlóság: mindkét névanyagban az egyrészes nevek túlsúlya tűnik ki, és a nevek alig egyötöd része adatolható kétrészes névformában.

A főbb *n é v a d á s i m o t í v u m o k* is hasonlóan oszlanak meg, az egyes altípusok arányában azonban már mutatkoznak különbségek. A várnevekben, amint láttuk, leggyakoribb a lokális viszony kifejeződése, míg azonban a korai névanyagban a vízhez való közelségre utalás a legáltalánosabb, s tájnévi, hegynévi és településnévi eredetű várnevek kisebb számban adatolhatók — összefüggésben azzal, hogy a korai várak nem kiemelkedésekre épültek, illetve több esetben a vár elsődlegessége gyanítható a településhez képest —, addig az új típusú várak nevei körében a településsel való kapcsolatra utalás a legjellemzőbb: a később emelt várak több esetben már meglévő településen

épültek. E korban jött létre egy sajátos, ám igen jellemző névcsoport is, a *kő* utótagú várneveké, a vízhez való közelségre utalás azonban fokozatosan visszaszorult ebben az időben: inkább közvetett módon utal a várnév az ott lévő vízre (pl. víz > település > vár irányú alakulásmóddal számolhatunk). Az ispánság kori és az új típusú várnevek megoszlásához lásd a 4. ábrát.



4. ábra. Az ispánság kori és az új típusú várak neveinek megoszlása

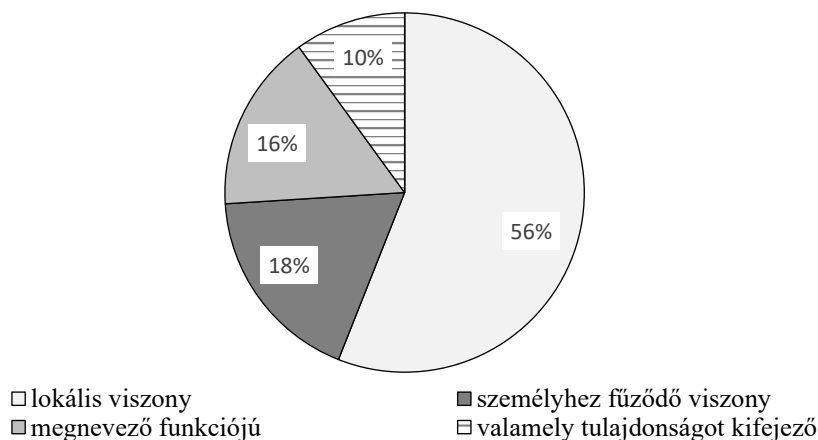
A személynévből való alakulás lehetősége az ispánság kori és az új típusú várnevek esetében egyaránt jelentős arányban merül fel. A korai névállományban azonban viszonylag kevés esetben van okleveles adatunk arra, hogy az adott vár építtetője ismert lenne, így az első ispán nevéből való magyarázat is csak kevés várnév esetében tartható. Ez feltehetően azzal is összefügg, hogy ezek a várak nem magánbirtokként, hanem állami (királyi) közigazgatási és katonai célból létesültek, így a személyhez kötődő névadás kevésbé érvényesült. Az új típusú várak nevei esetében a személynévi eredet többnyire közvetetten, település- vagy birtoknévi áttétellel jelenik meg. A névadás rendszerint a várhoz kapcsolódó települést jelöli, ami összhangban áll azzal, hogy ezek az erősségek többnyire már meglévő birtokszerkezetbe illeszkedtek.

A személynévből alakult várnevekhez képest a két időszakban kisebb arányt mutatnak a megnevező funkciójú átvett nevek. Míg azonban az ispánság kori várnevek egyötöd része sorolható ide, az új típusú várnevek csak mintegy több mint egynegyed része tartozik ide. A várnevekben megjelenő belső vagy külső tulajdonságra utaló névrészek tekintetében szintén némi eltérés mutatkozik a két vártípus nevei kapcsán: az új típusú várak nevei esetében összességében valamivel több névadási motiváció figyelhető meg. Ez részben a nevek nagyobb

számával magyarázható, részben pedig azzal is összefüggésbe hozható, hogy e várak anyaghasználata, szerkezete, funkciója is változatosabb volt. Bár a korai várnevek között is (ha kisebb számban is) előfordulnak színre, korra vagy funkcióra utaló névelemek, az új típusú várak névanyagában gyakoribbá váltak az olyan megjelölések, amelyek a vár méretére, anyagára (pl. *kő*), illetve az erődítmény típusára (pl. *torony*, *palota*) utalnak. Ezek a névrészek nemcsak a névállozmányt gazdagítják, hanem nyelviileg is tükrözik a várépítés szerkezeti és funkcionális átalakulását.

A várnevek mintegy egyötöd része esetében szerepel fajtajelölő funkciójú névrész mindkét korszakban. Míg azonban a korai, ispánság kori várak neveiben csupán a *vár* lexéma vesz részt a névalkotásban, addig az új típusú várak megnevezésében a *vár* mellett nagyobb számmal adathatók *kő* utótagú (36%), illetve néhány esetben a *palota* és a *torony* utótaggal álló vármegjelölések (3%).

A teljes középkori várnévanyagot, azaz a mintegy 780 középkori várnevet együtt szemlélve a főbb funkcionális-szemantikai jegyeket tekintve a 5. ábrán látható arányokat kapjuk.



5. ábra. A középkori várnevek megoszlása a névadási motiváció alapján

3.1.2. A várnevek funkcionális-szemantikai elemzése alapján megállapítható, hogy más mesterséges, ember által létrehozott helyek neveihez, így a településnevekhez képest is szegényebb a várnevekben megfigyelhető névadási motívációk köre. Az összevetést — mivel a korabeli Magyarország teljes településnévanyagának feldolgozása egyelőre nem áll rendelkezésre — a korszak legnagyobb vármegyéje, Bihar igen gazdag névkincsének monografikus elemzése (RÁCZ 2005) során levont tanulságai alapján szemléltetem.

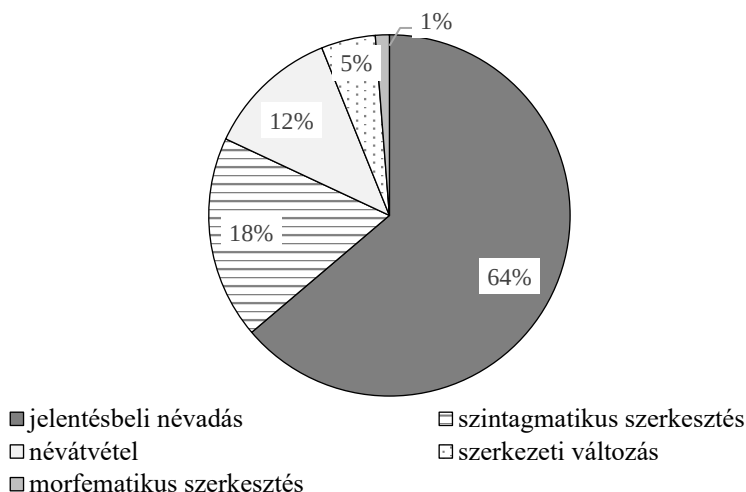
Mindenekelőtt szembeötlő, hogy a várnevek körében nem számolhatunk foglalkozásnévi, méltóságnévi, illetve szolgáltatással kapcsolatos előzményekkel, s

eleve kizárhatók az épületnevek, építménynevek is. Nem adatolhatók olyan vár- elnevezések sem (vagy csak igen bizonytalanul számolhatunk a lehetőséggel), amelyek az erősség alakjára utalnak, a látszólag ide tartozók másodlagosan, általában hegynévi közvetítéssel alakultak. Közvetve van jelen a várnevekben a törzsnévi, népnévi, patrocíniumi előzmény is, e várnevek ugyanis korábbról településnevek voltak.

Összevetve mindezt a korabeli bihari településnévanyaggal az tűnik ki, hogy az előbbi motivációk valamelyike majd minden negyedik településnévben jelen van, az alak megjelölése, illetve a törzsnévi előzmény azonban alig éri el az egy-két százalékot, s ennél is kisebb a vásártartásra utaló nevek aránya, mely a várnevekben szintén nem jelentkezik. A színre utalás ugyanakkor a bihari névállományban nincs jelen, míg a várnevek 1,5%-a ide tartozik.

Mindkét névanyagban jelen van ugyanakkor — igaz, nem nagy arányban — a korra utalás: a várnevek 1,5%-a, míg a bihari településnevek több mint 3%-a alakult ilyen módon. Hasonló arányú a valamely növényzetre vagy állatra utalás is, a várnevek közel 3%-a, a településnevek több mint 3,5%-a mutat ilyen alakulásmódot. A valamely személyre utalás kifejeződése nagy arányban, a nevek egyharmad része esetében jelentkezik a bihari településnevekben, míg a korabeli várnevek csupán kevesebb mint egyötöd része kapcsán valószínűsíthető ez a névalkotási mód (vö. mindehhez RÁCZ 2005: 168).

3.2. A nevek létrehozásában működtetett névadási módok szempontjából összegezve az elemzéseket, a következő látszik. A középkorból adatolható várnevek közel kétharmad része a nyelv belső elemkészletének felhasználásával, az alaki szerkezet változása nélkül jött létre, ezen belül pedig a metonimikus módon alakult elnevezések túlsúlya jellemző. Jóval kisebb számban alakultak várnevek két névrész összekapcsolásával, szintagmatikus szerkesztés útján, a nevek több mint egyhatod része esetében valószínűsíthető ez a névalkotási mód. Valamivel kisebb a névátvétellel alakult nevek csoportja, a nevek közel egynolcad része sorolható ide nagyobb valószínűséggel. Ennél is kisebb azoknak a várneveknek a száma, amelyekben valamely szerkezeti változás jelenik meg, s csak elvétve találunk példát olyan nevekre, amelyek morfológiai szerkesztéssel, képzés útján alakulhattak. Ahogy a várnevek névadási motiváció szerinti megoszlása kapcsán is megjelent a többféleképpen értelmezhető nevek csoportja, úgy itt is utalni kell arra, hogy a nevek egy részéről nem állapítható meg egyértelműen, melyik kategóriába tartozik. Az ide sorolható nevek a teljes névállomány 8%-át teszik ki (vö. 6. ábra).



6. ábra. A középkori várnevek keletkezéstörténeti szempontú megoszlása

3.2.1. Az egyes névalkotási módok megterheltsége koronként is változhat (vö. TÓTH V. 2001b: 23), s ez a változás a várnevek kapcsán is tetten érhető (3. táblázat).

3. táblázat. Az ispánság kori és az új típusú várak neveinek keletkezéstörténeti szempontú összehasonlítása

Keletkezési mód	ispánság kori várnevek	új típusú várnevek
jelentésbeli névadás	59%	65%
névátvétel	21%	9%
szintagmatikus szerkesztés	11%	20%
szerkezeti változás	7%	5%
morfológiai szerkesztés	2%	1%

Az ispánság kori és az új típusú várak névanyagát tekintve egyaránt elmondható, hogy a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek mennyisége a legmagasabb, mindkét várnévanyag több mint fele keletkezett ilyen módon. Csökkent viszont az átvételek aránya az idő előrehaladtával: a régi típusú várak neveinek több mint egyötöd része alakulhatott ilyen módon, míg az új típusú várakat megjelölő nevek kevesebb mint egytized része tartozik ide. Az olyan nevek, amelyek valamely szerkezeti változással alakultak, szintén valamivel nagyobb arányban jelentkeznek a korai várnevek körében, a nevek 7%-a kapcsán számolhatunk ilyen keletkezésmóddal. A szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek az új típusú várnevek között jelentkeznek nagyobb számban, az ispánság

kori nevek több mint egytized része sorolható ide. Mindkét vártípus esetében számolhatunk olyan várnevekkel is, amelyek morfológiai szerkesztéssel jöttek létre, ám amint láttuk, ez a névalkotási mód a várnevek körében a többi névkeletkezési móddal szemben meglehetősen ritka. Némely várnév kapcsán többféle keletkezési mód is azonos súllyal merül fel, az új típusú várak nevei közül majd minden tizedik ide tartozik.

3.2.2. Részben a várnevek körében tapasztalt arányokhoz hasonló megoszlást látunk a településnevek létrejöttét vizsgálva is. Összevetve például a korabeli Bihar megyei településnévanyaggal kitűnik, hogy a nevek legnagyobb hányada szintén jelentésbeli névalkotással jött létre, s noha az arányokat tekintve találunk különbséget, a két névfajta közötti hasonlóságot erősíti, hogy a metonimikus névadás jellemző volta mellett a jelentéshasadás hiánya is egyaránt jellemzi mindkét névfajtát. A településnevek körében jelentős a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportja is (vö. RÁ CZ 2005: 222), mely a várnevek esetében összességében ugyancsak a második leggyakoribb kategória. Az egyes altípusok megjelenésében és megoszlásában ugyanakkor már mutatkoznak különbségek. A várnevek köréből hiányoznak a határozós, illetve a mellérendelő szerkezetből alakult nevek, míg a településnevek körében mindkettőre találunk — igaz nem túl nagy számban — példákat. A morfológiai szerkesztéssel létrejött kisszámú várnév mindegyike helynévképzéssel jött létre, jellel és raggal való alakulásra nincs példa. Nem vagy csak elvétve és igen bizonytalanul adathozható olyan várnevezések, amelyek metaforikus vagy indukciós névadással, illetve névköltöztetéssel keletkeztek, noha a településnevek körében erre is találunk példákat (vö. TÓTH V. 2001b: 159, RÁ CZ 2005: 179–180).

3.3. Bár az általam elvégzett összevetés rendkívül nagyvonalú, arra mindenképpen alkalmas, hogy rávilágítson arra, hogy amikor a helynévrendszerről, különösen a műveltségi nevekről teszünk általános megállapításokat, akkor a várnevek csoportjára is tekintettel kell lennünk. TÓTH VALÉRIA például a személynévi alapú metonimikus helynévadásról szólva megjegyzi, hogy „ez a névalkotási eljárás elsősorban a műveltségi nevek körében, azon belül is szinte kizárólagosan a településnév-adásban minősül alapvető névkeletkezési modellnek” (2014: 346, lásd még: 2017: 113–114). Amint azonban a vizsgált névanyag is mutatja, a pusztai személynévi névadás a várnevek körében sem ritka jelenség — még ha nem is olyan nagy arányú, mint a településnevek esetében, vagy ahogy korábban (jórészt Anonymus nyomán) feltételezték.

A várnevek névalakulási sajátosságait azonban nem csupán a gyakorisági arányok, hanem a névadás mögött álló funkcionális és társadalomtörténeti összefüggések is meghatározzák. A középkori vár — szemben a településsel — elsősorban nem a hétköznapi élet szerveződésének színtere volt, hanem katonai,

közigazgatási, illetve reprezentációs célokat szolgált (NAGY SZ. 2017), amelyhez kevésbé kapcsolódtak a gazdasági vagy társadalmi sokszínűséget tükröző nyelvi minták. Emellett a várnevek gyakran másodlagos névalakulás eredményei, sokszor korábbi birtok-, település- vagy földrajzi nevek alapján jöttek létre, ezért ritkábban tükröznek közvetlen tapasztalatot vagy funkcionális sajátosságon alapuló névadást, amelyek a településnevekre jellemzőbbek.

Összegzés és kitekintés

A várak a középkori társadalom működésében, területi tagoltságában és politikai viszonyaiban kiemelt szerepet töltöttek be. Nem csupán építészeti létesítmények voltak, hanem a korszak hatalmi, közigazgatási és katonai központjai, amelyekhez számos történeti esemény, társadalmi funkció kapcsolódott. Csaták, uralkodók, mindennapi élet és legendák szövődtek körük, s ez a sokrétű szerep a nevükben is tükröződött. A várnevek vizsgálata így nemcsak történeti és földrajzi viszonyok feltárását teszi lehetővé, hanem közelebb visz a középkori névadási szokások, valamint a korabeli nyelvi világkép megértéséhez is. A több tudományterület — történettudomány, régészet, nyelv- és névtörténet — szempontjából is jelentőséggel bíró várnevek rendszerszerű névtani feldolgozása eddig nem történt meg. Jelen munka ezt a hiányt kívánja pótolni: a középkori várnevek körének körülhatárolása után az egybeállított névanyag interdiszciplinális szemléletű, névrendszertani elemzését végeztem el, igazodva a várak két fő történeti korszakához és típusához. Az így kapott eredményeket egymás mellé helyezve és összevetve vázoltam fel e helynévfajta sajátosságait, röviden utalva más helynévfajtákkal való különbségekre és átfedésekre is.

Mindez azonban nem jelenti a várnevek vizsgálatának lezárását, az elemzés során felmerült kérdések számos további vizsgálati irányt kijelölnek. Szükségesnek látszik többek között a várnevek és a birtokviszonyok összefüggéseinek behatóbb elemzése, különösen olyan esetekben, amikor egy kisebb földrajzi egységen belül több, hasonló típusú név is előfordul (mint például a Nógrád vármegyei, egymáshoz közel található, *-kő* utótagú várnevek esetében, ahol a közös birtokos, a Kasics nemzetség jelenléte a névadásban akár tudatos mintaként is szolgálhatott). A birtokos személyének a névadásban betöltött szerepe általánosabb kérdéseket is felvet. Bár a vizsgált középkori magyar várnévanyag alapján nem tűnik úgy, hogy a birtokviszony jellege (királyi, világi vagy egyházi) önmagában meghatározó volna, nemzetközi összevetésben mutatkozhatnak különbségek. A nemzetközi összevetés általában véve megerősítheti a várnévadás kapcsán feltételezett univerzális és kultúrafüggő jegyeket, sajátosságokat.

További vizsgálati irány lehet a várakhoz köthető nemesi névhasználat, különösen a magyarországi és nyugat-európai gyakorlat összevetésében. Noha ez a kérdés nem tartozik közvetlenül a jelen kutatás tárgyához, értékes adalékkal szolgálhat, hogy az eltérő társadalmi berendezkedés vagy a hatalmi reprezentáció eltérő módjai mennyiben lehettek hatással a névhasználati mintázatok alakulására.

Nemcsak térben, hanem időben is tanulságos lehet a vizsgálat kereteinek kitágítása. A várak fogalmának és szerepének új- és legújabb kori átalakulása, valamint a letűnt várak neveinek továbbélése újabb kérdéseket vethet fel. Érdekes vizsgálni, miként maradnak fenn ezek a nevek a társadalmi emlékezetben, hogyan alakítják a névmodellünket, és milyen formában őrződnek meg a környező települések helynévanyagában. Az idői keretek kitágítása, valamint a néprajz tudományterület bevonása révén továbbá lehetőség nyílik a várakhoz és neveikhez kapcsolódó hiedelmek, mondák, történeti hagyományok vizsgálatára is.

Bízom benne, hogy e munka alapul szolgálhat e sokrétű és szerteágazó kutatási irányok elindításához és továbbgondolásához.

Castle names in medieval Hungary

Castle and fortress names make a special group within place names. These fortresses had highly important roles in both the European and, within that, the Hungarian history. By the investigation of castle names not only the naming methods could be better understood, but in some cases they can serve with information about the history of the castle.

Castle names are considered as a group of names of man-made places unlike natural names that denote mountains, rivers, etc. In Hungarian onomastics some name categories of these two main groups had already been extensively investigated. Among natural names, based on historical name collections monographies were published (GYÖRFFY 2011, RESZEGI 2011, MEZŐ 1996, in European aspects TÓTH ed. 2011, RÁCZ 2016, KÁZMÉR 1970). Although it is clear that certain parts of these naming groups had been already investigated well, castle names, a larger part of the name base that is important both for onomastics and history, have not been in the focus of such research yet. The aim of my work was to investigate this special group of medieval names using on linguistic and onomastic aspects, while also considering the views of historians.

The name corpus of the study contains the castle names of the Carpathian Basin from the Árpád-era (1000-1301) to 1526. For constructing early castle name corpus, the work of GYULA KRISTÓ, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* (1988) was used, while for the two era of new type castles the work of ERIK FÜGEDI, *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* (1977) was applied. These monographs serve as good base for collecting the main name set for my study, however it should be noted that due to their older publication dates, newer source materials and archaeological results are not included. Therefore, concerning the Árpád-era, beside the work of KRISTÓ, I included the newest review of the topic, the work of ATTILA ZSOLDOS, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (2011). For the names from the beginning of the 14th century, the work of PÁL ENGEL, *Magyarország világi archontológiája* (1996) was also taken into consideration. These works were mainly dedicated to historians; therefore, they provide exact information about the types of castles, owners, castellans, however, only little knowledge that is strongly related to linguistics is provided. The main difficulty when using these source works for linguistic purposes is that they are prepared by historians for historical researches and therefore the name forms they use do not reflect the original name use (the original spelling), but rather a more recent version.

It can be seen that the presented works could be used for reconstructing the base set of castle names, however for collecting the name data of the castles, different sources had to be found. For the castle names of the Árpád-era I primarily

applied the work of GYÖRGY GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Gy.), the *Korai magyar helynévszótár* (KMHsz.), and the *Árpád-kori új okmánytár* (ÁÚO.). Concerning the later periods, I primarily used the *Anjou-kori oklevéltár* (AOkl.), the *Anjoukori okmánytár* (A.), the *Zsigmondkori oklevéltár* (Zs.), for the Hunyadi-era (15th century) the works of DEZSŐ CSÁNKI (Cs.) and ANTAL FEKETE NAGY (FEKETE NAGY). Beside these materials, I also included the data of other publications in order to construct the name corpus. During the collecting process, I also examined the copy of the charters cited by these publications. To discover the etymology of the investigated castle names, I applied the *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) of LAJOS KISS.

The collected name set contains nearly 780 castle names. Among these there are more that refer to castles located in Croatian and Slavonian territories, and a few are located in Serbian or Bosnian territories, that have Hungarian relations.

My work consists three major parts. In the first part, I collected the scientific assumptions and views concerning castle names have been made so far. At first, I introduce the Hungarian and international linguistic and onomastic literature, then give an overview on the related results of history and archaeology on castles, that could have an effect on their name origins.

In the second part, the concept of castle names as a category of place names is determined, as it is necessary for selecting the names that should be included in the research process. Besides the distinctive characteristics of this conceptual category, the problems of determining proper name status are also discussed, including the problems encountered during the evaluation of dating.

The third part of my work is the largest chapter, where I conducted the onomastic investigation of the castle names of medieval Hungary. First, I discussed the names of early castles (from 11st century to the second half of the 13th century) that played a central role in the new administrative system (*várispánság* in Hungarian, *Burggespanschaft* in German) established by Stephan I in the Carpathian Basin. In the first half of this chapter I discussed and evaluated the historical and linguistic theories concerning this castle name category and the specific names. After this, the onomastic investigation of the names of new type of castles that became dominant from the middle of the 13th century was conducted. At the end, the naming procedures of the two era are compared.

Irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk.: *Anjoukori okmánytár 1–6.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez.* 1. Acta Universitas Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Historica 44. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1973.
- ALMÁSI TIBOR 1994a. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–269.
- ALMÁSI TIBOR 1994b. Váradi püspökség. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 712–713.
- ALMÁSI TIBOR–BENKŐ ELEK 1994. Krassó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ALMÁSI TIBOR–BÓNA ISTVÁN–MAROSI ERNŐ 1994. Nagyvárad. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 480–481.
- ALMÁSI TIBOR–ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994. Komárom. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 365.
- AOKl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta.* 1–. (KRISTÓ GYULA szerk., 1990–). Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi Középkorász Műhely. 27. (PITI FERENC szerk., 2007). Budapest–Szeged.
- ASBÓTH MIKLÓS 2004. Kalocsa településszerkezetének kialakulása és a kalocsai városrészek, közterületek nevének változásai. In: SZABÓ ATTILA szerk.: *Bács-Kiskun megye múltjából.* 19. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. 363–464.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár.* 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest). 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások* 51: 103–110.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BAKAY KORNÉL 1990. Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 19/2: 45–79.
- BánffyOkI. = VARJÚ ELEMÉR szerk.: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez.* 1. 1214–1457. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1908.

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 2001. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- BARNA PÉTER 2024. *70 éves a Kállósejmi Mohos-tó Természetvédelmi Terület*. URL: <https://www.hnp.hu/hu/szervezeti-egység/természetvédelem/1975/70-éves-a-kallo-sejmi-mohos-to-tt>
- BAUKÓ JÁNOS 2006. A komáromi erődrendszer helynevei. *Névtani Értesítő* 28: 149–153.
- BEL, MATTHIAS 1737. *Notitia Hungariae novae historico geographica*. 3. URL: https://books.google.hu/books?id=NjEkQUHxduQC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2017. 02. 12.)
- BENKŐ ELEK 1994a. Bihar. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 103.
- BENKŐ ELEK 1994b. Fehér. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 214–215.
- BENKŐ ELEK 1994c. Kraszna. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 380–381.
- BENKŐ ELEK 1994d. Orsova. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 510–511.
- BENKŐ ELEK–KORDÉ ZOLTÁN 1994. Küküllő. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 388.
- BENKŐ LORÁND 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. *Magyar Nyelv* 62: 134–146.
- BENKŐ LORÁND 1998a. Helynév—személynév—történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.
- BENKŐ LORÁND 1998b. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 58–75.
- BENKŐ LORÁND 1998c. A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához (Anonymus Boroná-i). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–83.
- BENKŐ LORÁND 1998d. Adalékok várneveink történetéhez. (P. mester két szatmári helynevéről). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 84–93.
- BENKŐ LORÁND 1998e. Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 102–108.
- BENKŐ LORÁND 1998f. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. (Különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra). In: BENKŐ

- LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–120.
- BENKŐ LORÁND 1998g. Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink? (Egy kis névromantika). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–126.
- BENKŐ LORÁND 1998h. *Földvár* helyneveink tanúságtételéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 127–132.
- BENKŐ LORÁND 1998i. Néhány víznevünk – és az Árpád-kori székelyek. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–138.
- BENKŐ LORÁND 1998j. Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai (Megjegyzések a Dés helységnév eredetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 157–161.
- BENKŐ LORÁND 1998k. Hímesudvar—Körév—Tokaj. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 162–168.
- BENKŐ LORÁND 2003a. Szabolcs vezér. (Adalékok a Csák nemzetség történetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- BENKŐ LORÁND 2003b. Bors vezértől Borzsováig. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–139.
- BENKŐ LORÁND 2003c. Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–150.
- BENKŐ LORÁND 2003d. Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–160.
- BENKŐ LORÁND 2003e. Orsova és Ondava. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 168–180.
- BENKŐ LORÁND 2003f. Bars vár neve és egy kis hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 41: 37–44.
- BENKŐ LORÁND 2003g. Doboka és társai. *Magyar Nyelv* 99: 393–412.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–40.
- BERTA ÁRPÁD 1997. Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: GYÖRFFY GYÖRGY főszerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 211–221.

- BICSOK ZOLTÁN 2001. *Torda város története és statútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- BlagayOkl. = THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU szerk.: *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. 28. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1897.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk.: *Baranya megye földrajzi nevei 1–2*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- BÓNA ISTVÁN 1989. Magyar–szláv korszak (895–1162). In: BARTA GÁBOR–BÓNA ISTVÁN–KÖPECZI BÉLA és mtsai: *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 101–157.
- BÓNA ISTVÁN 1995. *Az Árpádok korai várairól: 11–12. századi ispáni várak és határvárak*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BÓNA ISTVÁN 1996. Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle* 6/1: 230–234.
- BÓNA ISTVÁN 1998. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BOROVSKY SAMU szerk. 1903. *Gömör-Kishont vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai 7. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- BORSA IVÁN 1962. III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények* 33/2: 205–218.
- BOXLER, HEINRICH 1990. *Die Burgnamengebung in der Nordostschweiz und in Graubünden*. Studia Onomastica Helvetica 2. Arbon.
- BOXLER, HEINRICH 1996. Burgnamen. In: EICHLER, ERNST szerk.: *Namenforschung: ein internationales Handbuch zur Onomastik* 2, 1596–1600.
- BOXLER, HEINRICH 2025. Burgnamen – ein Stiefkind der Burgenforschung. *Burgen und Schlösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege. Themenschwerpunkt: Burgnamen*. 66/1: 3–15.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*. 1. Limburg a. d. Lahn.
- BUZÁS GERGELY 2006. 11. századi ispáni várainkról. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk.: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát ...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Kiadó, Castrum Bene Egyesület, 43–53.
- CB. = IOSEPHUS PODHRADCZKY: *Chronicon Budense*. Budae (később Budapest), 1838.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislavae, 1971–1987.
- COULSON, CHARLES 2003. *Castles in Medieval Society. Fortress in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages*. Oxford.
- CRETIER KÁROLY 1943. A dobokai vár. *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 3: 197–208.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS: *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1862–1874.

- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- CsákyOkl. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1. (1229–1499). Budapest, Stephaneum Nyomda. 1919.
- Cs. Körös = CSÁNKI DEZSŐ: *Körösmegye a XV-ik században (székfoglaló értekezés)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893.
- CSORBA CSABA 2006. *Felvidéki várak históriája. A honfoglalástól a mohácsi vészig*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- DÉNES JÓZSEF 1982–1983. *Alsó-Tátika középkori vára*. In: Zalai Gyűjtemény 18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg. 87–95.
- DÉNES JÓZSEF 1990. A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk.: *Castrum Bene* 1989. *Várak a 13. században*. Castrum Bene Egyesület, Gyöngyös. 42–50.
- DÉNES JÓZSEF 1993. A honfoglalás és államszervezés korának várai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2: 417–432.
- DÉNES JÓZSEF 2001. A vasvári ispáni vár és a várispánság története. In: PUSZTAY JÁNOS szerk.: *Fejezetek Vasvár történelméből (a Societas Scientiarum Savariensis és a Vas Megyéért Egyesület 2000. szeptember 1-jén Vasváron rendezett tudományos ülésének előadásai). Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság. 2. 15–32.
- DÉNES JÓZSEF é. n. (a) *Ispánsági várak – térkép*. URL: http://www.oroksegvedelem.hu/ispansagi_varak_terkep/ (2016.02.09.)
- DÉNES JÓZSEF é. n. (b) *Csorba Csaba várkönyveinek ismertetése*. URL: http://www.oroksegvedelem.hu/nyomtathato_verzio/csorba_csaba_varkonyveinek_ismertetese/ (2015. 06. 12.)
- DÉNES JÓZSEF–NOVÁKI GYULA 1995. Őskori várak a Mátrában. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk.: *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös, Mátra Múzeum. 7–28.
- DÉTSZY MIHÁLY 1966. Hol állt a középkori sárospataki vár? *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 6: 177–197.
- DF. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. URL: <http://mol.arcanum.hu> (2015. 01. 18.)
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk.: *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DICKENMANN, ERNST 1939. Studien zur Hydronymie des Savesystems 1. *Archivum Europae Centro–Orientalis* 5: 1–112. URL: http://epa.oszk.hu/02600/02625/00008/pdf/EPA02625_archivum_europae_1939_01-04_001-112.pdf (2017. 07. 13.)
- DICKENMANN, ERNST 1940. Studien zur Hydronymie des Savesystems 2. *Archivum Europae Centro–Orientalis* 6: 134–184. URL: http://epa.oszk.hu/02600/02625/00009/pdf/EPA02625_archivum_europae_1940_01-04_134-184.pdf (2025. 05. 21.)
- DICKENMANN, ERNST 1941. Studien zur Hydronymie des Savesystems 3. *Archivum Europae Centro–Orientalis* 7: 197–239. URL: http://epa.oszk.hu/02600/02625/00010/pdf/EPA02625_archivum_europae_1941_01-03_197-239.pdf (2017. 01. 18.)

- DiplCom. = B. HALÁSZ ÉVA–SUZANA MILJAN szerk.: *Diplomatarium comitum terrestrium crisiensium (1274–1439)*. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariæ inquirendam 6. Budapest–Zagreb, 1992.
- DL. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. URL: <http://mol.arcanum.hu> (2015. 01. 18.)
- EBNER, HERWIG 1976. Die Burg als Forschungsproblem mittelalettrlicher verfassungsgeschichte. In: *Die Burg im deutschen Sprachraum*. Sigmaringen, Hrsg. H. Patze Vorträge und Forschungen 19. 11–82.
- ENGEL PÁL 1982. Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 16: 880–922.
- ENGEL PÁL 1987/2007. Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problematikájáról. *Műemlékvédelem* 31: 9–14, *Castrum* 6: 11–18.
- ENGEL PÁL 1991. Kőszeg középkori várai. Hozzászólás egy vitához. *Vasi Szemle* 45: 602–606.
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1. Kronológiák, adattárak 5. Budapest, História Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- ENGEL PÁL 2003. Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. 1–2. In: CSUKOVITS ENIKŐ szerk.: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 162–197.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994a. Érsomlyó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 197.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994b. Krapina. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994c. Óvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 517.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994d. Solymos. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 605.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994e. Trencsén. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 689–690.
- ENTZ GÉZA 1994. Földvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 224.
- ErdHnK. = VISTAI ANDRÁS JÁNOS: *Erdélyi helynévkönyv 1–3*. (é. n.). URL: https://web.archive.org/web/20110710231100/http://www.fatornyosfalunk.com/html/erdelyi_helynevkonyv.html (2015. 01. 18.)
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: *Magyar etymologiai szótár*. 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND szerk.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992–1997.
- F. = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11*. Budae, [később] Budapest, 1829–1844.

- FEHÉRTÓI KATALIN 2001. Csanád apja Doboka. (A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése). *Magyar Nyelv*: 97: 15–28.
- FEJÉR, GEORGIUS 1839. *Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes*. Budae (később Budapest).
- FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 4. *Trencsén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FELD ISTVÁN 1978. A Csövéri vár. *Műemlékvédelem* 22: 226–232.
- FELD ISTVÁN–JAKUS LAJOS–LÁSZLÓ CSABA 1979. Csővár. In: IKVAI NÁNDOR szerk.: *Fejezetek Pest megye történetéből I*. Studia Comitatus 7. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. 7–62.
- FELD ISTVÁN 1985. Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: FODOR ISTVÁN–SELMECZI LÁSZLÓ szerk.: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszertű feladatai*. Budapest, Művelődési Minisztérium. 175–201.
- FELD ISTVÁN 1990. A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. *Castrum Bene* 1989: 8–21.
- FELD ISTVÁN 1994a. Salgó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 591–592.
- FELD ISTVÁN 1994b. Szepesvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 637.
- FELD ISTVÁN 2012. Az Árpád-kori Magyarország püspöki székvárainak kérdéséhez. In: MIKÓ GÁBOR–PÉTERFI BENCE–VADAS ANDRÁS szerk.: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 395–406.
- FELD ISTVÁN 2014a. A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. *Századok* 148/2: 351–386.
- FELD ISTVÁN 2014b. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk.: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. 2. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 369–390.
- FELD ISTVÁN 2017. Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: HERMANN RÓBERT főszerk.: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 367–400.
- FELD ISTVÁN 2020. Várak a terepen – Várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből. *Castrum* 2020/1–2: 83–96.
- FELD ISTVÁN–KOSZTA LÁSZLÓ 1994. Garics. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994a. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994b. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994c. Sempte. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 599.

- FNESZ. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FONT MÁRTA 2005. *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1856. *Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen*. Nordhausen. URL: <https://archive.org/stream/altdeutschesnam00frgoog#page/n6/mode/2up> (2017. 01. 16.)
- FÜGEDI ERIK 1975. Középkori várak — középkori társadalom. In: GERŐ LÁSZLÓ szerk.: *Várépítésetünk*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 63–86.
- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÜGEDI ERIK 1994. Vár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 710–711.
- GÁDOR JUDIT 1994a. Abaújvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28.
- GÁDOR JUDIT 1994b. Borsod. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121.
- GARCIA-QUERA, NÚRIA 2025. The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. *Language Sciences* 107: 1–31. URL: <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101688> (2025. 06. 12.)
- GERE LÁSZLÓ 2000. Várak a Szerémségben. In: KOLLÁR TIBOR szerk.: *A középkori Dél-Alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged*. 337–381.
- GERGELYFFY ANDRÁS 1970. Palota és Castrum Palota. *Magyar Műemlékvédelem*. URL: [http://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_05_1967_68/?pg=128&layout=s&query=SZO%3D\(1397\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_05_1967_68/?pg=128&layout=s&query=SZO%3D(1397)) (2016. 05.24.)
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1926. Örs és Örkeny. *Magyar Nyelv* 22: 6–12.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYARMATHI SÁMUEL 1816. *Vocabularium, in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit Sámuel Gyarmati = Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel*. Bécs.
- GYÖNGYÖSSY JÁNOS 1995. A székelyföldi vártemplomok építésze. In: GYÖNGYÖSSY JÁNOS–KERNY TERÉZIA–SARUDI SEBESTYÉN JÓZSEF: *Székelyföldi vártemplomok. Tájak – korok – múzeumok könyvtára* 5. Budapest.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1955. Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. In: GEREVICH LÁSZLÓ szerk.: *Budapest régiségei*. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve 16. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 9–40.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről: a nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeologiai Értesítő* 97: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Civitas, castrum, castellum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Közleményei* 23: 331–334.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HéderváryOkI. = RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Héderváry-család oklevéltára 1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909.
- HEQ. = KOLLER, JOSEPHUS: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. 1. Posonii, Johannis Michaelis Landerer, 1782.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. Tolna. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 7–16.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk.: *Hazai Oklevéltár 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- HOKm. = *Hazai okmánytár*. 1–5. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HOLL IMRE 1986. Kőszeg vára a 13. században. *Archeologiai Értesítő* 113: 50–68.
- HORVÁTH RICHÁRD 2001. Egy kevésbé ismert püspöki vár: Várkesző 1592-ben. *Levéltári Szemle* 51/2: 51–59.
- HORVÁTH RICHÁRD 2002. *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HORVÁTH RICHÁRD 2006. Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3: 65–78.

- HORVÁTH RICHÁRD 2008. Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: FELD ISTVÁN–SOMORJAY SELYSETTE szerk.: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Budapest, Históriaantik Kiadó. 9–20.
- HORVÁTH RICHÁRD 2009. Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY szerk.: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. *Analecta Mediaevalia* 3. Budapest–Piliscsaba, MTA Történettudományi Intézete. 63–104.
- HORVÁTH RICHÁRD 2011. Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: TEREI GYÖRGY–KOVÁCS GYÖNGYI–DOMOKOS GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA–MORDOVIN MAXIM szerk.: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest, Castrum Bene Egyesület. 79–93.
- HORVÁTH RICHÁRD 2012. Mitől vár a vár? Márkusfalvi Máriássy István várépítési kísérlete 1507-ben. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Budapest. 421–430.
- HORVÁTH RICHÁRD 2016. Ismeretlen középkori erődítés Győr megyéből: Börcs. In: ARATÓ GYÖRGY–NEMES GÁBOR–VAJK ÁDÁM szerk.: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár. 727–747.
- HORVÁTH RICHÁRD 2018. Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adatár ürügyén. *Castrum* 21: 7–26.
- HORVÁTH RICHÁRD 2020. Várak az Anjouk korában: hagyomány és újszerűség? In: Csukovits Enikő szerk.: *Az Anjou-kor hatalmi elitje.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 241–264.
- HUDÁČEK PAVOL 2017. Civitas, urbs, grad, castellum a castrum latin megv stredovekých prameňoch. (Kotázke označovania hradov a pevností v Uhorsku do konca 12. storočia). In: DANIELA DVOŘÁKOVÁ ed., *Stredoveké hrady na Slovensku.* Bratislava, Zostavovateľ. 63–98.
- HUNFALVY JÁNOS 1864. *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása.* 2. Pest (később Budapest), Magyar Tudományos Akadémia.
- Ila = ILA BÁLINT: *Gömör megye.* 1. (1976), 2–3. (1944–1946), 4. (1969). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt.* (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.) Budapest.
- JANKOVICH B. DÉNES 1994. Békés. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 89.
- JANSEN, MARKUS 2025. Heiliger Schutz. Die Benennung von Burgen und Befestigungen nach Heiligen. *Burgen und Schlösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege. Themenschwerpunkt: Burgnamen.* 66/1: 26–33.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás.* Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- JUHÁSZ PÉTER 2018. Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban. Helynevek, írott források, régészet. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 7–50.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. 4. átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KatFelm. 3. = Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887). URL: http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/ (2015. 04. 11.)
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2007. Hangváltozás, adaptáció, analógia. *Magyar Nyelvjárások* 45: 51–61.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. (A helynevek hangtörténeti forrásértéke)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KENYHERCZ RÓBERT 2018. On the names of the historical Szepes County. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 109–132.
- KIS PÉTER–PETRIK IVÁN 2008. Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: HORVÁTH J. ANDRÁS szerk.: *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- KISS LAJOS 1986. Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 82: 162–169.
- KISS LAJOS 1989. Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink. *Magyar Nyelvőr* 113: 110–115.
- KISS LAJOS 1991a. Csezmicé-ről és Janus Pannonius családnevéről. *Magyar Nyelv* 87: 211–217.
- KISS LAJOS 1991b. Huszt környéki helységnevek. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE). 352–361.
- KISS LAJOS 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88: 410–421.
- KISS LAJOS 1994a. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- KISS LAJOS 1994b. Sárfenék vagy Scharfeneck? *Magyar Nyelvőr* 118: 82–84.
- KISS LAJOS 1997a. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KISS LAJOS 1997b. Korai magyar helynévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KISS LAJOS 1999a. Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *Magyar Nyelv* 95: 9–25.
- KISS LAJOS 1999b. Erdély vízneveinek rétegződése. In: HEGEDŰS ATTILA szerk.: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 149–159.

- KISS LAJOS 1999c. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. In: HEGEDŰS ATTILA szerk.: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba. 207–226.
- KLIMA LÁSZLÓ 1993. Fehérvár, Fehéregyház, Fehértemplom. *Névtani Értesítő* 15: 185–191.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. HOFFMANN ISTVÁN szerk. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Rusag, Ršava. *Magyar Nyelv* 35: 27–29.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943a. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok*. 1-2. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943b. Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 39: 1–12.
- KNIEZSA ISTVÁN 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 101–105.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949a. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 28. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949b. Az -i helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 115–130.
- KOPPÁNY TIBOR 1994. Kapuvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 326.
- KOPPÁNY TIBOR 1999. A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994. Moson. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 468–469.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994a. Bánmonostor. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 79.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994b. Pécs. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 535–537.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994c. Tolna. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 679.
- KOVÁCS BÉLA 1994. Eger. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179.

- KOVÁCS ÉVA 2015. A *Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2014. Az Őrs helynevek etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 19–32.
- KOVÁCS HELGA 2015a. A kő utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 93–110.
- KOVÁCS HELGA 2015b. A várnév mint helynévfajta. *Magyar Nyelvjárások* 53: 107–119.
- KOVÁCS HELGA 2017a. A középkori várnevek keletkezéstörténeti vizsgálata. *Névtani Értesítő* 39: 67–86.
- KOVÁCS HELGA 2017b. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 7–60.
- KÖBLER, GERHARD 1973. Civitas und vicus, bürg, stat, dorf und wik. In: Hgb. JANKUHN, HERBERT–SCHLESINGER, WALTER–STEUER, HEIKO: *Vor- und Frühformen der europäischen Städte im Mittelalter*. Abhandlungen der Göttingen, Akademie der Wissenschaften 83. 61–76.
- KÖBLÖS JÓZSEF–SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1994. Nyitra. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 498–499.
- KÖNYÖKI JÓZSEF 1905. A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KRALOVÁNSZKY ALÁN 1994. Veszprém. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 726–727.
- KRENN, MARTIN 2006. Bauplatz Burg. In: DURDÍK, TOMÁŠ szerk.: *Castrum Bene 9. Burg und ihr Bauplatz*. Praha, Archeologický ústav AV ČR; Společnost přátel starožitností. 217–229.
- KRISTÓ GYULA 1986. A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA 1988. A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet). Budapest, Magvető Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1994a. Bánya. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80.
- KRISTÓ GYULA 1994b. Csanád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 145–146.
- KRISTÓ GYULA 1994c. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- KRISTÓ GYULA 1994d. Garics. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- KRISTÓ GYULA 1994e. Gerzence. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 234.
- KRISTÓ GYULA 1994f. Locsmánd. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 413–414.
- KRISTÓ GYULA 1994g. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.

- KRISTÓ GYULA 1994h. Orbász. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 507.
- KRISTÓ GYULA 1994i. Podgorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 550.
- KRISTÓ GYULA 1994j. Pozsega. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 553.
- KRISTÓ GYULA 1994k. Riucsá. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 576.
- KRISTÓ GYULA 1994l. Stomfa. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 611.
- KRISTÓ GYULA 1994m. Szolgagyőr. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 654.
- KRISTÓ GYULA 1994n. Torda. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680.
- KRISTÓ GYULA 1994o. Torna. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680–681.
- KRISTÓ GYULA 1994p. Turóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 693.
- KRISTÓ GYULA 1994q. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- KRISTÓ GYULA 1994r. Zagorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738.
- KRISTÓ GYULA 1994s. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743–744.
- KRISTÓ GYULA 1994t. Zólyom. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 747.
- KRISTÓ GYULA 1996. Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: FARKAS GÁBOR szerk.: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára. 163–179.
- KRISTÓ GYULA 2001. Szabolcs vezér. In: ALMÁSSY KATALIN–ISTVÁNOVITS ESZTER szerk.: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 43*. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum. 265–270.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA–TAKÁCS MIKLÓS 1994. Borsova. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–122.
- KUBINYI ANDRÁS 1985. Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: KOSÁRY DOMOKOS szerk.: *Etudes Historiques Hongroises*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 615–644.
- KUBINYI ANDRÁS 1990. Árpád-kori váraink kérdése. (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához.). *Castrum Bene* 1989: 290–301.

- KUBINYI ANDRÁS 1994. Vác. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 705–706.
- KUBINYI ANDRÁS é.n. *Kubinyi Andrásnak a középkori magyarországi várakra vonatkozó jegyzetanyaga. 14–16. század*. URL: <https://adoc.pub/kubinyi-andrasnak-a-kzepkori-magyarorszag-i-varakra-vonatkozo.html>
- KUBINYI ANDRÁS–MAROSI ERNŐ 1994. Korpona. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 370–371.
- KURUCZ ÁGNES 1988. *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LÁSZLÓ CSABA 2000. A győri egyházmegye az Árpád-korban. In: TOMKA PÉTER szerk.: *Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján*. Artificium et Historia 5. Győr, Xántus János Múzeum. 24–32.
- LD. = *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren 829–876. (Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris Diplomata)*. URL: http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000362_00009.html?sortIndex=030:030:0001:010:00:00 (2016. 04. 23.)
- LELE JÓZSEF 1994. Árva. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 67.
- LIGETI LAJOS 1979a. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. 2. kötet. Budapest, Oriental Reprints.
- LIGETI LAJOS 1979b. Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv* 75: 259–273.
- LIPSZKY = LIPSZKY JÁNOS: *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810)*. Elektronikus dokumentum (DVD). Arcanum. 2005.
- LŐRINCZY GÁBOR 1994. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1988. *Erdély története 1. (A kezdetektől 1606-ig)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 273–372.
- MELICH JÁNOS 1912. Vác. *Magyar Nyelvőr* 41: 97–103.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–372.
- MELICH JÁNOS 1922. H. D. úrnak. (Levélszekrényünk). *Magyar Nyelv* 18: 144.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1926. Orsova. *Magyar Nyelv* 22: 1–6.
- MELICH JÁNOS 1927. Doboka. *Magyar Nyelv* 23: 240–245.
- MELICH JÁNOS 1928. Erdély ősi földrajzi neveinek eredetéhez. *Magyar Nyelv* 24: 161–164.
- MEYER, WERNER 2015. Burgen und Schlösser. In: *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, Version vom 20.03.2015. URL: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/024640/2015-03-20/>, konsultiert am 31.07.2025.

- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
- MIKESY SÁNDOR 1947. Szó- és szólásmagyarázatok. Borzsova. *Magyar Nyelv* 43: 55–56.
- MIKESY SÁNDOR 1949. Kebele. *Magyar Nyelv* 45: 64–68.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994a. Karakó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 327.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994b. Poroszló. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 552.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994c. Várad. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 711–712.
- MIKLÓS ZSUZSA–KRISTÓ GYULA 1994. Bars. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 84.
- MIKLÓS ZSUZSA–NOVÁKI GYULA 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- MIKLÓS ZSUZSA–TEREI GYÖRGY 2006. A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk.: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”.* Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, Históriaantik Kiadó. 203–226.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 31: 152–167.
- MILETIĆ, DRAGO 1997. *Plemićki grad Kostel. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 11-12:* 111–134.
- MINOT, CHARLES 1832. *Dissertationes historico-criticae super quibusdam vetustiorum rerum ungaricarum Capitibus.* Posonii.
- MNL. = ORTUTAY GYULA főszerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- MOÓR ELEMÉR 1927. Das ungarische etymologische Wörterbuch. *Ungarische Jahrbücher* 7: 435–440.
- MOÓR ELEMÉR 1929. Néhány megjegyzés helyneveink kérdéséhez. (Válasz Melich Jánosnak). *Magyar Nyelv* 25: 386–389.
- MOÓR ELEMÉR 1932. Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőnevekben. (Második közlemény) *Magyar Nyelvőr* 61: 35–39.
- MOÓR ELEMÉR 1947. Küküllő. *Magyar Nyelv* 43: 127–132.
- MOZGA EVELIN 2019. A Tihanyi összeírás szláv előzményű személynéveiről 2. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 193–219.
- MSz. = VIRÁG BENEDEK: *Magyar Századok IX.–XIII.* 1. Buda (később Budapest). 1808. URL: <http://mek.oszk.hu/04900/04919/html/> (2016. 02. 21.)
- MSzFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk.: *A magyar szókészlet finnugor elemei 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.

- MÜLLER RÓBERT 2002. Szentgyörgyvár földrajzi környezete és régészeti emlékei. (A település területének története a kezdetektől a törökkorig). In: MÜLLER RÓBERT szerk.: *Szentgyörgyvár története*. Zalai kismonográfiák 7. Zalaegerszeg, kiadja a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. URL: <http://mek.oszk.hu/08100/08138/08138.pdf> (2016. 05. 15.)
- NADILO, BRANKO 2004. Védelmi építmények a Monoszló-i (Moslavina) vidékén. Fordította: SZATANEK JÓZSEF. Eredetileg megjelent: *Građevinar* 56/10. URL: <http://jupiter.elte.hu/aaacikkek2/032monoszlo.htm> (2017. 01. 20.)
- NADILO, BRANKO 2005. Síkvidéki várak a Dráva és a Száva között kelet Szlavóniában. Fordította: SZATANEK JÓZSEF. Eredetileg megjelent: *Građevinar* 57/6. URL: <http://jupiter.elte.hu/aaacikkek2/031diakovar.htm> (2017. 09. 12.)
- NAGY IMRE 1871. A Lajta mint határfolyam. *Századok* 5/6: 369–387.
- NAGY SZABOLCS BALÁZS 2017. Divatos udvarok – udvari divatok. Reprezentáció a késő középkori magyar várudvarok építészetében. *Magyar Régészet Online* folyóirat. 2017 tavasz. 1–10. URL: https://files.archaeolingua.hu/2017TA/____R%E9giek/nagy_szabolcs_h17ta.pdf (2025. 07. 17.)
- NÉMETH DÁNIEL 2021. Ellentétes vélemények Székesfehérvár nevééről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 115–138.
- NÉMETH GYULA 1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH PÉTER 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- NHVS. = FINDROVÁ, IVICA–MAJTÁN, MILAN szerk.: *Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike*. Bratislava, Slovenský Úrad Geodézie a Kartografie, 1990.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2021. Szmilnó föld és Makovica (Topográfiai kérdések a középkori Magyarország sárosi határvidékéről). In: BENKŐ ELEK – ZATYKÓ CSILLA szerk.: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 357–372.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN 1999. Várak a magyarországi Gömörben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37: 329–348.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN 2004. Várak a történeti Zemplén megyében I. A *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 43: 199–230.
- NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN 2009. *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest–Eger, Castrum Bene Egyesület – Bükk Nemzeti Park Igazgatóság.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1893.
- OkSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PABLÉ, ADRIAN 2009. The 'dialect myth' and socio-onomastics. The names of the castles of Bellinzona in an integrational perspective. *Language and Communication* 29: 152–165.

- PAIS DEZSŐ 1911. Rézmál. *Magyar Nyelv* 7: 166.
- PAIS DEZSŐ 1926. Jegyzetek. A tulajdonnevek magyarázata. In: *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság. 102–150.
- PAIS DEZSŐ 1937. Különfélék. Moros Ella és Bors vezér. *Magyar Nyelv* 33: 275–279.
- PAIS DEZSŐ 1964. A régi úton a veszélyben forgó *Tátika* név védelmére. *Magyar Nyelv* 60: 404–414.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PESTY FRIGYES 1882. *Krassó vármegye története. III. Oklevéltár*. Budapest, Krassó-Szörény vármegye közönsége.
- PETROVICS ISTVÁN 1994a. *Bereg*. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 97–98.
- PETROVICS ISTVÁN 1994b. *Csongrád*. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- PETTKŐ BÉLA 1901. Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár* 4/2: 161–222.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr. Helynévtörténeti Tanulmányok* 13. Megjelenés alatt.
- PÓCZOS RITA 2021. A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 7–42.
- POLIŃSKI, DARIUSZ 2018. Gród czy zamek? Desygnaty terminów oraz konsekwencje ich stosowania w archeologii historycznej i ochronie zabytków. *Archaeologia Historica Polona* 26: 41–58.
- POUNDS, NORMAN JOHN GREVILLE 1990. *The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History*. Cambridge University Press.
- PUHL, ROLAND 2010. Zur Frage oberschichtlicher Burgnamengebung. Betrachtungen auf der Grundlage der Burgnamen des Pfälzischen Burgenlexikons. *Onoma* 45: 191–215.
- PUHL, ROLAND W. L. 2024. *Die Namen der Burgen in Rheinland-Pfalz und im Saarland*. epubli.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.

- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2022. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Második, javított és bővített kiadás. Nagyvárad, Partium Kiadó.
- RAINER PÁL 2008. Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum* 8: 7–47.
- RDES. = *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* 1–2. Szerk. VINCENT SEDLÁK. Bratislavae, 1980–1987.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 1–2/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1923–1943. 2/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1961. 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1987.
- RESZEGI KATALIN 2008a. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 135–144.
- RESZEGI KATALIN 2008b. A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 240–246.
- RESZEGI KATALIN 2010. A hegyrészt jelölő földrajzi köznevek. *Magyar Nyelvjárások*. 48: 77–97.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegyevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2012. Jelentésbővülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 61–68.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 165–176.
- RESZEGI KATALIN 2018a. Names of Man-made Places and Natural Landscape Objects. *Onomastica Uralica* 11: 199–207.
- RESZEGI KATALIN 2018b. A tulajdonnevek jelentésszerkezete funkcionális kognitív keretben. *Magyar Nyelvjárások* 56: 5–23.
- RESZEGI KATALIN 2020. Metaforikus névadás. *Névtani Értesítő* 42: 9–28.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI, KATALIN 2023. Proper names in cognitive onomastics: Meaning and categorization of proper names. *Onomastica desde América Latina* 4/1 (2023): article 6.
- REUTER CAMILLO 1980. Somodi. *Magyar Nyelv* 76: 79–81.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk.: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- ROKAY PÉTER–TAKÁCS MIKLÓS–WEHLI TÜNDE 1994. Zágráb. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738–739.

- SÁNDORFI GYÖRGY 1979. A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő* 106: 244–248.
- SCHLESINGER, WALTER 1963. Stadt und Burg im Lichte der Wortgeschichte. *Studium Generale* 16: 433–444.
- SEBŐK FERENC 1994a. Kemlék. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 340–341.
- SEBŐK FERENC 1994b. Sümeg. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 612.
- SEBŐK FERENC 1994c. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- SIMON ZOLTÁN 2000. *A füzéri vár a 16–17. században*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- SJÖBLOM, PAULA 2006. A cognitive approach to the semantics of proper nouns. *Onoma* 41: 63–82.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik Kiadó.
- Smič. = SMIČIKLAS, TADEUS: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. 1–2 (1874–1876), 3–7. (1905–1909), 18. (1990). Zagreb, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SÓFALVI ANDRÁS 2006. Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem. (A székelyföldi várak kutatása és problematikája). *Castrum* 1: 5–26.
- SOÓS ELEMÉR 1922–1923. Sóvár története, hadi és műleírása. *Hadtörténelmi Közlemények* 23–24: 244–268.
- SopronOkl. = NAGY IMRE szerk.: *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. 1. (1889) 2. (1891). Sopron, kiadja: Sopron vármegye közönsége.
- CS. SÓS ÁGNES 1994. Zalavár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 741.
- SRH. = SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, Nap Kiadó. 1937–1938/1999.
- STÜHLER, CLAUDIA 1988. Die „Gründungsnamen“ der mittelalterlichen Klöster, Burgen und Städte in Hessen. Frankfurt am Main, Lang.
- STÜHLER, CLAUDIA 1994. Hessische Burgen und ihre Gründungsnamen. Zur Motivik herrschaftlicher Namensgebung im Mittelalter. In: HARTMUT HOFRICHTER szerk.: *Die Burg — ein kulturgeschichtliches Phänomen*. Stuttgart, Thesis. 5–11.
- SZABO, GJURO 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, Matica Hrvatska.
- SZABÓ T. ATTILA 1943. *Dés települése és lakossága*. Erdélyi tudományos füzetek 147. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

- SZABÓ TIBOR é. n. *A történelmi Magyarország várai*. URL: <http://jupiter.elte.hu/> (2015. 01. 26.)
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- Székelv. = SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS szerk.: *Székelv. oklevéltár 1–7. Kolozsvár, 1872–1898. [VIII.] Közzéteszi BARABÁS SAMU*. Budapest. 1934.
- SZENDE KATALIN 2013. Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan – vagy miért nem? In: MENTÉNYI KLÁRA–SIMON ANNA–SZENTESI EDIT szerk.: *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Budapest, Vince Kiadó. 127–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *Helynév-történeti Tanulmányok* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. (Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZIRMAY ANTAL 1804. *Notitia Historica comitatus Zempleniensis*. Budae.
- SZŐCS PÉTER LEVENTE é. n. Erdőd Kastély. In: *Erdélyi várak. Castrum Bene Egyesület*. URL: <http://www.castrumbene.hu/erdelyivarak/var/erdod.html> (2016. 03. 02.)
- SZŐKE MELINDA 2013. A garamszentbenedeki alapítólevél Susolgi szórványához. *Magyar Nyelvjárások* 51: 73–84.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE, MELINDA 2019. A Historical Linguistic Analysis of Hungarian Toponyms in Non-Authentic Charters. *Onomastica Uralica* 15: 97–108.
- SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS 2011. Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkció-jához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum* 13/1: 25–70.
- Sztp. Krt. = SZETPÉTERY IMRE szerk.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1923.
- SZTRIPSZKY HIADOR 1944. Borzsova. *Magyar Nyelv* 40: 348–353.
- TAGÁNYI KÁROLY 1913. Vármegyénk eredetének kérdése. *Történeti szemle* 2/4: 510–541.
- TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–KÁDÁR JÓZSEF 1900. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. A vármegye községeinek részletes története*. 2–3. Deés, kiadja: Szolnok-Dobokavármegye közönsége.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994a. Ungvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 700.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994b. Valkóvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 708.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994c. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743.
- TEREI GYÖRGY–NOVÁKI GYULA–MRÁV ZSOLT–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN 2011. *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest, Castrum Bene Egyesület.

- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 205–499.
- TOMKA PÉTER 1994. Moson. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Budapest, Akadémiai Kiadó. 468–469.
- TÓTH ENDRE 1998. A Sabaria/szombathelyi vár 9–13. századi történetéhez. *A Vas Megyei Múzeumok értesítője*. 1996–1997. 23/3: 359–367.
- C. TÓTH NORBERT 2001. A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: NEUMANN TIBOR szerk.: *Tanulmányok a középkorról*. *Analecta Mediaevalia* 1. Budapest–Piliscsaba, Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 53–72.
- TÓTH SÁNDOR 1910. *Sáros vármegye monográfiája*. 2. Budapest, Sáros vármegye.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. (Abaúj és Bars vármegye). *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: VALÉRIA TÓTH szerk.: *Patrociny Settlement Names in Europe*. *Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki. 175–206.
- TÓTH VALÉRIA 2014. *Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Gondolatok a helynévi eredetű személynevekről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 121–135.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti tanulmányok* 15: 21–48.
- TÜDÖS S. KINGA 1995. *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*. Budapest, Püski Kiadó.
- UCKELMAN, SARA L. 2005. *Names of Castles found in Troubadour Lyrics*. URL: <http://www.ellipsis.cx/~liana/names/other/castlenames.html> (2019. 01. 15.)
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk.: *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- UrkBurg. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. 1–5. Wien–Köln–Graz, H. Böhlau Nachf, 1965–2000.

- VALTER ILONA 1994. Vasvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 721.
- VÁLYI ANDRÁS 1796. *Magyar országnak leírása 1–3*. Buda.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin, New York: De Gruyter.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU: *Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest, 1903.
- VARSIK = BRANISLAV VARSÍK: *Osídlenie košickej kotliny*. 1–2. Bratislava. 1964–1973.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- VeszprReg. = *Veszprémi regeszták. 1301–1387*. Összeállította: KUMOROVITZ L. BERNÁT. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- VÍGH ÉVA szerk. 2019. *Állatszimbólumtár. A-Z*. Budapest, Ballassi Kiadó.
- WAGNER, CAROLUS 1780. *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Pozsony–Kassa.
- WALTHER, HANS 2004. *Namenkunde und geschichtliche Landeskunde. (Ein einführender Überblick, Erläuterungen namenkundlicher Fachbegriffe, Auswahlbibliographie zur Namenkunde und Landeskunde Ostmitteleuropas)*. Onomastica Lipsiensia. Leipziger Untersuchungen zur Namenforschung 1. Leipziger Universitätsverlag.
- WERTNER MÓR 1907. Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. *Történelmi Tár* 8/2: 161–198.
- WIESINGER, PETER 2003. Die Namen der Burgen im niederösterreichischen Waldviertel und in der Wachau. *Österreichische Namenforschung* 31: 161–182.
- WOLF MÁRIA 2001. Északkelet-Magyarország ispáni várai. Burgen der Gespane in Nordostungarn. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40: 179–198.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk.: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. 1–12. Pest (később Budapest), Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2001. Vas vármegye történelmi székhelye: Vasvár. In: PUSZTAY JÁNOS szerk.: *Fejezetek Vasvár történelméből (a Societas Scientiarum Savariensis és a Vas Megyéért Egyesület 2000. szeptember 1-jén Vasváron rendezett tudományos ülésének előadásai)*. Documenta Savariensia. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság. 2. 63–82.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 523–552.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- ZO. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk.: *Zala vármegye története. Oklevéltár*. 1. (1886), 2. (1890). Budapest, kiadja: Zala vármegye közönsége.
- ZW. = FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER szerk.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. (1191–1342). 1. Hermannstadt, 1892.

- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–7. MÁLYUSZ ELEMÉR szerk. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. 8–9. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT szerk. Budapest, 2003–2004. 10. C. TÓTH NORBERT szerk. Budapest, 2007. 11. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR szerk. Budapest, 2009.
- ZSOLDOS ATTILA 2000a. A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle* 54: 27–46.
- ZSOLDOS ATTILA 2000b. Confinium és marchia: Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok*, 134/1: 99–116.
- ZSOLDOS ATTILA 2000c. Szent István vármegyéi. *História* 22/4: 16–18.
- ZSOLDOS ATTILA 2001. Szepes megye kialakulása. *Történelmi Szemle* 43: 19–31.
- ZSOLDOS ATTILA 2007. *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Monográfiák 24. Budapest, História Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- ZSOLDOS ATTILA 2010. Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum* 11: 5–14.
- ZSOLDOS ATTILA 2011a. „Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában. *História* 5–6: 9–12.
- ZSOLDOS ATTILA 2011b. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Kronológiák, adattárak 11. Budapest, História Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- ZSOLDOS ATTILA–THOROCZKAY GÁBOR–KISS GERGELY 2016. *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet.

Névmutató*

Abaújvár 25, 41, 44, 63, 64, 68, 91, 90	Apacza Somlyohegye 103	Bálványos 105
Abaújvára 95	Apajvára 118, 130	Balwanius 105
Abauyuara 63, 95	Apathida 79	balwankew 105
Abawyuar 63, 90	Apáthida 79	Balwanusholma 105
Abawyuar! 63	Apay 118	Ban 108
Abaywar 90	Apaywara 118, 130	Bán 106, 108
Abraham dictus Rufus 117, 125	Apony 106	Bana 80
Adorján 114	Arad 62, 68	Bánmonostor 111
Adrian 114	Arad 62	Bánmonostora 111
Agas 104	Arua 71	Ban-Monostra 111
Ágasvár 104	Árva 43, 70, 71	Banya 80
Agaswar 104	Arwa 70	Bánya 80
Ágosvár 104	Asszonyfalvavára 114	Barana 83
Agrie 81	Attilavár 65	Baranauar 39
Agriense 81	Aynard 118	Baranawar 39
Agriensis 81	Aynardwara 118, 146	Baranya 11, 54, 68, 84
Agriensium 81	Aynaskw 136, 143	Baranyavár 39, 82
Ajnácskő 102, 136, 142, 143	Azzonfalwa 114	Barko 120
Ajnárd 146	Azzonfoluauara 114	Barkó 120
Ajnárdvára 118, 146	Azzunfalva 114	Bars 45, 49, 50
Alba civitas 91	Baach 62	Batch 62
Alba Civitas 29	Baan 106, 108	Bátorkő 135, 136
Albam Jule 91	Bach 62	Baumgarten 121
Albam Regalem 91	Bachyensi 62	Bayacs 63
Albensis Castri 91	Bács 45, 62, 63, 68	Beauregard 17
Albensis castri 91	Baduara 65	Bech 34
Algyő 115	Baglas 136, 145	Becz 34
Alhambra 11	Baglyas 128, 143	Becz 34
Almas 100, 107, 114	Baglyaskő 128, 136, 138, 143, 145	Békavár 15, 129, 131
Almás 100, 107	Bagolyvár 15	Békés 51, 52, 68
Almas Wara 113	Bajmóc 106	Bekes 52
Almásvára 113	Bajót 35	Bekis 51
Alpar 81	Bajót vár 34	Bekus 51
Alpár 44, 81, 96	Bajót vára 35	Bela 118
Alsókőszeg 125	Bajótvár 35	Bele 118
Alsó-Tátika 116	Balog 109	Belegrave 91
Altenburch 90	Balogh 109	Belesgar 17
Angyalvár 11	Baluanus 105	Belgrád 92
	Balvanus 105	Beli 118
		Belus 51
		Bélvár 118, 130, 131

* A betűhív alakok dőlt betűvel szerepelnek.

Belwar 130
Ben 106, 108
Bench 34
Bene 34, 39
Bene 39
Benedicka skala 143
Benée 34, 36
Benevár 34, 36
Benevár-bérc 36
Bény 117
Beques 52
Berch 36
Bercs 36
Bereg 74
Bereg 74
Beregu 74
Beren 36
Berzence 106
Berzencze 106
Berzéte 107
Berzethe 107
Berzsanóc 122, 123
Besprym 48
Bezprem 48
Bichor 58
Bihar 25, 38, 45, 57, 58, 68, 82
Biharvár 82
Bihar vára 38
Bihor 58
Bihoriensis 57
Birinyvár 36
Biriny vár 36
Blud 86
Bludovice 86
Blumenberg 16
Blundix 86
Blundus 86, 87
Bocorku 135
Bodon 118
Bodonvára 118, 130
Bodonwara 118, 123, 130
Bodor 60
Bodorvára 118, 123, 130

Bodrog 59, 60, 68, 69
Bogloskw 136, 145
Boiouth 34
Boldua 136, 145
Bolduaku 136, 145
Boldva 143
Boldvakő 14, 136, 142, 143, 145
Bolond váron 86
Bolondóc 24, 83, 84, 86
Bolondoch 86
Bolondocz 86
Bolondos 86
Bolondoss 86
Bolonduch 86
Bolondvár 86
Bolug! 109
Bolunduz 86
Boriš 52
Borona 53, 90
Boronam 90
Borostyán 121, 127
Borostyán 122
Borostyánkő 133
Bors 50, 52
Bors 49
Bors (vára) 13, 45
Borsoa 36
Borsod 13, 45, 49, 50, 68
Borsod 49
Borsodiensis 49
Borsonouch 122
Borsova 36, 49, 50, 52, 53, 68, 69, 74, 110
Borsova 68
Borsovavára 36, 37, 95
Borsova(vára) 72
Borssed Zouolvn 49
Borsséd-Zólyom 49, 50
(Borsséd) Zólyom 49
Borsu 49
Borzauauara 36, 95
Borzsonóc 122

Botenan 17
Boutavant 18
Boymiz 106
Boymuch 106
Boyoth 34
Börcs 36
Brana 54
Braniensis 53, 83
Brěžava 52
Brěznica 122
Brio 17
Brion 17
Broil 18
Buda 65
Budai vár 65
Budavár 65, 68
Budavár(a) 95
Budensi 65
Budimir 65
Budon 118
Budrug 59, 60, 69
Budur 60
Budurog 60
Buduuar 65
Burggraf von Eisenstat 121
Burs 50
Bychor 57
**Bychorь* 58
Byhor 57
Camaro 59
Camarum 59
Canisa 109
Capi 127
Castel Nouvo 19
castri Albensis 91
castri de Bursua 36
castro de Borsua 36
Castro Novo Abe 63
Castro quod Ferreum vocatur 37
Castrum Ferreum 37
Ceeke 37
Ceh 118
Ceke 118
Cékevára 37, 118

Cenadiense 47
Cernigradenses 84
Cesnuk 114
Čezma 72
Chaakt(h)ornya 118, 145
Chaba 118
Chac 66
Chak 118
Chakuara 66, 95
Chakwara 66, 95
Chakwara! 13
Chanad 48
Chatar 57
Cheewar 9, 118
Cheh 118
Chenad 48
Cherep 113, 114, 146
Cherepwara 113, 146
Chesmiche 72
Chesmycha 72
Chew 114, 115
Chezmicha 72
Cheznuk 114
Chobanch 102
Chobawara 118
Chokakw 136
Chongradiense 84
Chorbakw 139
Choukaku 135
Chrast 113
Chubanch 102
Churgo 100
Ciperon 60
Citar 57
Civitatem Albam 34, 91
Civitatem Albam! 91
Clus 63
Colgoucy 85
Colin 61
Colocensem 81
Colocensis 81
Colochae 81
Colon 60
Colonus 61

Copuu 93
Craco 87
Crapina 71
Crasnaorka 130
Crasoucenmiclos 113
Crassow 70
Crassozenhmiklos 113
Crassu 69
Crazna 70
Craznawar 70
Cris 78
Crisiensis 78
Crocoyensi 87
Crucpurg 121
Cuculiensis 70
Culus 63
Cunad 48
Curgou 100
Curzan 66
Czeke-Vára 37, 118
Cześnik 114
Czestnik 114
Csabán 102
Csabavára 118, 131
Csákvára 13, 66, 68, 95, 96
Csák vára 12, 13
Csák (vára) 13, 45
Csáktornya 118, 145
Csanád 13, 44, 45, 47, 48, 68, 72
Csatár 57
Csehvár 9, 118
Cserép 146
Cserépvára 13, 113, 146
Cserepwara 13
Csesznek 114
Csezmice 71, 77, 88
Csezmice 72
Csobánc 102
Csókakő 102, 128, 135, 136
Csongrád 84
Csorbakő 139
Cső 9, 114, 115

Csővár 9
Csurgó 100
D(e suburbanis Bai)moz 106
Debrecen városa 38
Debrente 106
Debrenthe 106
Dédes 146
Dedes 102
Dédesköve 102, 135, 136, 145
Dedo 102
Deduchkwe 135
Deduchkwe! 146
Dedus 102, 136, 145
Deerspalataya 145
Dees 80
Deesakana 80
Deeswar 80
Derskonch 127
Derzspalotája 147
Dés 80
Désakna 80
Desvar 80
Désvár 80
Detrehkw 140
Detrekő 140
Deucha 115
Deva 115
Déva 115
Déva 115
Déva Ványaiensis 115
Dévaványa 115
Dewa 115
Diód 36
Divénykő 135, 136, 143
Dobicha 89
Dobka 55
**Dqbo* 110
Doboka 15, 45, 54, 55, 68, 84
Doboka 54
Doboka-völgy 55
Dobokawarfolua 55
**Dqbovъ* 110

Dobrakuchya 121
Dobrakutya 121
Dobravada 102
Dobravoda 102
Dobuca 54, 110, 114
Dombó 110, 114
Döbrönte 106
Dubica 88, 89
Dumbo 110, 114
dumbov 110
Dumbow 110
Duna-hídfő 12
Duvoka 55
Dyod 36
Dyun 136
Dyvenkuy 135
Echeg 114
Ecseg 114
Eeleszeg 122
Eger 81
Egervár 13, 127, 130
Egervára 13
Egerwar 127, 130
Egor vara 13
Egreg 106
Egreh 106
Egregy 106
Egucha 59
Eguche 59
Eguruar 13, 127
Egurwar 127, 130
Egurzug 127
Ehrenfels 16
Eisenstadt 121
el Brull 18
Éles-bérc 102
Éleskö 102, 136, 138,
 139, 140, 143
Eleskw 102, 139, 143
Elewskw 102, 140
Elsua 100
Eluskw 102, 136
Erdeud 75
Erdovde 75
Erdőd 75
Es 113

Esegkwar 104
Esegvár 104
Eskő 113
Esztergom 87
Etzelenbürge 65
Ewskew 113
Eynardi 146
Eynardus 118
Faruhno 121
Fehér-halom 125
Fehérkö 125
Feheruuaru 91
Fehérvár 26, 29, 34,
 44, 78, 91, 92, 95
Feijerkew 140
Fejérvár 125, 139, 140
Feketehalom 103
Fekete-hegy 125
Feketeholm! 103
Feldwar 147
Fellendva 109
Felselindwa 109
Felsőköszeg 125
Felsőlendva 109
Fenes 107
Fenes 107
Fertőrákos 111
Fewlduar 147
Feyerkew 125, 139
Feyrkw 139
Filek 144
Fizer 101
Fizeralia 101
Forchtenstein 121
Forchtenstejn 121
Forthenstain 121
Földvár 74, 93, 147
Fraknó 121
Frathno 121
Freudenberg 16
Fullyndua 109
Fülek 144
Füzér 101
Füz-ér 101
Füzéralja 101
Füzérvár 101
Füzérvár 101

Füz-ér-patak 101
Fylek 144
Fyuzer 101
Fyuzerpatak 101
G(e)sloss Scharfenegk
Dombo 122
Galas 89
Galas 89
Galgóc 25, 43, 83, 84,
 85
Galgoch 85
galgóc 80
Gara 120
Gara 120
Garadna 119
Garadna 119
Garig 24, 76, 77, 88,
 148
Garig 76
Garyg 76
Garygh 76
Gemeriensis 58
Gemery 59
Gemur 59
Gérce 119
Gerche 119
Gerencer 107
Gerencsér 107
Gergely 108
Gergen 108
Gergyen 108
Gergyn 108
Gerzence 24, 71, 72,
 77, 78
Gesztes 127
Geu 115
Geur 56
Geuriensi 56
Geuru 57
Gewr 56
Gimes 143
Gnadstein 142
Gogyvavár 15
Golgoch 85
Golgocienses 85
Gomnech 116

Gomord 59
Gora 76, 77, 88
Gora 120
Gordoa 79
Gordova 79, 88
Gorica 76, 77, 88
Goricensis 76
Gostiša 127
Gotscalco de Landes-
here 121
Gömör 58, 59
Görgény 108
Gradac 119
Gradach 119
Gradistya 119
Gradistye 119, 123
Greben 119
Greben 119
Gressenicha 72
Gresseniche 72
Gslos Scharphnegkh
122
Gua! 115
Gumnech 116
Gumur 58
Gungus 126
Gungys 126
Guora 76
Gurgen 108
Gursenche 72
Gümür 59
Gvns 126
Gwrgen 108
Gyejcsa 115
Gyewche 115
Gyiva 115
Gymes 135
Gyous Geur 56
Győ 115
Gyöngyös 126
Győr 56, 57
Gyulafehérvár 92
Gyumurd 59
Gyur 57
Gywa 115
Hagenstein 143

Haradissa 119
Harám 44, 69, 87
Harastouicha 112
Harsan 106
Harsány 106
Héder 123, 146
Hédervára 118, 123,
146
Hederwara 118, 123,
146
Hedreh 139, 143
Hedrehuara 37
Hedrewara 37
Hedrici 37, 123, 146
Hegyesd 103
Heidrich 118
Helpfenberg 16
Heltheuin 114
Herman 113
Hermanfalwa 113
Hermanvára 113
Hermanwara 113
Heuesuyar 63
Heueswyuar 64
Heueswyuar! 90
Heulgku 137
Heves 61, 64, 68
Hevesújvár 63, 64
Hevesvár 64
Hewes 64
Hiltwin 114
Hímesudvar 11, 94, 96
Hiulca 69
Hollókő 102, 128, 136,
138
Holloukw 136
Holulu 119
Honod 61
Hont 45, 46, 47, 68
Horom 87
Horoztoicha 113
Horzan 106
Hölgykö 128, 137
Höltövény 114
Hradek 119
Hradissa 119

Hradnuk 119
Hrasztovica 111, 112
Hrussó 123
Hun(d)t 47
Huna 61
Hund 47
Hung 53, 69
Hungu 53
Hunguar 53
Hungwar 53
Hunt 46, 47
Hunth 47
Huntone 47
Hunyad 60, 61, 68
Hunyad 60
Hurhida 34, 79
Huroz 65
Hurusó 123
Hurussow 123
**Huszt* 146
Husztbaranya 54
Husztica 146
Husztvára 146
Huzth 146
Hwrso 123
Hwsth 146
Hwsthuaara 146
Hygusd 103
Hymusuduor 94
Iauriensem 56
Igmándi erőd 12
Illsva 100
Ilsum 100
Ilswa 100
Ingvár 21
Ivác 116
Ivánkaszentgyörgy 113
Iwanich 116
Iwanich 116
Iwankasentgeurg 113
Iwankazenthgyergh 113
Iwanych 116
I–XI. bástya 12
Izdenc 88, 89
Izdench 89
Járavára 130

Jarawara 130, 131
Jaurinum 56
Jauryana 56
Jelšava 100
Jenew 106
Jenő 106
Jeszenő 120
Jewr 56
Jezenew 120
Johannes de Kapla 103
Jókő 102, 137, 138
Joku 102, 137
Jolsva 100
Jolsva vize 100
Kabala 100
Kabold 100
Kabold 100
Kabwla 100
Kacsavár 15
Kakas wara 117
Kakasti 117
Kakasvára 117, 131
Kakaswara 117, 131
Kalach 81
Kalacha 81
Kalocsa 81, 96
Kamar 59
Kamarniensis 59
**Kamnik* 77
Kanisa 109
Kanisazyg 109
Kanizsa 109
Kanizsaszeg 109, 110
Kapi 127
Kapla 102
Kapla 103
Kaposvár 39
Kaposszekcső 73
Kappla 102
Kapronca 124, 126
Kapu 93
Kapula 103
Karakó 25, 87
Karakow 87
Karaznahurka 119
Kaseleukeu 139

Kasuar 130
Katonavár 15
Kecskekő 129
Kecskés 129
Kecskés 129
Kecskevár 15
Kegykw 129, 140
Kékkő 102, 125, 135, 136, 138
Kék-mál 125
Kemlék 76, 77, 88
Kemluk 77
Kemlük 76, 77, 88
Kemnuk 77
Kend 66
Kenesa 109
Kenesazyg 109
Kertes 107
Kertes 107
Kertus 107
Keselyűkő 93, 128, 139
Keszi 112
Kesző 111, 112
Keszwy 112
Ketelpataka 108
Ketelpotaca 108
Kethkuseg 125
Kétkőszeg 125, 126
Keue 59
Keuee 58
Keueh 59
Keuseg 126
Keve 58, 68
Keve 58
Kevzeg 126
Kewe 59
Kewzeg superius et inferius 125
Keykkw 125, 135
Kezeu 112
Kezew 112
Keztus 127
Kezy 112
Kigowkw 129

Kígyókő 113, 129, 140, 142
Kígyós 129
Kincs(e) 91
Kincsedújvár 91
Királykő 140
Kismarton 121
Kneža 109
Kneža Gorica 109
Knysa 109
Koasth 63
Kobosdorff 100
Kobula 100
Kokos 117
Kolocha 81
Kolon 45, 60, 61, 68
Kolond 61
Kolont 61
Kolozs 63, 68
Kolozsvár 13
Kolus 63
Kolyn 61
Komár 59
Komárom 45, 59, 68, 84, 148
Komogovina 121
Komogoyno 121
Kopornicha 124, 126
Korlathkeu 137
Korlátkő 137, 138, 142
Korogh 115
Kórógy 115
Korongh 115
Korpona 71, 88
Korpona 71, 120
Korzan 66
Kosvár 130
Kosztel 120
Kovázd 24, 63, 68
Koztol 120
Kő 112
Kőkapronca 124, 126
Körmend 109
Körös 78, 88
Kőszeg 126
Kővár 124, 126, 130

Kővár vidéke 14
Krak 87
Krakov 87
Kraków 87
Krapina 71
Krásna Hôrka 119
Krassó 44, 69, 70, 87
Krassószentmiklós 113
Kraszna 70
Kraszna(vár) 70, 72
Krasznahorka 119
Kraszón 70
Kreuzburg 121
Kriebstein 142
Kris 78
Kuazth 63
Kuchl 70
Kukaproncza 124
Kukulleu 70
Kukulleuar 95
Kukullewuar 70
Kulun 61
Kulus 63
Kulusuar 13
Kuncedvyuar 91
Kuorough 115
Kurchan 66
Kurmend 109
Kurszán 66
Kurszán (vára) 13, 45, 66, 68
Kutel 108
Küküllő 15, 70
Küküllővár 39, 95
Küküllő(vár) 70, 72
Kündü 66
Kwar 124, 126, 130
Kwbelsdorff 100
Kwssen 127
Kwzeg 126
Kwzegh 125
Kygos 129
Kygyakw 129
Kykos 129
Kykullu 70
Kyralku 140

Kysgeur 56
Lak 146
Landesêre 121
Lanser 121
Lánzsér 121
lapidis Dedus 136
Lapis S. Michaelis 137
Latorvár 65
le Daron 18
le Toron 17
Leány váron 86
Leányvár 21
Léka 146
Lékavára 146
Lendva 109
Lennsee 121
Lenser 121
Lepa glava 119
Lepaglawá 119
Lepoglava 119
Lëpoglava 119
Leua 106, 128
Leuka 146
Leuka wara 146
Léva 106
Lewa 106
Lipóc 76, 88
Lipóc 77
Lipót-kapu 12
Lipouch 76
Lipovac 76
Lipovci 76
Lippa 106
Lippa 106
Lippouech 76
Liptó 62, 68, 84, 124
Liptouiense 62, 124
Liptóújvár 62, 124
Liptov 62
lo Daro 18
lo Toron 17
Locsmán 24, 25, 63, 68
Locsmánd 63
**Lubta* 62
**Lubtov grad* 62
Luchman 63

Luptov 62
Lutzmann 63
Luzman 63
Lyndua 109
Lyppa 106
Lypto 62
Lyptou 62
Lyptov 62
Lypua 106
Machkakew 140
Machkakw 140
Macskakő 128, 140
Makjánvára 117
Makovica 106, 123
Makowycza 123, 130
Makyanwarahegy 117
Maraut 88, 110
Mare 118, 123
Máré 123
Maren 118
Márévár 11
Márévára 118, 123
Marewara 123
Marienburg 121, 147
Marmankw 140
Maros 72
Marosvár 14, 44, 47, 62, 72
Marót 110
Maroth 110
Marouch 88
Martino de Kapla 103
Márványkő 140, 143
Medue 129
Medvevár 11, 28, 129
Medwe 129
Medwewar 129
Meren 89
Merén 88, 89
Merenberch 121, 147
Merenburch 121, 147
Mernburch 147
Micola 114
Miklósvára 13
Mikola 114
Mikola 114

Mirandol 18
 Mohos 100
 Mohos-tó 100
 Mohus 100
 Mokyanuaralya 117
 Mokyanvaralya 117
 Mokyanwara 117
monasterio Banj 111
 Montagut 18
 Montégut 18
 Montesor 18
 Monte-Sor 18
 Moróc(s)a 24, 88, 110
 Moroch 88
 Morocha 88
 Moroswar 72
 Morouth 88, 110
 Morus 72
 Mosapurc 69
 Moson 84, 85
 Mren 88, 89
 Mrnja 89
 Muncas 110
 Munkaach 110
 Munkach 110
 Munkács 110
 Muran 119
 Murány 119
 Musun 85
 Musunch 85
 Musuniensis 85
 Myclosuara 13
 Nagygyőr 57
 Nagyvár 124
 Nalab 123, 126
 Nándorfehérvár 92
 Necha 118
 Nekcha 118
 Nekche 117, 125
 Nekkse(vár) 117
 Nekchewar 117
 Nekcseszenthárom 117
 Nesthkeu 140
 Neugrad 34
 Neuscharfeneck 122
 Newna 37

Newnawara 37
 Nitra 79
 Nitrava 79
 Niuna 37
 Nogh Gyur 57
 Nógrád 83, 84
 Noguar 124
 Nohovan 119
 Nougrad 79, 84
 Nova civitas 29
 Nove Civitatis 34
 Novi Castri 90
 Novo Castro 91
 Novo Castro Lipto 62, 124
 Novohan 119
 Novum Castrum 30, 90
 Nyalab 146
 Nyaláb 123, 126
 Nyalábvára 123, 126
 Nyalabwara 123, 126
 Nyestkö 126, 128, 140, 142
 Nyitra 79
 Nytriensis 79
 Nyúlvár 14
 Nywna 37
 Ocluch 88
 Oclych 88
 Okich 88
 Oklich 88, 89
 Oklics 88
 Olnod 106
 Olnod 106
 Olpar 81
 Olsava 67
 Ónod 106
 Opon 106
 Oponh 106
 [Oponn?] 106
 Oponu 106
 Orbach 120
 Orbász 71, 77, 88
 Orbóc 120
 Oriarwar 37, 131
 Oriawara 37

Orjavavára 131
Orodiensi 62
 Oroszlán 143, 144
 Oroszlánkő 129, 130, 137, 140, 143, 145
 Oroszlánvár 130, 144
 Oroszlányvár 130
 Oroszvár 65, 68, 95, 96
 Orozlan 130, 140, 145
 Orozlankw 129, 130, 137, 140, 145
 Orozwar 65
 Orsova 15, 67, 68, 96
 Orsova 67
 Orsova vára 38
 Orsua 67
 Oruslanku 137
 Oryawa 37
 Oryawara 131
 Oryoua 37, 131
 Orywa 37
 Orywawara 37
 Ostruch 120
 Osztróc 119
 Osztrozsác 120
 Ouwar 90
 Óvár 44, 90
 Owar 90
 Oztrozech 120
 Öregvár 12
 Örs 67
 Örsúr 65, 68, 96
 Örsúr (vára) 45, 65
 Paka 100
 Páka 100
 Palata 147
 Palatha 147
 Palota 147
 Paludarum 69
 Pankatha 108
 Pankota 108
 Pankota 108
 *Pärenstein 121, 127
 Pata 44, 45, 51, 68
 Pata 51
 Patak 107, 108

Paumgarthen 121
Pécs 82, 96
Peristhan 121
Pernstain 121
Pernstein 121
Pest 89, 90
Pest 89
Petene 118
Petenye 118
Pethenye 118
Pethenyewara 131
Pethne 118, 131
Pethnewar 131
Petnye 146
Petnyevár(a) 118, 131, 146
Philek 144
Phylek 144
Pirsenstein 143
Podgoria 88
Podgorje 88
Podversa 123
Podversavára 123
Podwersa 123
Podwersauara 123
**Pokata* 108
Ponkata 108
Porostyan 122
Poroszló 66, 68
Poruzlou 66
Posaga 76
Posogahouosa 76
Posogawara 76, 95
Poson 61
Posoniensis 60
Pota 51
Potok 107, 108
Pozegawar 76, 95
Pozsega 76
Pozseгахavasa 76
Pozsega(vár) 76
Pozsegavár(a) 95
Pozsony 60, 61, 68
Pukata 108
Purozlou 66
Purustyan 127

Pusun 61
Quinqueecclesiensis 82
Rabucha ? 100
Racus 111
Rakos 37
Rákos 111
Rákosvár 37, 130
Rákos(vár) 111
Rakoswar 37, 130
Rakus 111
Rákvár 111
Rakwar 111
Rapottenstein 142
Rednek 120
Regach 106
Regéc 106
Regech 106
Reinstein 142
Rezi 104
Rezy 104
Riucha 89
Riucsa 88, 89
Riucsavár 95
Rocaberti 18
Rocabertí 18
Rohonch 112
Rohovan 119
Rókavár 15
Rupolújvár 131
Rupolvár 131
Ruthenis 65
Rwpulwywar 131
Rwpwlwar 131
Ryuchewaar 89, 95
S. Laurencii 37
Saagsomplya 103
Saarsumlu 103
Saasku 128
Sabaria 112
Sabariense 112
Sabariensis 112
Sabbariense 112
Sachsenstein 128
Sagsomlowa 103
Ságsomlyó 103
Saigo 104

Sala 69
Salamonvara 13
Salamonvára 13
Salgo 103
Salgó 103, 104
Salgou 103
Salgov 103
Salgow 103
Salis 80
Sanctae Mariae
Castrum 121
Sanctae Marie 121
Sancti Michaelis 137
Sár 73
Sarfenek 122
Sárfenék 122
Sarffeneck 122
Sarffnek 122
Sarffnyk 122
Sarkel 92
Sáros 74
Sarus 74
Sárus 74
Saruuar 73, 90
Sárvár 66, 67, 73
Saskő 93, 101, 128, 133, 137, 143, 144
Sas-kő-alja 144
Sasku 128
Sajúar 92
Sasvár 90, 93
Sásvár 92
Saswar 93
Saswariensi 92
Sathamár 59
Sátor-halom 103
Sátorhegy 103
Saturhigy 103
Satur-holmu 103
Saturhyg 107
Savaria 112
Scegh 104
Scepeswara 75
Scepus 74
Sceuleus 34
Scharfeneck 122

Scharfessteyn 102,
 139, 143
Schekchu 73
Scylag 71
Scypus 74
Sebes 131
Sebeskö 102, 137, 138
Sebesvár 100, 131
Sebesvára 131
Sebeswar 131
Sebeswara 131
Sebusku 137
Sebuswar 100
Seebenstein 142
Seguar 104
Segur 18
Segvár 104
Selus 51
Sempte 60, 68
Septem Castra 91
Sepus 74
Sepuswar 100
Serke 102
Sermium 87
Seureg 106
Seurug 107
Sewregallya 106
Sewregallyawyze 106
Sewrugh 106
Sibaris 112
Sibenburgen 91
Sibin 57
Siklós 116
**Siklús* 117
**Siktüs* 117
Simburg 91
Simegh 113
Simontornya 32, 145
Sirmium 87
Sixtus 117
Skačany 111
Skaczany 111
Sloss Eysenstat 121
Sobolch 51
Soklós 116
Soklous 116

Solgov! 104
Soliumkw 139
Solmus 128
Solumkeu 137
Solumus 93
Solymos 93, 106, 128
Solymos 93
Sólyomkö 93, 128,
 137, 139, 143
Somlo 103
Somló 103
Somod 111
Somogy 62, 68, 111
Somogyi 110
Somogyvár 113
Somogy(vár) 62
Somos 126
Somoskö 127, 136,
 138
Somudi 111
Sophronius 61
Sopron 60, 61, 68
Sosal(d) 14
Sothmar 59
Soulumku 143
Sóvár 80, 96
Sowar 80
Sowár 80
Sömpite 60, 68
Sőreg 106
Stain am Anger 112
Stainamanger 112
Stará hora 119
Steineck 126
Steinegg 126
Stolzenfels 16
Stomfa 86
**Stöpava* 86
Stridonia 121
Stridonium 121
Strigoniense 87
Stumtey 60
Suclos 116
Sucloús! 117
Suklos 116
Sumptu 60

Sumpu 60
Sumtey 60
Sumug 62, 111
Sumugvar 62
Sumugy! 62
Sumus 126
Sumusku 127, 136
Suna 48
Sunad 47
Suprun 61
Supruniensis 60
Supruny 61
Surungrad 84
Susol 101, 137, 143,
 144
Susolgi 101, 144
Susolul 144
**Süklós* 117
Sümeg 111, 113
**Svaran* 59
Svařen 59
Sydo 118
Sydouar 118
Symeg 113
Symidiensis 62
Symigy! 110
Symonthornya 32
Symonturnya 145
Symyg 62
Syrmiensis 87
Syrok 144
Szabolcs 25, 50, 51, 68
Szabolcs vára 12
Szabolcs (vára) 13, 45
Szádkő 137, 138
Szádvár 11, 92
Szalavár 39
Szamárvár 118
Szana 71, 72, 77, 88
Szárdvár 92
Szárdvár(a) 95
Szarm 138
Szársomlyó 103
Szarv 138
Szarvaskő 28, 129,
 139, 141

Szarvkő 137, 138
 Szász 111, 112
 Szászkő 128
 Szászvár 112
 Szatmár 58, 68
 Szeben 57
 Szekcső 73
 Székesfehérvár 91, 92
 Szent Evrsebeth 113
 Szentbenedekkö vára 143
 Szenterzsébet 113
 Szentgirolt 113, 146
 Szentgiroltvára 146
 Szentgyörgy 113, 146
 Szentgyörgyvára 131, 146
 Szentlászlóvára 37
 Szentlőrinc 114, 123, 146
 Szentlőrincvára 114, 123, 146
 Szentmihálykö 137, 138
 Szentmiklósvára 37, 131
 Szepes 74, 75
 Szepesvára 75
 Szerém 87
 Szerémvár 69
 Szilágy 71
 Szkacsány 111
 Szolgagyőr 24, 25, 43, 79
 Szolnok 38, 59, 60, 68
 Szombathely 111, 112
 Szomszédvár 37, 131
 Szomszédvára 131
 Szöllős 106
 Szőlős 34
 Sztompa 84, 86
 Sztrahora 119
 Tadenka 116
 Tadeu 116
 Tadeuka 116
 Tádeuka 116

Tamás 118
 Tamáshida 79
 Tamási 108
 Tamásvára 118
 Tamásváralja 118
 Tamasy 108
 Tapolcafő 15
 Tarkeu 138
 Tarkő 80, 102, 137, 138
 Tas 67
 Tasvár 67
 Tas(vár) 66, 96
 Tas (vára) 13, 45, 66, 96
 Tatika 104
 Tátika 28, 116
 Temes 73
 Temes 73
 Temesvár 39, 73, 95
 Temes(vár) 72
 Terch 114
 Tetűvár 15
 Thadenka 116
 Thadeuca 116
 Thadeuka 116
 Thamasfalwa 118
 Thamaswara 118
 Thamaswaralya 118
 Thamasy 108
 thelena 64
 Themes 72
 Themeswar 73
 Tholna 64
 Tholnawar 64
 Thomam 118
 Thomas 108
 Thomashida 79
 Thorda 55
 Thorku 137
 Thorna 71
 Thosu 66
 Thumuswaar 73, 95
 Tiba 38
 Tiba 118
 Tibavára 118

Tisza 54
 Tokaj 94
 Tolma 64
 Tolna 68
 Tolna(vár) 63
 Tolnam 64
 Tolnauar 78
 Tolnavár 64, 78
 tor Miranda 18
 Torda 38, 45, 55, 68
 Torda 55
 Torna 70, 71
 Torna 71
 Torna (vára) 71
 Tornawara 71
 Tornel 18
 tour Mirmande 18
 Tournol 18
 Törcs 114
 Treinchen 85
 Trencsén 84, 85
 Trincin 85
 Trinciniensis 85
 Trnka 86
 Trochman de Zazlop 107
 Trusun 85
 Turc 70
 Turda 30, 38, 55, 56
 Turdawar 38
 Turde 55
 Turdi 56
 Turnua 71
 Turóc 43, 70
 Turuz 70
 Tyba 38, 118
 Tybauara 38, 118
 Uarod 94
 Ugocsa 58, 68
 Újvár 12, 29, 30, 34, 41, 44, 57, 63, 90, 91, 127
 Ulca 69
 Ulcae 69
 Ulkaiois 69
 Ultra Sylvas 91

Una 61
Ung 53, 68, 69
Ung 53
Ungvár 53, 95
Ung(vár) 53, 72
Urbaz 71
Úrhida 34, 79
Ursoua 67
Vác 82
Vacha 94
Václav 83
Vacy 83
Vaga 94
Vág-hídfő 12
Valchau 69
Valkó 69
Valkó(vár) 69, 72
Vár 30
Varad 95
Várad 82, 94, 95, 116
Váralja környéke 14
Varasd 78, 88
Varasd 78
Varaskezeu 112
Várdomb 21
Várhegy 14, 21, 80
Varosd 78
Vasvár 37, 44, 93, 95
Vasszegvára 131
Vatha 94
Váty 94
Vázsonykő 140, 143
Verusvar 117
Vérvár 100
Veszprém 38, 45, 48, 68
Vgocha 59
Vichadal 106
Vichodol 106
Vicsadal 106
Világosvár 125
Vill 19
Visegrád 34, 83, 84
Viuar 122
Vlcou 69
Vng 53

Vnga 53
Volcae 69
Vorbolch 120
Vorchtenouwe 121
voroft 78
Vöröskeő 125, 135
Vöröskő 102, 125, 135, 136
Vöröstorony 125, 145
Vörösvár 117, 125
Vrbas 71
Vrbaz 71
Vrhida 79
Vrsoua 67
Vrsuur 65
Vruslan 129
Vruslanku 129
Vuka 69
Vyssegrad 34, 84
Vyuar 90, 127
Wacensis 83
Wach 83
Wagh 94
Walkowar 69
Wancii 82
Waradiensi 82
Waradino 82
Warfalwa 38
Warmedye 24
Warod 94, 95, 116
Wartburg 11
Wasingstein 142
Wasonkew 140
Wasuar 38
Wazenburg 82
Wazo 83
Werdenberg 16
Wereskw 135
Weresthoron 145
Wereswar 125
Weruar 100
Werusku 135
Wesenstein 142
Wesperen 48
Wesprimiense 48
Weyssenburg 91

Wngwar 53, 95
Wolkowar 69
Worbolch 120
Woszeghvara 131
Wrswr 65
Wruz 65
Wruzlanhege 130
Wy(lago)swar 125
Wyhelwara 108
Wyvar 127
Wywaar 90
Wywar 90, 91, 127
Ysselstein 143
Zaadkeu 137
Zaard 92
Zaarsomolou 103
Zaaskw 101, 137
Zaaz 112
Zabolch 50
Zabolcz 50
Zabrag 88
Zábrág 88
Zabreg 88
Zacan 116
Zagaria 75
Zaghwa 107
Zaghwafew 107
Zagoria 75
Zagorje 75, 77, 88
Zágráb 88
Zagrabiensis 88
Zagraia 75
Zagyvafő 107
Zakachan 111
Zakan 116
Zakanrete 116
Zákány 116
Zala 69
Zala 69
Zalam 69
Zalaszentgrót 113
Zalayensis 69
Zamar 119
Zamard 118
Zamardfelde 119
Zamarwar 118

Zana 72	Zemplén 11, 25, 84,	Zobolsu 50, 66
Zana 72	85, 87	Zogea 107
Zarand 58, 59	Zenchlerynch 37, 114,	Zolnic 60
Zaránd 45, 58, 59, 68	123	Zolnuk 60
Zarandensis 58	Zent Gyrolth 113	Zolum 74
Zard 92	Zenth Gergh 146	Zólyom 50, 74
Zardwar 92	Zenthelzebeth 113	Zombothel 112
Zardwara 92	Zenthersebeth 113	Zomlin 57, 58
Zarwaskew 140	Zenthgerolth 113, 146	Zomzydwara 37, 131
Zarwasky 141	Zenthgyergh 113	Zorwkw 137
Zaszlop 106	Zenthgyrothwara 146	Zothmar 59
Zathmar 58	Zenthgyurghuara 146	Zotmar 58
Zaz 112	Zenthlazlo 37	Zoulum 74
Zazlop 106	Zenthlazlowara 37	Zounuc 59, 60
Zazlup 106	Zenthlerinczwara 37	Zounuch 60
Zceuleus 34	Zenthlerynchwara 37	Zounuk 59, 60
Zecuseu 73	Zenthlerynczwarallya	Zouolon 74
Zekchew 73	114	Zöldvár 125
Zekchu 73	Zenthlewrincz 37	Zrin 120
Zekchw 73	Zenthlewrinczwara 37,	Zriny 120
Zeldwar 125	123	Ztrahura 119
Zeus 106	Zenthlewrinczwara 37	Ztumpa 86
Zelina 100	Zenthmikloswara 131	Zukchu 73
Zelna 100, 146	Zenthmyklos 37	Zulgageur 56, 80
Zelna 146	Zenthmykloswara 37	Zulugageuriensi 80
Zelnavár 146	Zepus 74	Zumzed 37
Zelynawar 146	Zeuleus 106	Zumzeduar 131
Zemlen 85, 87	Zimony 87	Zvolen 74
Zemlén 87	Ziryn 120	*Zvoleň 74
Zemlum 85	Zobolch 50	Zylag 71
Zemlun 85	Zobolchy 30, 50	Zsidóvár 118

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. Bényei Ágnes–Pethő Gergely, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. Tóth Valéria, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. Póczos Rita, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. Tóth Valéria, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. Hoffmann István, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. Tóth Valéria, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. Hoffmann István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. Póczos Rita, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.

19. Rácz Anita, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. 248 lap.
20. Györffy Erzsébet, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. 224 lap.
21. Reszegi Katalin, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. 216 lap.
22. Schwing, Josef, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye*. Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. Bényei Ágnes, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. Kenyhercz Róbert, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. Hoffmann István, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. 338 lap.
33. Szőke Melinda, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. 244 lap.
34. Kovács Éva, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Szerk. Bába Barbara. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. Rácz Anita, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. 196 lap.

38. Tóth Valéria, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. 307 lap.
39. Bába Barbara, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. 188 lap.
40. Ditrói Eszter, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. 169 lap.
41. Tóth Valéria, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye*. Debrecen, 2017. 115 lap.
44. Éva Kovács szerk., *A Survey of Historical Toponomastics*. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. Kocán Béla, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. 249 lap. [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. Györffy Erzsébet, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. 169 lap.
48. Kovács Éva, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. Katona Csilla, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. Nagy Katalin, *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. Debrecen, 2021. 204 lap.
54. Reszegi Katalin, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, 2022. 263 lap.
55. Kocán Béla, *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2022. 479 lap.
56. Pelczéder Katalin, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen, 2022. 277 lap.
57. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2021. 149 lap.
58. Szilágyi-Varga Zsuzsa, *A bihari Felső-Hegyköz helynevei*. Debrecen, 2023. 199 lap.

59. Szilágyi-Varga Zsuzsa, *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban*. Debrecen, 2024. 235 lap
60. *Helynévtörténeti Tanulmányok 18*. Főszerk. Tóth Valéria. Debrecen, 2022–2024. 199 lap.